

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Professor *Åke Daun*, Stockholm: Studentexamensseder. Om upplevelsers handlingsuttryck 7
Secondary School Graduation Traditions. The Active Expression of Experiences 16
Professor *Gerhard Hafström*, Stockholm: Inrymning. Om skattefjällen i Jämtland och Härjedalen ... 1
Von dem Anteil in einem Steuerpflichtigen Gelände in Jämtland und Härjedalen 6
Intendent fil. kand. *Janken Myrdal*, Stockholm: Betingsläror och arbetsåtgång i lantbruket 41
Manuals of Piecework and Requirements of Jobs in Farming 55
Intendent fil. lic. *Maj Nodermann*, Stockholm & avdelningsdirektör fil. lic. *David Damell*, Stockholm: Nya rön i en gammal dateringsfråga. Om selbågen från Lom och kubbstolen från Sauland ... 109
An old Dating Problem – New Findings. A Horse Collar and a Logchair from Norway in the Nordic Museum
Professor *Hilding Pleijel*, Lund: Pingstfesten i Borrum. Ett förbisett kulturminne på Öland 115
Das Pfingstfest in Borrum. Eine übersehene Notiz bei Carl Linnæus 121

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Fil. kand. *Lars Gahrn*, Mölndal: Karl XII, kulknappen och påven 58
Charles XII, the Button-bullet and the Pope ... 59
Professor *Sture Lagercrantz*, Uppsala: Jesuitpatern Heinrich Schacht och hans musfällor 74
Der Jesuitenpater Heinrich Schacht und seine Mausefallen 81
Fil. dr *Gertrud Grenander-Nyberg*, Stockholm: Ting som trygghet 122
Security in Things 123
Fil. dr *Albert Sandklef*, Göteborg: Beriktigande 124

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

KORTA BOKNOTISER

FÖRENINGSMEDDELANDEN

RIG · ÅRGÅNG 64 · 1981

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: F. Riksarkivarien *Åke Kromnow*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*
Intendent *Hans Medelius*
Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör
Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/22 41 20
Års- och prenumerationsavgift 40 kr
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1981

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1981 ÅRGÅNG 64

REDAKTION

GÖSTA BERG · HANS MEDELIUS
SIGFRID SVENSSON

STOCKHOLM 1981

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

F. Riksarkivarie *Åke Kromnow* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), professor *Sigfrid Svensson* (Rigs redaktör, adr. Folklivsarkivet, Finngatan 8, 223 62 Lund), civilingenjör *Bo Westerberg* (skattm.), professor *Gösta Berg*, professor *Nils-Arvid Bringéus*, landsantikvarien, fil. lic. *Erik Hofrén*, styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, intendenten fil. lic. *Marianne Olsson*, professor *Mats Rehnberg*.

Revisorer

Byrådirektör *Viveka Granlund*, intendenten *Göran Bergengren*

Revisorssuppleanter

Byråsekreterare *Ann Marie Huss*, bokhållare *Lillemor Kihlskog*

ISSN 0035-5267
Norstedts Tryckeri

Stockholm 1981

INNEHÅLL

UPPSATSER

Professor <i>Åke Daun</i>, Stockholm: Studentexamensseder. Om upplevelsers handlingsuttryck Secondary School Graduation Traditions. The Active Expression of Experiences Professor <i>Gerhard Hafström</i>, Stockholm: Inrymning. Om skattefjällen i Jämtland och Härjedalen Von dem Anteil in einem Steuerpflichtigen Gelände in Jämtland und Härjedalen Intendent fil. kand. <i>Janken Myrdal</i>, Stockholm: Betingslärar och arbetsåtgång i lantbruket Manuals of Piecework and Requirements of Jobs in Farming Intendent fil. lic. <i>Maj Nodermann</i>, Stockholm & avdelningsdirektör fil. lic. <i>David Damell</i>, Stockholm: Nya rön i en gammal dateringsfråga. Om selbågen från Lom och kubbstolen från Sauland An old Dating Problem — New Findings. A Horse Collar and a Logchair from Norway in the Nordic Museum Professor <i>Hilding Pleijel</i>, Lund: Pingstfesten i Borrum. Ett förbiset kulturmärke på Öland Das Pfingstfest in Borrum. Eine übersehene Notiz bei Carl Linnæus	7 16 1 6 41 55 109 114 115 121	Inga Arnö-Berg & Arne Biörnstad (red.): Skansens hus och gårdar. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> Nils-Erik Bæhrendtz (red.): Boken om Skansen. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> Arne Biörnstad, se Arnö-Berg Nils-Arvid Bringéus: Bildlore. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> Dorothy K. Burnham: Warp and Weft. A Textile Terminology. Anmäld av dessinator <i>Ulla Cyrus-Zetterström</i>, Stockholm Anders Bönner: Gård och bygd genom hundra år. Anmäld av f. landsantikvarie fil. lic. <i>Gösta v. Schoultz</i>, Lund Ralf Edenheim & Hans A. Lidén: Julita Kloster. Anmäld av landsantikvarie fil. lic. <i>Egon Thun</i>, Örebro Siegrum Fernlund: Kyrkor i Skåne. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i> Christian Forsell: Ett år i Sverige [nyutgåva]. Anmäld av intendent fil. kand. <i>Inga Arnö-Berg</i>, Stockholm Jonas Frykman & Orvar Löfgren: Den kultiverade människan. Anmäld av <i>Sven B. Ek</i>, Göteborg Se även ovan <i>Löfgren & Frykman</i> samt <i>Ek</i> Från bergslag och bondebygd 34, 1980. Anmäld av professor <i>Gösta Berg</i>, Stockholm Bjarne Hodne: Å leve med døden. Anmäld av professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i>, Lund Rune Dehlén se Kardell Eric De Geer: Finländare i Göteborg I—II. Anmäld av amanuens fil. kand. <i>Annette Rosengren</i>, Stockholm Tage Grennfelt, Salomon Kraft, Gunnar Lindqvist, Josef Rydén: Gränna—Visingö historia. Anmäld av universitetslektor fil. lic. <i>Mats Hell-spong</i>, Stockholm Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie. Anmäld av <i>Gösta von Schultz</i> Jämten 1981. Anmäld av <i>Gösta Berg</i> Lars Kardell, Rune Dehlén & Birger Andersson: Svedjebruk förr och nu. Anmäld av <i>Gösta Berg</i> Salomon Kraft se Grennfelt Kronobergsboken 1979—80. Anmäld av <i>Gösta Berg</i> Olavi Koivukangas & Simo Toivonen: [Bibliografi över finländsk emigration och internationella flyttningar]. Anmäld av bibliotekarie fil. lic. <i>Stig Appelgren</i>, Stockholm Olavi Koivukangas (red.): Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna. Anmäld av <i>Annette Rosengren</i> Kulturminder 1979. Anmäld av mag. art. <i>Birgit Jensen</i>, Birkerød (Danmark)	131 72 91 33 99 32 130 93 17 62, 69 96 91 127 101 99 96 126 96 104 127 35
STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN			
Fil. kand. <i>Lars Gahrn</i>, Mölndal: Karl XII, kulknappen och påven Charles XII, the Button-bullet and the Pope Professor <i>Sture Lagercrantz</i>, Uppsala: Jesuitpatern Heinrich Schacht och hans musfällor Der Jesuitpater Heinrich Schacht und seine Mausefallen Fil. dr <i>Gertrud Grenander-Nyberg</i>, Stockholm: Ting som trygghet Security in Things Fil. dr <i>Albert Sandklef</i>, Göteborg: Beriktigande	58 59 77 81 122 123 124	ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR Fil. dr <i>Anders Salomonsson</i>, Ystad: Om Gotlandsdricka. Ett genmäle Docent <i>Göran Rosander</i>, Uppsala: Replik Docent <i>Orvar Löfgren</i>, Lund & fil. dr. <i>Jonas Frykman</i>, Lund: Etnologisk kulturanalys. Ett genmäle Professor <i>Sven B. Ek</i>, Göteborg: Rösten från det förgångna. En replik Birger Andersson, se Kardell Henrik O. Andersson (red.): Funktionalismens genombrott och kris. Anmäld av professor <i>Sigfrid Svensson</i>, Lund	60 61 62 69 31

Grith Lerche & Axel Steensberg: Agricultural Tools and Field Shapes. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	126	Lars Thomasson: De svenska samerna och renskötelsen i Sverige. [Bibliografi 1970–74]. Anmäld av <i>Göran Rosander</i>	106
Hans A. Lidén se Edenheim		Paul Thompson: Det förgångnas röst. Anmäld av studierektor <i>Birgitta Frykman</i> , Göteborg	82
Gunnar Lindqvist se Grennfeldt		Simo Toivonen se Koivukangas	
Ulla Lindström: Småbarns tillsyn och träning. Anmäld av förste intendent docent <i>Mátyás Szabó</i> , Stockholm	23	Brita Tomenius (utg.): Mormors dagbok. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	100
Lunds stifts herdaminne: Biografier: Biskopar och domkapitlet. Anmäld av teol. dr. fil. lic. <i>Jan Liedgren</i> , Stockholm	25	Uppland 1980. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	96
Orvar Löfgren se Frykman		Västmanlands fornminnesförening. Årsskrift 58, 1980. anmäld av <i>Gösta Berg</i>	96
Trond Løken (red.): Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge. Anmäld av bergsingenjör <i>Erik Tholander</i> , Stockholm	84	<i>KORTA BOKNOTISER</i>	
Bo Lönnqvist (red.): Finländskt herrgårdsliv. Anmäld av förste intendent docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i> , Stockholm	28	Domboksutdrag rörande Fryksdals härad	135
Lars Magnusson: Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation. Anmäld av <i>Janken Myrdal</i>	70	Barbro Edlund: Ofrälse studenter i Lund 1710–1814	108
Irene Mattsson: Bilden räddas. Anmäld av bibliotekarie <i>Carl Gösta Bryve</i> , Lund	34	Einar Eklöf: Mitt liv	134
Anders Nilsson: Kyrkoskeppen berättar om sjöfart och historia på Öland. Anmäld av intendent fil. kand. <i>Hans Medelius</i> , Stockholm	71	E. Gustafsson & I. Tunander: Kulturminnen i Skåne	135
Norges kulturhistorie 1–2. Anmäld av fil. kand. <i>Margareta Tellenbach</i> , Bjärred	35	Lars-Olof Larsson: Dackeland	107
Bror Olsson: Kalmar stifts herdaminne 5. Anmäld av <i>Jan Liedgren</i>	94	Margit Lejng: Murrestill och snurreduppa	39
Magnus von Platen: Privatinformation i skolan. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	102	Bo Lönnqvist (utg.): J. C. Munsterhielms dagböcker 1799–1801	38
Hilding Pleijel (utg.): Gustavianskt kyrkoliv i Växjö stift. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	103	R. Merkienė & V. Milius: [Om litauisk boskapskötsel, skörd och tröskning]	106
Göran Rosander: Gårdfarihandel i Norden. Anmäld av <i>Nils-Arvid Bringéus</i>	30	Peter Michelsen: Ostenfeldgården. — Dens: Den fynske sulegård	37
Josef Rydén se Grennfeldt		V. Milius se Merkienė	
Fredrik Schütz: Från fornborgar till flygfält. Anmäld av förste intendent civ. ing. fil. kand. <i>Ulf Hamilton</i> , Stockholm	76	Arne Nordberg: Prosten hans tid och socken	134
Ebbe Schön: Julen förr i tiden. Anmäld av <i>Nils-Arvid Bringéus</i>	73	Alf Nyberg: Vädermärken att lita på	40
Jan-Eric Sjöberg (red.): Mellan älv och fjord. Anmäld av docent <i>Anders Gustavsson</i> , Lund	36	Nils William-Olsson: Swedish passenger arrivals in U.S. ports 1820–1850	108
Axel Steensberg se Lerche		Anna-Greta Persson: Mat i Skåne	39
Brita Stjernswärd: Skånskt herrgårdsfolk. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	74	I. Tunander se Gustafsson	
		<i>FÖRENINGSMEDDELANDEN</i>	
		Styrelseberättelse 1980	136
		Revisionsberättelse	136
		Signaturer under rubriken Korta boknotiser:	
		E. S.-H. = Elisabet Stavenow-Hidemark, G. B. = Gösta Berg, G. H-g = Gunnel Hedberg, Hg Pl. = Hilding Pleijel, S. S. = Sigfrid Svensson	

Inrymning

Om skattefjällen i Jämtland och Härjedalen

Av Gerhard Hafström

Sedan år 1966 pågår en rättegång mellan de svenska samerna och staten angående bättre rätt till de s. k. skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. Samernas talan har ogillats av Tingsrätten i Jämtlands domsaga och av Hovrätten för Nedre Norrland. Handläggningen i Högsta Domstolen pågick omkring ett halvt år. Dom i målet förväntas vid det kommande årsskiftet (1980–81).

Samerna har yrkat att i första hand tillerkännas äganderätten till skattefjällen. Om denna talan ej bifalles har de yrkat att tillerkännas rätten till jakt, fiske och skogsavverkning, grusrätt, vattenrätt osv.

Den samiska bosättningen i de finska, norska och svenska lappmarkerna kan i skriftliga källor följas tillbaka till 800-talets slut. Enligt den norske stormannen Ottars berättelse till Konung Alfred den store i England erlade samerna i tribut djurfällar, fågeldun, valrossben och skeppsrep. Envar betalade efter sitt stånd; den förnämste erlade 15 mårds- skinn, 5 renskin, 1 björnfäll, 10 ämbar fjäder, en kjortel av björn eller utterskin och 2 skeppsrep, vardera 60 alnar långt, det ena av valhud och det andra av säl- skinn.¹

Beträffande samernas sociala samman- slutningar redogör Erik Solem² först för "Sagen om finnekonger (dvs lappe- konger)". Berättelser om dessa finnas i den fornnorska och isländska littera- turen. De omtalas först i eddakvädet Vo- lundarkviða, där det i prosainledningen

heter: "Det var tre brödre, söner av finnekongen. Den ene het Slagfinn, den andre Egil, den tredje Volund. De for på ski og jaget dyr".³ Senare omtalas finn- kongar (lappkungar) i kungasagan Ågrip och flera ättesagor. Också Saxo Gram- maticus talar om kungar hos samerna. Sista gången en finnkong är nämnd, är enligt Solem "i de islandske annaler som kallar honom Martin". Solem kände allt- så icke till den i det jämtska frihetsbrevet år 1646 omtalade finnekungen Mårten Jonsson.

¹ Erik Solem, Lappiske rettsstudier, Universitetsforla- get, Oslo 1933, 1970, s. 76.

Erik Solem (1874–1949) blev høyesterettsadvokat 1905 och var sorenskriver i Norges Finnmark (Lapp- mark) från 1912. Under åren 1931–32 var han konsti- tuerad professor i rettsvitenskap, under åren 1938–47 høysterettsdommer och under åren 1945–48 konsti- tuerad lagmann i Eidsivating lagmansretts landssvikav- delning, vilken lagsaga gränsar till Jämtland och Härje- dalen. Under sin tid som sorenskriver i Tana i Finnmark satte sig Solem grundligt in i de speciella regler för lag och rätt som praktiserades bland samerna. "Efter studier av tidligere skrifter om emnet og egne undersøkelser, har han nedtegnet de særegne rettsregler som ble håndhevet, såvel om samfunnsordning, ekteskap, skifte- og arve- regler, som om økonomiske forhold". Hans avhandling Lappiske rettsstudier utkom i sin första upplaga 1933 och i sin andra oförändrade upplaga 1970. "Boka er blitt en av de sikre kilder for all kunnskap om de samiske retts- regler". — "Blant fagfolk regnes boka i dag fremdelede som en klassiker på området".

² A. a., s. 74 ff.

³ G. A. Gjessing, Den eldre Edda, Kristiania 1899, s. 109 — Moltke Moe: Samlede Skrifter II, Oslo 1926, s. 86, antar att Volundarkviða är författad i det 9. århundra- det. — Fr. Paasche: Litteraturhistorie, Kristiania 1924, I, s. 105 menar att kvädet kanske har tillkommit i det 8. århundradet, "men den prosaiske inledningen er vel fra en langt senere tid enn selve diktet".

Denna uppfattning, att lapparna "vart styrt av en konge" går igen hos Peder Claussøn Friis.⁴ Solem framhåller emellertid, att "med det kjønnskap vi har til lappenes nuværende og tidligere levevilkår, kan vi sikkert gå ut fra at disse beretninger om lappekonger er uriktige forsåvidt de skulde bety at den lappiske stamme 900 à 1 000 efter Kr. skulde ha vært samlet til ett slags ordnet rike under en høvding som kunde kalles konge". För sin del lägger nämligen Solem "mindre vekt på at alle de ord i det lappiske sprog som betegner administrasjon e.l. deriblandt også selve ordet *gonâgâs* er skandinaviske lånord. Detta ord er formodentlig optatt fra finsk *kuningas* som igjen er germansk lån. Lappene hadde nemlig lenge før disse beretninger blev skrevet, tratt i forbindelse med skandinaver og tatt op lånord fra deres sprog. Det avgjørende er" — efter Solems uppfattning — "at den enkle og demokratiske livsførsel som lappene har hatt, manglet alle betingelser for dannelsen av en herskerklasse som kunde danne grunnlaget for noe høvdingedømme. De var ikke krigerske. Jordanes betegner dem også som de fredsommelige finner (*mitissimi*) fredsommeligere enn alle Scandzas beboere".⁵

Solem framhåller vidare: "Alle lappenes sator om kamper med tsjuder og kareler viser at de ikke har maktet å ta op en samlet aksjon mot sine fiender og plageånder. Det meste de har greiet, er å redde sig ut av vanskelighetene ved list. Og de sagnene vi har om dette, har lappene selv bevart; det er ingen grunn til å tro at lappene ikke har fremstillet sig selv

i det fordelaktigste lys: — lappen er nemlig ganske god til å skryte".

Solem förmenar⁶, att samerna icke, såvitt vi kan se, haft någon andlig kast som har kunnat skapa grundlaget för uppkomsten av någon härskarklass. De har visserligen i likhet med andra arktiska folk haft sina "noaider (schamaner-trollmenn)", men dessa synas icke ha haft någon ledande social ställning inom same-världen. Envar husfar har nog sysslat litet med sin trolltrumma, och vissa 'enkelte' har varit särskilt duktiga att kunna ge upplysningar om framtiden, bota sjukdomar och liknande. Därvid har de skaffat sig ett visst rykte utöver sin egen trånga krets. Men av de upplysningar som finnes om 'noaidenes' verksamhet i missionärernas skrifter, får man inte intryck av, att de har haft något inflytande utöver sin spå- och trollkonst — högst bör det vara som tillfälligtvis tillkallade offerpräster för en något större församling.⁷

Solem framhåller avslutningsvis, att vid en ingående undersökning av det material som föreligger om "finnekongene" har också Moltke Moe⁸ visat, att dessa berättelser bara må vara "eventyr og sagn", som inte har någon motsvarighet i verkligheten. Solem uttalar vidare, att även om samerna icke har nått fram till en samfundsorganisation, som kan karaktäriseras som ett kungadöme, är det därmed icke sagt, att det inte har kommit

⁴ Samlede Skrifter, Kristiania 1881, s. 398.

⁵ Sophus Bugge: Om de nordiske folkenavne hos Jordanes, Fornvænnen 1907 s. 100, menar att *mitissimi* skall läsas *minutissimi*.

⁶ A.a., s. 75.

⁷ Solem anför härvid följande litteratur: J. A. Friis: Lappisk Mythologi, Eventyr og Folkesagn, Christiania 1871, § 1.

Jacob Fellman: Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, Helsingfors 1906, II, s. 15.

J. Qvigstad: Lappische Heilkunde, Oslo 1932, s. 7 fl. [Om "noaidenes" verksamhet som läkare].

⁸ Moltke Moe: Skrifter II, Oslo 1926, s. 86 fl.

längre än till "den enkle familieorganisasjon".

I medeltida källor förekommer vid olika tillfällen lappkonungar. Senast omtalas en "finnekong" i landshövdingen över Jämtland Hans Strijks brev till landshövdingen över Västernorrland Ivan Nilsson den 3 mars 1646. Sedan han förnyat s. k. frihetsbrev "på Lappefiällarne i Jempteland" för Thomas Jonsson, hemställde han till Ivar Nilsson, att denne måtte utfärda ett sådant frihetsbrev till "finnekongen i Lappefiällen Mårten Jonsson" (i Härjedalen).

På grund av att i källorna under olika tider omtalas lappkonungar är det nödvändigt antaga, att de samiska samhälligheterna företrätts av en eller flera lappkonungar.

Enligt det ifrågavarande frihetsbrevet förpliktades Thomas Jonsson "att förhålla och bruka sigh innom sine fiällers råmerkier och grentzer och inttet wijdare i någon motte wara eller göra bönderne på deris bolsbyar, råmerkier och grentzer någon trångmål eller skada". Skattefjällen hade alltså bestämda gränser, utmärkta av råmärken. Vid de enligt 1841 års kungliga brev genomförda s. k. avvittningarna skulle en lantmätare "till yttre gränserne afmäta hwarje så kalladt skattefjells område".⁹ Av ett flertal rättsfall framgår att samernas skattefjäll gränsade mot böndernas s. k. skatteskorar.

Solem redogör härefter för källornas uppgifter om "norske finnbyer" och de svenska lappbyarna och deras lapps-katteländ. "På grunn av en eiendomlig utvikling blev lappene i Sverige ikke anerkjendt som eiere til sine land, til tross for

at den svenska krone oprinnelig ikke som staten i Norge anså sig som den egentlige eier av all grunn i lappmarkene". Denna felaktiga och med de svenska domböckerna oförenliga uppfattning, att de svenska lappbyarna, *siitorna*, icke skulle ha ägt lapps-katteländen, har Solem hämtat från Åke Holmbäcks numera föråldrade och i mycket felaktiga framställning Om Lapp-landsinstitutet och dess historiska utveckling, SOU 1922: 10.

Den senaste undersökningen om samernas äganderätt är Studier i samisk jord- och vattenrätt av professor Veikko O. Hyvönen och jur. kand. Kaisa Korpijaakko (Tidskrift, utg. av Juridiska Föreningen i Finland, häfte 2, 1979). De viktigaste resultaten är följande: Enligt den år 1696 uppgjorda Lapplands jordebok har lapsk jordskatt antecknats i jordeboken på samma sätt som jordskatt för fast egendom i allmänhet. Dessa anteckningar ha grundat sig på de stadganden rörande jordbeskattning som varit i kraft under respektive perioder. "De utvisar att samebyns rätt till egendom vid beskattningen ansetts som fast egendom."

Det framhålles vidare, att Lapplands fastighetsindelning har varit gällande åtminstone in på 1700-talet och senare. "Samebyn eller sitan var omgiven av fasta och exakta gränser och sålunda avskild från övriga samebyar. Innanför sitan låg arveländerna, sedermera de s. k. lapps-katteländerna, som ägdes av byns delägare." I detta sammanhang framhålles, att ledande forskare, i anslutning till Solem, anser, att sitaindelningen är en fastighetsindelning som grundar sig på samisk äganderätt.

Hyvönen och Korpijaakko betonar också att självständig ägarebesittning till en samebys jordegendom under århundra-

⁹ Tomas Cramér och Gunnar Prawitz, Studier i renbeteslagstiftning, Stockholm 1970, s. 179.

denas lopp framgår av domstolsbeslut. Denna ägarebesittning måste undersökas speciellt med avseende på samernas huvudnäringar: särskilt för sig i fråga om renskötsel, fiske, fångst och övrig användning av mark som ett komplex. Författarna hänvisar till Tegengrens undersökningar om samernas i Kemi lappmark rätt till bäverfänge¹⁰, vari den slutsatsen dragits, ”att samerna bör anses ursprungligen ha haft fullständig äganderätt till de skogsmarker som fanns innanför byns område”.¹¹

Författarna framhåller vidare, att lappskatten fastställdes för samebyn i dess helhet. Även rån mot en annan by fastställdes för samebyn i dess helhet. ”Utgående från dessa enskilda kännetecknen ter sig samebyns fastighetsrättsliga läge starkt, och det var det också ännu i början av 1700-talet.” Författarna framhåller, att den gamla samiska fastighetsindelningen, som grundade sig på indelning i samebyar, och fastighetsindelningen, som har sin grund i nybyggarverksamhet, har i viss bemärkelse täckt varandra fram till våra dagar, men båda parter har känt sig som ägare åtminstone på sina egna hemägor.

Beträffande besittningens övergång vid dödsfall framhåller Solem¹², att det i de svenska lappmarkerna var vanligt att ar-

vingarna när den tidigare brukaren dött, hänvände sig till domstolen för att få dess stadfästelse på att arvingarna övertog ’landet’ efter den avlidne. Domstolens stadfästelse söktes också när ett ’land’ blev överlåtet i levande livet genom försäljning eller byte. Domstolens ifrågavarande beslut kallades för *inrymning*.¹³

Åke Holmbäck menar, att samerna sökte rättens stadfästelse på sådana slags överlåtelser, eftersom den samiska arvsrätten på detta område avvek från den svenska landslagen. Därför skulle arvingarna ha ett särskilt behov av en annan titel till landet än den de hade genom arvfallet. Enligt Holmbäck ”måste lätt den åsikten göra sig gällande, att själva rätten till lappskattelandet berodde på domstolens inrymning och ej på arvet.”¹⁴

Denna förklaring av förhållandet förekommer emellertid Solem ”noe kunstig”. – ”Det er neppe sannsynlig at lappene har resonert over den forskjellige svenske og lappiske opfatning om arverett til fast eindom. De har vel heller icke gjort sig op noen mening om at det kunde være nødvendig å ha en ’titel’ til eendommen”.

Solem fortsätter: ”Det er naturligere å forklare forholdet på den måten at lappene oprinnelig måtte ha sii’dâens samtykke til å overta ’landet’, og at de derfor efterat svensk administrasjon og jurisdiksjon var innført, i stedet henvendte sig til den svenske domstol. Hos skoltelappene har forholdet helt til den siste tid

¹⁰ I Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst, utg. av professor Knut Bergsland, Oslo 1977, s. 53.

¹¹ Se närmare mitt sakkunnigutlåtande 1976.02.10: PM beträffande Åke Holmbäcks utredning Om Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling.

Se också Tomas Cramér, Samernas historia vantolkad i Invandrare och Minoriteter 1978: 3/4; även i Samernas Vita bok 5: 1 samt Heikki Hyvärinen, Den samiska fastigheten inom vårt rättsväsen – några riktlinjer. Dieðut, Nr 5, 1979, Utg. av Sami Institutta, Kautokeino, s. 103.

¹² A.a., s. 85 f.

¹³ Beträffande rättsfall, i vilka inrymning meddelats av häradsrätterna, under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, se Samernas vita bok II, s. 27 och 42 samt III, s. 5 och 7.

¹⁴ A.a., s. 86.

vært slik at det var *norrāz* som hadde den avgjørende bestemmelse om fordelingen av jorden.¹⁵

Så fremt denne opfattning av forholdet er riktig, vil det si at den enkelte lapps eller lappfamilies rett til landet bare var en bruksrett som til og med var avhengig av *sii'dâens* samtykke. Det var således *sii'dâen* som til syvende og sist hadde den avgjørende rett over *sii'dâområdet*. Ut fra dette syn på rettighetens beskaffenhet blir uttalelsene fra det syttende århundrede om at 'landet' ikke blev skiftet, helt forklarlig. Etter lappisk opfatning har retten til 'landet' fortonet sig på en annen måte enn almindelig eiendomsrett til en løsøregjenstand. Det forelå i virkeligheten bare en bruksrett som til og med var avhengig av *sii'dâ*forsamlingens sanksjon.

I det praktiske liv blev det naturligvis i de aller fleste tilfelle gått frem på den måten at arvingene fortsatte bruken. Derfor ser vi også at det stundom er tale om 'arveland'.¹⁶ Men hos skoltelappene har det i hvert fall hendt at *sii'dâ* församlingen har grepet inn i forholdet.¹⁷

Den term, inrymning, som angiver häradsrättens stadfästelse av overlåtelse av en viss andel i ett skattefjäll, har sannolikt hämtats från Bergslagen. Som exempel på termens därvarande användning kan hänvisas till följande rättsfall.¹⁷

Vid Grythyttte häradssting den 26 juni 1644 utverkade sig tre av nybyggaren Påvels arvingar, nämligen sönerna Erik och

Mårten samt mågen Staffan Klemetsson, gift med dottern Elsa, rätten att inrymmas i den 5 år tidigare beviljade masugnsanläggningen vid Flosjöhyttan, vilken hyttbyggnad följande året fullbordades. Den bergsrättsliga termen inrymning avser ursprungligen att bekräfta en bergsmans förvärv av en hytta eller andel däri. Han bereddes sålunda rum i, dvs andel i hyttan och därmed i hyttlaget. På motsvarande sätt inrymdes en same, som väl i allmänhet genom arv förvärvat en kvotdel i ett skattefjäll, i sitans kåta och därmed i sin besittning av ifrågavarande kvotdel av skattefjället.

I de av Heikki G. Hyvärinen¹⁸ genomgångna källorna förekommer uttrycket 'inrymma' första gången i samband med landshövding Johan Graans försök att uppgöra en lapsk jordebok. På tinget i Enontekis den 6 februari 1671 tillfrågades samerna i Peltojärvi sita, "om dhe kunna inrymma flera personer till sigh, att fjskia och fara i deras skogh och fjskiewatn".¹⁹

Uttrycket förekommer även i förordningar, exempelvis i nybyggerplakatet 1673 och i det förnyade plakatet 1695.²⁰ I dessa talas om ställen, vilka (i Same-land) kan överlåtas åt bönderna: "och them till then ände kunna blifwa inrymde".

Efter det att häradsrätten beviljat inrymning, ålåg det landshövdingen (Konungens Befattningshavare = K. B.) att

¹⁵ A.a., s. 86.

¹⁶ Jfr lagtima tinget med Hede pastorat och tingslag den 17 oktober 1735, (19: "skattelappfiellet Grubbdahl som angifwes varit i dess faders besittning och odahlsfiell" (se vidare Prawitz i Samernas skattefjäll II, Ur renoverade domböcker för Jämtlands län).

¹⁷ Grythyttan i ord och bild, häfte 13, 1962, s. 35.

¹⁸ Den samiska fastigheten inom vårt rättsväsen - några riktlinjer. Dieðut, Nr 5, 1979. (Utg. av Sami Institutta, Kautokeino).

¹⁹ J. Qvigstad och K. B. Wiklund, Dokumenter, II, s. 242.

²⁰ A. J. Malmgren, Handlingar och förordningar angående Finlands fiskerier, IV, s. 35-37, Helsingfors 1870.

fastställa skattens storlek. Omkring mitten av 1700-talet övergick rätten att meddela inrymning från häradsrätten till K. B. Därav kan emellertid inte dragas den slutsatsen, att en ändring skett i det

laga fånget eller att samernas äganderätt skulle ha försvagats. Äganderätten tillkom alltjämt *sii'dâen*, under det att brukningsrätten tillkom den same, för vilken inrymningsbrevet utfärdats.

P.S. Högsta domstolen har i sin dom 1981-01-29 ogillat samernas yrkande och förklarat staten vara ägare till skattefjällen.

Zusammenfassung

Einräumung

Von dem Anteil in einem steuerpflichtigen Gelände ("skattefjäll") in Jämtland und Härjedalen

In den Gerichtsbüchern kommt der Ausdruck "Inrymning" (Einräumung) vor als Bezeichnung der Bestätigung eines gewissen Anteils an einem steuerpflichtigen Gelände. Es ist wahrscheinlich, dass es ursprünglich ein bergrechtlicher Ausdruck war, durch den ein Gericht den Erwerb eines Anteils an einer Hütte und damit einer Hüttengewerkschaft bestätigt. Nachdem das Amtsgericht eine Einräumung bewilligt hat, obliegt es in späterer

Zeit der Königlichen Provinzialregierung, die Höhe der Steuer festzusetzen. Daraus kann man aber nicht den Schluss ziehen, dass eine Veränderung des rechtmässigen Erwerbs eingetreten oder das Eigentumsrecht der Lappen abgeschwächt worden ist. Das Eigentumsrecht besitzt stets die *sii'dae* und die verschiedenen Gebrauchsrechte der Lappe, dem der Einräumungsbrief ausgestellt worden ist.

Studentexamensseder

Om upplevelsers handlingsuttryck

Av Åke Daun

Efter studentexamens avskaffande 1968, då examen sista gången förrättades, fortsatte de studerande vid flera skolor att använda studentmössa, nu både i gymnasiet och grundskolans avgångsklasser.¹ När t. ex. hårfrisörskoleleverna vid Södertälje yrkesskolor utexaminerades våren 1980 bar de alla studentmössor.

Både sederna kring studentexamen och de fortsättningar dessa fått kring skolavslutningar illustrerar ett fenomen av stor teoretisk räckvidd. Rituella seder berättar mycket om människors behov av att uttrycka sina upplevelser och om de kommunikativa tekniker, som då kan komma till användning.²

Jag skall i denna översikt inte ta utgångspunkt i traditionselementen, utan i stället försöka tillämpa det motsatta perspektivet, dvs starta från vissa *situationer*. Jag skall diskutera i dessa situationer existerande psykologiska förutsättningar samt de kommunikativa tekniker som kan analytiskt knytas till individernas upplevelser. En grundfråga är varför människor väljer vissa kulturella gestaltungsformer. Låt oss alltså se efter vad som karaktäriserade situationerna kring

studentexamen och ur dessa försöka avleda sederna.³

Examens livsavgörande betydelse

En viktig omständighet som vi skall minnas är den exklusivitet som det innebar att gå i läroverk, dit vederbörande intogs på betygsmärker och varifrån utslutning likaledes skedde på basis av betyg. Behörigheten prövades gång på gång. Läroverkseleven var satt att lyckas eller misslyckas, och härpå berodde det fortsatta levnadsloppet. Studentexamen var inträdesbiljetten till de intressanta och välavlönade yrkena och såtillvida till samhällets överskikt. Ett uttryck för denna exklusivitet var t. ex. konventionen att presentera sig med studentår vid titelbortläggning.

Examens livsavgörande betydelse laddade gymnasieåren med den psykiska pressen att inte kuggas. Till den känslomässiga anspänningen bidrog vetskapen om misräkningen från familjens sida om vederbörande ej blev uppflyttad och den smälek som det innebar att kuggas i examen. Låt oss ta del av en dagboksnotis om examensförberedelserna.

¹ Bertil Norbelie och Karin Thörner: Hattar och mössor. En studie av hur seden att bära abiturientutstyrsel förändrats mellan 1964 och 1974 i Stockholmstrakten samt en kort historik över denna seds utveckling i vårt land. (B 1-uppsats. Institutet för folklivsforskning. Stockholms universitet. Ht 1975.)

² Nils-Arvid Bringéus: Människan som kulturvärelse. Lund 1976, s. 118 ff.

³ Det empiriska underlaget för denna uppsats är svaren på en frågelista (nr 180) som låg till grund för en undersökning som Nordiska museet lät göra med start i november 1963 med anledning av studentexamens avskaffande. Materialet inkom framför allt i form av dagboksanteckningar från elever som avlade examen våren 1964. Avsikten här är att presentera ett teoretiskt perspektiv. En fylligare dokumentation av studentexamenssederna är avsedd att framläggas i annat sammanhang.

Man läser praktiskt taget dygnet runt och blir allt hållögare och glämgigare. Inte hinner man äta heller, men röker gör man naturligtvis, dubbelt så mycket som annars. Snart är vi nervösa vrak hela bunten. (— — —) Fredrik i min grupp är så svag, att han ännu inte vågat köpa mössa.

Offentlig tilldragelse

Liksom bröllop och begravning i traditionella samhällen delvis är publika händelser tilldrog sig studentexamen offentlig uppmärksamhet. Examensuppgifter och facit publicerades som nyhetsmaterial i rikstidningarna. Överallt var *studenttåget* ett folkligt skådespel, där den från den övriga befolkningen i stort avspjälkade eliten för året lät sig beskådas.

Studenttåget följde ett mönster av offentliga markeringar: första majtåg, militära marscher m. m. Sådana drar fram längs centrala gatustråk, ockuperar dessas utrymme, hindrar trafiken med breda ordnade marschled, ackompanjerade av hornmusikkår. Vid dylika tillfällen samlas människor som åskådare längs trottoarkanterna och gatan omvandlas till "esträd".

Den kommunikativa idén är först och främst att bryta vardagens normala flöde. Det onormala tillståndet, visuellt och auditivt, anger att situationen är extraordinär. De marscherande människorna är ett språkligt uttryck för att händelsen är kollektiv eller över-individuell, en angelägenhet för samhället.

Riten som språk

Ett betydelsefullt element i livshögtiderna är den tidigare nämnda upplevelsen av situationens avgörande innebörd, dvs. *den emotionella dramatiken*. Vi skulle kunna ta analytiskt spjörn från motsatsen (för att låna ett uttryck från Orvar Löfgren) och tänka oss att allt i människoli-

vet omvandlades långsamt och med små förskjutningar. Stegvis och mer eller mindre omärkligt skulle känsloläget följa med förändringarna. Avsaknad av dramatik i händelseförloppen skulle starkt minska förutsättningarna för starka känslor relaterade till dessa. Behovet att ge uttryck åt starka känslor skulle inte föreligga.

Verkligheten är som bekant en annan. En grundläggande premis för livshögtiden är förnimmelsen att livet förändras avgörande, med ett stort steg, att livet "tar en ny vändning" och "byter skepnad". Konfirmanden inträder som fullvärdig medlem i församlingen (i äldre tid därmed i vuxenvärlden). Den ogifta människan bildar i och med vigseln familj och får reproduktiva uppgifter. Omvandlingen upplevs både av den individ, vars liv förändras, och av omgivningen vars relation till individen beledsagas av en ändrad attityd. Varje erfarenhet som människor i gemen tillmåter större vikt motiverar till språkliga uttryck.

Det verbala uttrycket utmärks av en lätthanterlig funktionalitet. Att tala om att man gift sig går snabbt. Detta är emellertid ett dilemma då det gäller att till omgivningen överföra upplevelser av dramatiska förändringar. Orden verkar inte riktigt räcka till, eftersom de i viss mening behandlar alla händelser lika. Det går lika lätt att säga "jag har gift mig" som "jag har tvättat mig". Språkformen återspeglar här inte de olikheter i upplevelsestyrka som knyts till de verkliga händelserna.

I denna belysning bör vi se existensen av riter, ceremonier, högtidsseder — vilket vi nu kallar dem. Dessa är kommunikativa redskap av mycket större effektivitet och styrka. De är själva avbrott från

de löpande händelseförloppen och i så måtto representativa för (= bilder av) den avvikelse som skall förmedlas.

Riterna möjliggör en pedagogisk uppprepning, s.k. *överflödskommunikation* (redundans), som inte på jämförbart sätt låter sig utnyttjas verbalt. Med ceremoniens skilda moment och utsträckning i tiden upprepas meningsinnehållet till allt större tydlighet för budskapets mottagare. Ett bröllops rituella sekvenser skulle verbalt kunna uttryckas "Vi gifter oss, vi gifter oss, vi gifter oss" osv., sederna kring studentexamen på motsvarande sätt, "Vi tar studenten, vi tar studenten, vi tar studenten".

Vissa sånger är sådana rituella handlingsformer, som med sina refränger och skilda variationer på ett tema pedagogiskt kan upprepa ett och samma meningsinnehåll. "Sjungom studentens lyckliga dag" och "Gaudeamus igitur" upprepar i grunden samma budskap: "Vi är studenter, vi är studenter, vi är studenter".

Den uttryckta händelsens vikt manifesteras också av att människor lämnar sina vanliga, löpande sysslor för att delta i ceremonierna eller åtminstone vara åskådare till dessa. Både mängden av aktörer och utsträckningen i tiden är medel att framställa innehållets vikt och värde. "Hela byn deltog" och "bröllopet stod i dagarna tre" berättar kraftfullt vad det är fråga om.

Till ceremoniernas artegna språkform hör *tydliga avvikelser* från alldagligheternas morfologi, t. ex. bjärta färger eller genomgående vitt eller svart, särskilt stort, ovanligt högljutt osv. Ju starkare avvikelser från vardagens konventioner, desto mer distinkt uttryck för meningsinnehållet, t. ex. ju längre brudsläp "desto mera

bröllop". Ju fler ballonger och blommor och ju originellare studentekipage, desto större vikt åt den enskilde studentens examen.

Emedan den här nämnda principen i sig är ett kulturelement och alltså allmänt bekant (om också inte medvetet uppfattad) är det fullt möjligt att i de ceremoniella situationerna införa nyheter, utan att grundbetydelsen av ceremoni går förlorad. Den kollektiva uppprepningen avslöjar att det inte är fråga om individuell excentricitet. En flicka berättade:

Våren -63 hade de manliga abiturienterna i en klass vita tröjor, på vilka de hade klistrat med svarta galonbokstäver på ryggen: "Halib-City jail" (Halib = högre allmänna läroverket i Borås) och på bröstet hade de sina födelsenummer som fångnummer.

Ändå existerar en samtidig tendens att tradera nyheterna. Traditionsställningen, uppprepningen, tycks äga ett självständigt psykologiskt värde,⁴ förutom att uppprepningen i tidsloppet främjar språkförståelsen. Sedan det rituella inslaget bland abiturienterna att brodera på gamla real- och gymnasieössor mer eller mindre upphörde i slutet av 1950-talet och man i stället valde att brodera på "lustiga" huvudbonader utvecklades detta till en ny tradition.⁵

Riten är sällan språkligt explicit, utan omskrivande, metaforisk. Helt grundläggande beror detta på dess egenskap av icke-verbalt kommunikationsmedel. Föremål (brudslöjor, studentkäppar) och handlingar (att hissa studenter) *representerar* sina immateriella betydelser men utan att den enskilda betydelsen alltid är

⁴ Benjamin N. Colby: Behavioral Redundancy. (Alfred G. Smith [Ed.]: Communication and Culture. New York 1966, s. 367-374.)

⁵ Norbelie och Thörner i not 1 a.a.

allmänt bekant. När samtliga abiturienter klarat examen markerades t. ex. detta i Norrköping med att en fana bars i spetsen av studenttåget. Från Norrtälje omtalas en annan handling, som signalerade att en av abiturienterna kuggats:

Idag var det ett 60-tal ballonger, som släpptes upp mot den grå himmelen sedan fanfaren spelats från skolans tak. Då en ballong lämnade de övriga och sakta segnade ner över väntande anhöriga och vänner förstod även dessa vad vi innanför dörrarna redan visste. En abiturient blev inte student.

De enskilda symbolelementen var etablerade eller i varje fall tämligen lättolkade, vilket dock inte hindrade att alla i publiken ej tolkade dem korrekt. Fanan och fanfaren var traditionella segertecken, även om somliga nog bara uppfattade dessa som rituell rekvisita. De många ballongerna (festsymboler) steg mot skyn, dvs. *uppåt*, mot *ljuset*, mot *framgången*. Av dem ”segnade” en *ned*, individuellt besegrad, slagen.

Skolmössornas sammetskullar följde ett anknutet symbolmönster – den svarta skolmössan, den grå realmössan, den vita studentmössan – som reflekterades i studentsångens strof, ”den ljusnande framtid är vår”.

Studentexamen som övergångskede

Arnold van Gennep har åtskilt olika drag i livets övergångsskeden och attribuerat tre typer av riter till dessa: *separationsriter*, *transitionsriter* (även kallade *isolationsriter*) och *inkorporationsriter* (även kallade *integrationsriter*).⁶

Låt oss först betrakta övergångssituationen för att se om där finns inslag som skulle kunna betecknas som separerande. Avläsbart i materialet är att abiturienterna knöts närmare samman under det sista läsåret. Genom att fritiden offrades för pluggandet innebar den sista terminens studier sociala uppoffringar. På det sättet separerades abiturienterna delvis från det liv utanför skolan som de annars levde. ”Man hinner helt enkelt inte träffa sina vänner”, klagade en flicka.

Detta är emellertid en separerande situation, inte en separationsrit. Men som sådan kunde vi kanske utpeka abiturientmarschen före modersmålsskrivningen, den första av studentskrivningarna. Genom denna markerades dels sistaringarnas särställning i skolan dels innebar den en rituell förening av klasskamrater, som tidigare kanske aldrig gjort något tillsammans utanför skolan. Skolans värld och klasskamraterna tenderade under den sista terminen att bli ett slutet socialt sammanhang, präglad av mycket starkare grupp känsla än förut. I abiturientmarschen fick denna förening ett konkret, symboliskt uttryck: regeln var att lägga händerna på den framförvarandes axlar. En pojke berättade vidare:

Det var tydligen en oskriven lag, som sade: Ena foten på trottoaren och den andra på gatan. (— —) Väl framkomna dit (till Societetsbron i Norrtälje) vände vi våra ryggar mot broräcket och slängde var sin ettöring från vårt respektive födelseår i en vid båge över huvudet och ner i vattnet.

Det skulle kunna hävdas att abiturientmarschen hade drag som även gav den en *transitorisk* eller *isolerande* funktion, att den representerade det onormala tillståndet mellan två liv. Detta tillstånd både tillät och stimulerade till onormalt bete-

⁶ Arnold van Gennep: *Les Rites de Passage*. Paris 1909.

ende: att gå med ena foten i rännstenen,⁷ att bland pojarna gemensamt kasta vatten i anslutning till marschen m. m.⁸

Till transitionsritualerna hörde bärandet av examensdräkter, i synnerhet flickornas vita dräkt. Pojkarnas anslöt sig till gängse festklädsel: frack, smoking eller mörk kostym. Det var inte brudklänningens eller konfirmationsdräktens symbolinnehåll av renhet som hänsyftades, utan den rituella övergången från en status till en annan. Den vita färgen gynnades även på annat sätt. Den anslöt sig till studentmössan och föreställningen om "den ljusnande framtid".

Examens laddning av kollektiv ritual nödvändiggjorde enhetlighet i klädseln. Varje annan föreskrift än vit (eller svart) klädsel, dvs annan färg eller mönstring, skulle ha inneburit svårigheter att följa, i synnerhet som en tradition år från år. Svart dräkt skulle ha varit ett alternativ (liksom den tidigare förekomsten av svart brudklänning), men den skulle inte som vitt ha beledsagat glättigheten kring examensfirandet. Det gäller i varje fall för den inställning som nu är allmän till ljusa contra mörka kläder. En annan omständighet var årstiden för examen, i slutet av april eller maj månad. Om den övergång som under 1900-talet skett från svart till vit konfirmationsklänning skriver Sigfrid

Svensson, att det faktum "att konfirmationen ägde rum vid sommartid gjorde (— — —) den vita konfirmationsdräkten mera självklar".⁹

Att studentexamen innebar övergång till ett nytt liv markeras tydligt nog av termer som "kull" (en ny kull studenter) och "nykläckt" (en nykläckt student). Kanske är det en tillfällighet att betyget *A* symboliserades i abiturientmössan med en kyckling. Omvandlingen eller födelsen till en ny status genom studentexamen yttrade sig även litet mera subtilt. I sina till Nordiska museet insända dagboksanteckningar skrev ungdomarna "jag är student", som en *identitetsbestämning*, snarare än "jag har tagit studenten", dvs. något man gjort. En typisk formulering finner vi också i detta citat:

Jublet blev allmänt när (läraren) Josef kom ut (efter sammanträdet med censorerna), tuffade fram (abiturenten) Fredrik och på sitt oesterhärmliga sätt förkunnade: "Han blir student, förstår han!"

Från dagarna efter examen berättade en flicka: "Därefter vidtog telefonsamtal. Det var Eva, Catrine, Klas och Agneta m. fl. som ringde och pratade 'oss studenter emellan'. Ingen hade kunnat sova!"

Studentexamen medförde en ändrad relation till skolan, lärarna och de kvarvarande kamraterna. Skolan, som så många sett fram mot att lämna, förlorade i och med examen mycket av sin negativa spänning. Då nu skolan — och lärarna — lät en bli student, det så intensivt eftersträvade, tenderade känslorna av tvång och beroende att utbytas mot *sentimentali-*

⁷ Från Halmstad har omtalats följande förklaring till det s. k. "haltningståget". Den nämns av Per Nilsson Stjernquist i uppsatsen "Svenska skolseder" (Rig 1932, s. 15—38). Förf. skriver: "Enligt denna (förklaring) måste nämligen stadens skolorna förr i världen hålla sig ute på gatan, medan trottoarerna voro förbehållna den övriga stadsbefolkningen. Då sedan det första steget mot studentexamen togs genom anmälan, fick den ena foten flytta upp på trottoaren för att inom kort följas av den andra."

⁸ Betr det onormala beteendet under transitionsfasen, se Victor W. Turner: *The Ritual Process*. London 1969, s. 94.

⁹ Sigfrid Svensson: *Bygd och yttervärld*. Stockholm 1969 (1: a uppl. 1942.), s. 19.

tet. Efter den sista terminens starka sammanhållning mellan kamraterna skulle nu dessa skingras. "Min sista skoltermin har börjat. Tänk, det känns faktiskt litet vemodigt", skrev en flicka.

Den livsavgörande förändringen uppenbarades i medvetandet, när de slutliga proven var avklarade och nervositeten släppt: "Det var nog fler än jag, som ville fälla en tår. Man har ju gått här och trälät i åtta år och så plötsligt är det slut."

Seden att gå på morgonsamling och eventuellt någon lektion efter "gubbskivan", avskedsmiddagen för lärarna, hade en dubbel funktion. Den ena var att hänge sig åt sentimentaliteten inför den avslutade livsperioden, den andra att njuta av att exponera sin nyvunna status inför dem som mest åtrådde examen, kamraterna i de lägre ringarna.

Det förekom även mera rituellt formaliserade seder som poängterade studenternas nya status i förhållande till kamraterna i de lägre ringarna men också visavi dem som tog studenten året innan, och som de nu alltså förenades med. Från Linköping nämns att "föregående års studenter hyllade de nyblivna studenterna under middagen" samt vidare: "Alla studenter deltog i skolans morgonbön dagen efter. Övriga skolelever fick passera under en valvgång, som bildades av de nya studenternas korsade käppar, på vägen till morgonbönslokalen."

"Gubbskivan" hade karaktär av *inkorporationsrit*. Lärare och elever hade tidigare aldrig delat bord. Nu satt man tillsammans och de nybakade upptogs i den vuxna gemenskapen. Det mest tydliga uttrycket för detta var *titelbortläggningen*. Under hela skoltiden hade alla lärare undantagslöst titulerats med "magistern"

eller "lektorn". Den statusmässiga likheten markerades också genom att lärarna här kom med sina egna gulnade studentmössor. Det ändrade bemötandet markerade klart den innebörd som examen hade som en port till en annan social värld.

En inkorporationshandling var seden att från föräldrars och bl. a. äldre släktingars sida omedelbart efter examen kalla den manlige studenten för "kandidaten" (t. ex. adressera blommor "till kandidaten"), dvs. den titulering som dåförtiden användes vid universiteten. Den nybakade studenten erinrades i och med detta om sin potentiella status som "kandidat".

Hur eftertraktad examensdagen än var kom ställningen som just "inkorporerad" eller "nykläckt" att efter en tid upplevas som en otillräcklig vuxenhet. *Recentiorerna* vid universiteten utsattes symptomatiskt nog för rituella smädelser, påminnande om invigningsceremonier för rekryter och nykomlingar i arbetslivet.¹⁰ Att den slutgiltigt genomförda inkorporationen var eftersträvad yttrade sig i att en hel del studenter placerade sin mössa i solen, så att den skulle gulna snabbare. När den sedan bars året därpå, vid studentuppvaktningar eller vid Valborg, var risken nedbringad att bli tagen för "nybakad".

Studentmössans senare användning

För de generationer som tagit studenten ter sig gärna den fortsatta användningen av studentmössor, efter examens avskaffande, som en smula komisk och rentav löjeväckande. Ingen kan ju längre kug-

¹⁰ Mats Rehnberg: Vad skall vi göra med de blanka gevär? Stockholm 1967, s. 175 ff samt Knut Weibust: Deep Sea Sailors. Stockholm 1969, s. 213 ff, Jfr även Sjernquist i not 7 a. a., s. 19 ff.

gas. Den rätt allmänna och delvis säkert riktiga tolkningen synes vara att det fortsatta bruket bottnar i en önskan att tillgodöra sig något av den glans som studentmössan står för.

I maj 1980 berättade för mig en 19-årig pojke i Västertorps 3-åriga gymnasium att de just haft "mösspåtagning" i hans klass. Studentmössan skulle sedan bäras fram till "gubbskivan", då den också användes, och därefter den period om en till två veckor som återstod till skolavslutningen. Han egen förklaring till mössbärandet var att man tyckte att det var "en kul grej" och att man "ändå gått i gymnasiet i tre år".

Enligt en undersökning avstod i Stockholm många från att bära mössor och delta i examenståg de första åren efter 1968 års gymnasierreform. Vid en intervjustudie 1974 fann man att mössstraditionen ökat igen, men i förändrad form. Både studentmössan och olika slags abiturientutstyrsel har under 1970-talet kommit att användas i såväl gymnasiets som grundskolans avgångsklasser.¹¹

Den viktigaste faktorn som förklarar studentattributens fortsatta användning torde vara *den passage över till en ny status som avslutandet av skoltiden fortfarande innebär*. Även om det inte längre är förenat med risker och svårigheter att ta sig igenom skolavslutningen innebär denna ändpunkten på en livsperiod som tangerar en ny och väsensskild del av levnadsloppet.

Som jämförelse kan vi erinra oss att det inte förekommit eller förekommer kuggning vid konfirmationen (i varje fall knappast i modern tid). Inte desto mindre är denna en passage från ett livsskede

till ett annat, rituellt uttryckt i bl. a. den vita konfirmationsdräkten, presenter o. a. Dop eller bröllop är inte förenade med färdighetsprov.

Det centrala i sammanhanget är livsförändringen från ett skede till ett annat, vilket alstrar en motivation att ge uttryck åt upplevelsen av förändringens betydelse. Mycket av studentexamens psykologiska innebörd kan avläsas tydligt just i studentmössans fortsatta användning. Det är symptomatiskt att begrepp som "gubbskiva" och "mösspåtagning" (tidigare avseende Valborgsmässoafton, då studentmössa första gången fick bäras på våren), ännu begagnas.

Upplevelsers handlingsuttryck

För att uttrycka sig, dvs. förmedla sina upplevelser till andra och för egen del "ge luft åt känslorna", använder människor sig av etablerade språkformer, alltså *redan existerande koder*, till någon del av egna nyskapelser, undantagsvis av oartikulerade uttrycksformer. Till dessa koder hör rituella beteenden tillhörande den gemensamma kunskapsmassan, traditionen. Studentmössan är väl etablerad som examenssymbol (torde ha uppstått 1845) och har under studentexamens tid begagnats vid övergången från ett livsskede till ett annat. Ända fram till 1860-talets början avlades dock examen alltid vid universiteten och mössan användes fram till denna tidpunkt endast som ett kårtecken. Ett examensmärke blev studentmössan först i och med att läroverken fick examensrätt.¹²

Denna övergång från ett livsskede till ett annat finns som bekant kvar i det nya

¹¹ Norbelie och Thörner i not 1 a. a.

¹² Sigfrid Svensson: Studentmössan. (Radioföredrag. Dagens eko, 30/4 1941.) (Manus).

skolsystemet och tidpunkten, både i livet och vad gäller årstiden, är trots vissa förskjutningar i stort sett densamma som förut. Från detta skulle vi kunna *analytiskt avleda* en fortsatt användning av studentmössan, även om vi inte känt till hur det faktiskt gick. På liknande sätt kan vi vända oss att vissa termer, såsom "gubbskiva" och "mösspåtagning", samt föremål som betygssymboler i abiturientmössor (nu utan att symbolisera betyg) skall leva kvar i den mån de kan finna nya tillämpningar.

Riter och ceremonier utför människor med kännedom om vad traditionen föreskriver i den enskilda situationen, men dessutom sker nyskapelser.

Det rituella formspråket har en historia. Det har uppstått, omformats och supplerats med nya element. Vad människor tar i bruk är *rituella repertoarer*, men de använder också dessa som utgångspunkt för användning inom andra men liknande områden och som grund för långtgående nyskapande.

Vissa *festsymboler* är allmänna i svensk och västeuropeisk kultur men också mer universella: blommor, ballonger, unison sång, marschmusik, fanfarer, champagne, dyrbar mat, speciella kläder. Stereotypa *former för att celebrera individuella prestationer* är t. ex. att överrätta gåvor, hurra och hissa. Samtliga dessa används vid idrottsliga prestationer såväl som vid lyckligt genomförda examina. Även festsymboler brukar då komma till användning.

Beträffande studentmössan som prestationssymbol knyter denna an till det väl etablerade sambandet mellan *uniformspersedlar och nivåer av social ställning*. Studentmössan är det sista kvarvarande uniformselementet i svensk skolvärld av

större allmängiltighet, under det att skoluniformer (skoldräkter), gymnasie- och skolmössor avlagts tidigare. Realmössorna försvann med realexamen. Bortlagd med studentexamen är också studentkåppen, vilken var symboliskt besläktad med gesällkåppen, likaledes förvärvat genom prov och "mogenhetsexamen". Efter 1968 har studentmössan kommit att enbart tjänstgöra som uttryck för en upplevelse, i ringa grad som symbol för en nivå av social ställning.

Till studentexamenssederna hörde bruk av *magiska* föremål och handlingar, offer av mynt, maskotar m. m., vilka dock främst skall betraktas som medel att kanalisera den känslomässiga upplevelsen av situationens dramatik, som utlopp för nervositet. Även dessa företeelser hade förebilder i en repertoar med mycket vidsträckt tillämpningsområde.

Fasen av *statuslöshet* under transitionen manifesterades till viss del med traditionsgivna handlingar med fasta element, t. ex. abiturientmarschen med ena foten i rännstenen, men öppnade också ett särskilt spelrum för innovationer. Huvudpoängen var här avvikelserna från det normala, det "spexiga", även omtalat som det "studentikosa". Innovationer återfinns typiskt nog i svensexor och möhippor.¹³ Viktigt är antagligen i båda fallen att de rituella handlingarna inte övervakades av äldre traditionsbärare.

Vi kan i den rituella repertoaren urskilja mer universella symbolelement, vilka alla syftar till att utpeka något som betydelsefullt: *det avvikande, det praktfulla, det högljudda, det högt placerade, det stora, det särskilt ljusa, det i tiden utdragna, det många*

¹³ Mats Hellspong: Svensexor och möhippor. (Fataburen 1969, s. 105–120.)

människor involverande. Det delvis överordnade av dessa är det avvikande, innefattande de övriga men med ett långt vidare tillämpningsområde. Det för den rituella handlingen mest centrala är den avvikelse från normaliteten som innebär en delvis eller total avsaknad av praktisk funktion. Ju mindre praktisk funktion, desto tydligare framgår det att beteendet har ett språkligt syfte. Vad jag velat visa med exempel från studentexamenssederna är hur rituella beteenden kan studeras med hänsyn till de språkliga behov som skilda livssituationer skapar och hur ändamålsenliga riterna är.

En annan aspekt av detta handlar om det motsatta förloppet. *De språkliga uttrycken återverkar på situationen och förstärker dess meningsinnehåll och har funktionen att överhuvud kognitivt strukturera individens upplevelser av verkligheten*. Det är sannolikt så att sedvänjorna kring studentexamen i sig själva ökade känsloladdningen, exaltationen, som examen förde med sig. Somliga abiturienter skulle antagligen ha upplevt tiden kring examen som mindre dramatisk, om den inte fyllts med händelser och handlingar vilka alla förmedlade innebörden att en livsavgörande förändring var på gång.

Transitionen från ett tillstånd till ett annat har betecknats som en *tröskel* eller *ingång* (lat. *limen*) eller som ett "liminalt fenomen".¹⁴ Sådana liminala fenomen markerar skilda positioner i samhället, men inte bara så att de ger legitimitet åt samhällsstrukturen – att således det av studentexamen representerade meritsamhället gavs moraliskt stöd eller kulturell sanktion med hjälp av ceremonierna kring examens genomförande. Vad vi

också skall uppmärksamma är passageriterna som *band* mellan varandra motsatta kategorier, utan vilka samhället inte skulle kunna existera. Liminaliteten innebär att socialt liv för individer och grupper är ett slags dialektisk process, som inrymmer successiva erfarenheter av låg och hög, enhetlighet och struktur, homogenitet och differentiering, jämlikhet och ojämlikhet.

Gränsen mellan skilda positioner som följer successivt på varandra under livsloppet markeras alltså genom en tröskel eller ingång. Studentexamenssederna bildar en sådan entré och framträder som sådan via den rituella formen: säregenheterna som innebär avvikelser från etablerade positioner i samhället ("statuslös- het").

Detta liminala fenomen äger den pedagogiska funktionen att fästa uppmärksamheten på statusbytet, från lägre till högre ställning, från beroende skolelev till mera självständig vuxen individ. Men passagen sker även från enhetligheten i skolklassen som grupp ("communitas") till den differentierade sociala värld som väntar utanför klassrummet. Kollektivitet förstärktes under den sista terminen i gymnasiet till följd av den psykiska press som alla utsattes för, de kollektivt utförda ceremonierna, enhetligheten i examensklädsel, de kollektiva marscher- na, den unisona sången etc.

Det är osäkert i vilken mån rituella handlingars formvärld äger en starkare pedagogisk verkan än övrigt socialt beteende. Det skulle i så fall bero på redundansen, upprepningarna, och den från vardagslivet avvikande morfologin, den uppenbart meningskommunicerande formen.

Som nämnt utgör övergångsriterna ett

¹⁴ Turner i not 8 a. a., s. 94 ff.

slags förbindelselänk, som förenar skilda positioner kognitivt, så att individen kan uppfatta livsloppet som en *struktur* och som inordnat i ett *sam*-hälle. Hastiga oförmedlade statusväxlingar skulle i stället kanske resultera i identitetskriser,

chocker och tillstånd av förvirring. Vilka de psykologiska effekterna än skulle bli är det sannolikt att rituella handlingar bidrar till att skapa kognitiva sammanhang och på sitt sätt kommentera de händelseförlopp som människor genomlöper.

Summary

Secondary School Graduation Traditions The Active Expression of Experiences

This article discusses the traditions in Sweden surrounding secondary school examinations and graduation (which were abolished in 1968). The point of departure is not the traditions themselves, but rather the psychological situations which were the result of the examinations and graduation and from which the traditions can be analytically derived. The aim is to show how people, particularly when they undergo decisive changes in their lives, feel a need to express their experiences, both for themselves and for others, and also how ritual actions provide a communicable medium which is more effective than verbal language.

The fact that secondary school examinations and graduation functioned as (1) a meeting of the entrance requirements for university education and (2) an indication of the end of secondary school days, contributed to their psychological significance.

Those who, under great psychological pressure, managed to pass their examinations — after having had the expectations and attentions of their families and many

others directed towards them — needed to "air out" their feelings of liberation and express their victorious ecstasy in sight of others. In this situation, the student parades through the center of town with banners and music were an effective medium, as were the imaginative wagons used to take the new graduates home. But there were customs which can be attributed to the nervousness prior to examinations and to the feelings in the face of the definite end of school days.

The traditions surrounding the examinations and graduation are discussed with the aid of van Gennep's notion of the three phases of the rites of passage (note 6). The communicative structure of the rites is also discussed and covers, among other things, redundancy and the transmission of significant content with the aid of universal symbolic qualities: that which is boisterous, elevated, great, extended in time, and that which involves many people, etc. Finally the function of the rites to generally give cognitive structure to the individual's perception of reality is discussed.

Översikter och granskningar

Jonas Frykman & Orvar Löfgren: Den kultiverade människan. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 11. Liber Läromedel. Lund 1979. 240 s., ill.

Det har tagit anmälaren lång tid att gå till verket – vilket delvis kan skyllas på författarna. Jonas Frykman och Orvar Löfgren gör den uppmärksamme läsaren osäker: ska Den kultiverade människan fattas som en seriös forskningsinsats, som en munter populärvetenskap eller en faktabaserad lärobok? Har de själva varit klara över vad de velat? Kanske har de sökt framställa en munter lärobok om vetenskap?

Jag har till sist tagit fasta på den näst sista sidan i textframställningen: "Historiker och samhällsvetare har analyserat de ekonomiska och sociala drivkrafterna bakom denna scenförändring i 1800-talets samhälle. Vår uppgift har varit att granska innehållet i den kulturella omvandling som följde med samhällsförändringen." Alldeles bortsett från att jag själv näppeligen kan dra en gräns mellan en kulturell omvandling och samhällsförändring drar jag slutsatsen att författarna är ute i ett allvarligt vetenskapligt syfte, ett antagande som konfirmeras av andra uttalanden i boken varom mera nedan. Det ska dock erkännas att anmälaren ibland kan ha förväxlat tillkännagivanden om Den kultiverade människan med framtidsloften om projektet Kulturgränser och klassgränser, inom vilket den anmälda boken tycks vara en del – eller kanske en grund. Återigen är denna osäkerhet väl inte enbart anmälares fel.

Objektet

Bokens syfte framgår mer specificerat i inledningen: "Orvar Löfgren diskuterar hur den nya motsättningen mellan arbete och fritid, hem och yttervärld speglas i synen på tiden, naturen och familjen. Jonas Frykman analyserar hur kampen mot smuts och oordning blir ett led i en disciplinering av kropp och tanke. Från olika utgångspunkter kommer vi båda att beröra centrala element i den borgerliga kulturen, som synen på sexualitet, barnuppföstran och förhållandet till tjänstefolk och arbetare." (S. 17).

De bägge författarna svarar för sina särskilda

avsnitt och det bör med detsamma poängteras att de representerar två skilda vetenskapsteoretiska uppfattningar. Jonas Frykman (JF) kan rubriceras som övertygad strukturalist. Orvar Löfgren (OL) framtonar i denna boken som ett slags pseudo-strukturalist med en närmast materialistisk grunduppfattning. Ett har de bägge odisputabelt gemensamt: de är engagerande, pedagogiska och suggestiva.

OL tar således upp förhållandet mellan människan och tiden. Genom att kontrastera tidsuppfattningen hos den preindustrielle bonden, den utilitistiske borgaren och den kuvade arbetaren söker han bl. a. visa på hur den "nya" borgerliga människan skapade ett nytt tidsbegrepp och gav det både ett moraliskt och socialt värde. Tid blev pengar och pekade ständigt framåt. I ett kapitel om människan och naturen tar han upp temat om naturupplevelsen som en kulturellt betingad syn. För bonden var den objektiva naturen en bruksmiljö medan den borgerliga betraktaren tillskrev den subjektiva och symboliska värden. Naturen fick "naturvärden" först då den betraktades med den kultiverade borgarens ögon. Så småningom, i våra dagar, blir den naturlighet och förnyelsekraft som ett "oscarianskt" borgerskap tillskrivit bondens vardagsomgivning gångbar inom marknadsföringen av industriella produkter.

I ett tredje kapitel ger sig OL i kast med ett avsnitt om "familjemänniskan", ett nätt litet problem som har diskuterats av mängder av forskare ur olika aspekter. Äktenskapets parbildning fick i den borgerliga kulturen en annan och viktigare funktion än den haft i bondekulturen, säger OL. Nya roller skapades för mannens och kvinnans beteende. Det föräktenskapliga umgänget blev kyskt och förljuget, omgärdat av allehanda tabun. Föräldraskapet gavs en motstridig karaktär av intimitet och avskärmning och barnen upplevde sina upphov genom kulturella stereotyper – en av OL:s underrubriker är "den älskade modern och den respekterade fadern". Det från den farliga omvärlden skyddade hemmet blev den ram inom vilken det kultiverade familjelivet utspelade sig, det blev också den plats den vuxne längtade åter till. Det lyckliga hemmet blev likaledes den förebild

som sattes upp till arbetarklassens beskådande och uppmuntran.

Medan Orvar Lövfgrén behandlar "känslans förvandling" ägnar sig Jonas Frykman åt begreppen "hel och ren" i ett kulturellt perspektiv och med en strukturalistisk tolkning som man väl närmast känner igen från Mary Douglas. Också för JF är förvandlingen huvudtemat; människans – borgarens – förvandling från natur till kultur. Som strukturalist av den anglosachsiska skolan kan han mera resolut spela ut det bondska mot det borgerliga. Bönderna badade sällan men luktade – liksom arbetarna – oftast. De levde i ett slags naturlig symbios med sina djur och ägnade föga tid åt att städa sitt hus. De hade "snaskiga dassrutiner", petade sig i näsan och använde sig ofta av runda ord.

Böndernas motsats var tidens "disciplinerade borgare." Nu gör JF ingen konsekvent jämförelse mellan bonden och borgaren. I stället koncentrerar han sig till uppfattningen om delar av det kroppsliga i den borgerliga kulturen och för läsaren in i en förkonstlingens – eller disciplinerings – värld som häcklats alltsedan sin tillblivelse och torde vara välbekant för många. Inställningen till det sexuella tar JF:s intresse i anspråk till betydande del och här möter han sin medförfattare. Men han skriver inte om t. ex. onanin för dess egen skull utan försöker sätta in de olika formerna av disciplinering i ett bestämt sammanhang: "I den kontrollerade livsstilen skaffade sig borgerskapet ett skyddspannar som hindrade det från att blandas ihop med underklassen" (s. 218). Detta är den sociala förklaringen. Också andra antydes såsom omtanken om hälsan i avsnittet "disciplinens bakgrund" (s. 210 f).

Det föregående är inte en sammanfattning av Den kultiverade människan. Det är en grov orientering för läsaren och gör inte rättvisa åt de bägge författarna. Deras framställning vimlar av uppslag, associationer och mer eller mindre välgenomtänkta men charmfulla påståenden. Den innehåller analyser och välskrivna formuleringar som är värda all uppskattning men som förbigås här. I fortsättningen ska jag i stället uppehålla mig vid vad jag undrar över – eller förundras av: sättet att bedriva etnologisk forskning.

Borgaren, tiden och författaren

Läsaren får ganska snart anledning att undra. Vem och vad är det egentligen boken handlar om?

Låt vara att denna analys av sekelskiftets borgare varken vill ge "konkreta situationsbilder" eller "etnografiska fakta", att författarna "inte velat skriva kulturhistoria utan bedriva kulturanalys" (s. 221). Men *något* måste väl det sekelskiftesborgerliga ändå stå för? Vi finner emellertid att den oscariske/viktoriaiske kultiverade människan ibland är från 1950-talet (s. 98 f), ibland är en galen tysk läkare anno dazumal (s. 202) men *aldrig är det en klart definierad grupp av människor med en specifik ekonomisk och social ställning i samhället*. Ibland tycks borgaren t. o. m. tillhöra hovet (jfr s. 128)! Hur är det möjligt att sätta in en sådan kulturell amöba i "ett historiskt och materialistiskt perspektiv" som författarna säger sig vilja göra?

Tiden är ett särskilt kapitel hos OL. Det är det för läsaren också. Vad är den "oscariska" (OL) eller "viktoriaiska" (JF) tiden för något? Är den detsamma som det tidiga industrialiseringsskedet i Sverige? Sammanfaller den med befolkningstillväxten, inflyttning till städerna, proletarisering, exploatering av naturtillgångar och människor, spänningar mellan klasser, ett begynnande tillbakaträngande av hantverket till industrialismens fromma, kapitalanhopningar, internationalisering och kolonisationssträvanden? *Vad betydde allt detta för danandet av den "kultiverade människan"?* Om detta har de bägge författarna inte särskilt mycket att säga.

Kulturen är "en beskrivande term för de kunskaper och värderingar som delas av en grupp människor" (s. 15). Trots ansatser till något annat blir kulturen hos de bägge författarna detsamma som kulturella tankeprodukter som mycket väl tycks kunna analyseras utan relation till samhället eller historien. Ur de rojalistiska tidsbegreppen – helt oacceptabla enligt min åsikt för en etnolog – föds tron på ytliga hegemonier och en etnologi som riktar sitt intresse mot den borgerliga boudoir. Orden har makt över tanken. Den oscariske/viktoriaiske borgerliga kulturen svävar fritt över sekelskiftets samhälle. För denna kultur passar begrepp som "klassresenär" och "sociala landskap" ganska bra. Eufemismerna trivdes i en sådan kultur men hör de också hemma i den vetenskap som ska beskriva den?

Problemval och källmaterial

I inledningen anger författarna att de tar sin utgångspunkt i internationella "civilisationsforskare" och det antydes att man vill testa "den

internationella debattens problemställningar på den svenska verkligheten" (s. 12).

Men varken Orvar Löfgren eller Jonas Frykman *testar* sina internationella förebilder på den svenska verkligheten. De *applicerar* dem och garnerar dem med material. *I förlängning betyder detta att de — förhoppningsvis kanske utan att inse alla konsekvenser — introducerar en "ny" etnologisk vetenskapssyn med paralleller i 1800-talets evolutionism.* Delvis har detta sin förklaring i det källmaterial man valt att utgå från.

Författarnas huvudkälla för beskrivning och analys av den kultiverade människan i svensk tappning är memoarlitteraturen. Denna är naturligtvis värdefull men den är knappast tillräcklig för att ge en allsidig belysning av en tid eller en subkultur. Dess innehåll är begränsat av litterära stilkrav men dessvärre inte öppnat av etnologiska kunskapskrav. Författarna kan naturligtvis med viss rätt genmäla att de förträngningar som präglar den borgerliga memoarlitteraturen i sig är talande. Detta gäller visserligen främst på personplanet men också det måste givetvis kunna betraktas ur ett kulturellt perspektiv. Men mycket av det som memoaren förtiger är inte kulturellt förträngt utan bara lämnat åt sidan därför att det är ointressant enligt det borgerliga memoarskrivandets kutymer. Det är något annat. Det är något som begränsar memoarens allsidiga källvärde och gör det svårt att få en uppfattning om var den "kultiverade människan" stod ifråga om många värderingar av *verkligt* "grundläggande drag".

När slutsatser ska dras ur de välutbildade borgarnas skrivkonst i opposition till förmenta känslor och tankar hos andra samhällsklasser utan större skrivkunighet eller nyanserat språkbruk måste själva språkbruket analyseras och värderas. Människor i en och samma situation uttryckte kanske sin upplevelse på grund av *kulturella skäl* på olika sätt, men den känsla de erfor kan ha varit densamma. Att inte sådana källkritiska frågor har diskuterats av författarna upplever jag som en betänklig metodisk svaghet som öppnar vägen för allehanda tolkningar utan vetenskaplig substans. Låt mig ta ett konkret exempel.

I avsnittet Hemlängtan anför OL (s. 116) "en hembild" som visar "hur familjekänslan byggs upp och ritualiseras". Det heter: "Annars minns jag från barndomen starkast kvällsstunderna kring matrumsbordet med tyst läsning på alla håll eller högläsning då och då av far eller mor. — — — Men det var ljuvliga stilla stunder, dessa läsningskvällar, då man mer än någonsin kände, att man hörde

ihop, att det var en *familj* som satt där i lampskenet". (Av utrymmesskäl har jag velat begränsa citatet.) Var den här värtaligt skildrade upplevelsen specifikt borgerlig? Arbetaren i Nöden i Lund säger *genom* upptecknaren t.ex.: "Föräldrar och barn pratade ofta igenom dagens händelser på kvällarna, diskuterade grannarna etc" eller "Alla vara oftast hemma och vi gick och la oss när det mörknade. Det var alltid en fin stämning i vår familj och det pratades mycket." Eller som en socialekonomisk motbild: "Om kvällen brukade far ligga på sängen och läsa tidningar. Mor lagade och stoppade strumpor och vi pågar arbetade ju som springpojkar efter skolans slut. Vi kom hem vid sjutiden och då åt vi — så var det till att läsa läxorna och därefter i säng. Vi lade oss i regel vid åtta-halvnotiden. Alla var vi trötta och tidigt skulle vi upp om morgnarna."

Bland fiskarna i Borstahuset utanför Landskrona har skymningsstunderna i familjen blivit ett minne man hållit fast vid med kärlek. I ord uttryckt genom en upptecknare lyder det: "När skymningen föll lade man arbetet ifrån sig och satt och tittade ut genom fönstret och pratade litet."

Försöker inte dessa två senare citat uttrycka samma känsla och upplevelse av familjen som borgarens fast på ett språkligt fattigare sätt? Utan en språklig och kulturell analys blir de borgerliga memoarerna ett dubiöst komparativt källmaterial.

Illustration och verklighet

Den kultiverade människan är perforerad av citat men dessa utgör således inte delar av ett material som författarna bygger sina analyser på. De är snarare illustrationer till påståenden, oftast oscarsktsk förföriska men inte sällan ovetenskapliga.

När JF beskriver bondeklassens förborgerligande säger han bl. a.: "1880-talets bibel i hushållningens konst, har titeln *Husmodern i staden och på landet*" (s. 180). Genom sin egen kursivering av boktiteln ger han verket en särskild signifikans i sin bevisföring. Att författare och förlag försöker hitta köpare på landsbygden och kanske har en begränsad potentiell köpekrets där är nu en sak. Men vilket stöd har JF för att boken var en bibel i bondehushållen???

Gårdsplaneringen uppfattas som ett utmärkt medel att illustrera den naturlige bondens omvandling till kultiverad lantbrukare. JF skriver: "Bruket att skilja boningshuset från ladugården, vilket ju är självklart i den nutida bondgården, måste ha förefallit förra seklets lantbrukare som

gåtfullt och opraktiskt" (s. 151). Detta ska alltså dagens etnologistuderande få lära sig. Ack, vilken onödigt möda gjorde sig inte Sigurd Erixon och medhjälpare, när de karterade de svenska bondgårdarnas planer i gånget tid!

Ett annat exempel på målerisk men ovetenskaplig bevisföring hos JF återfinns man i onaniavsnittet *Händerna på täcket*. Här avbildar JF ur utländsk källa ett s.k. hinderdon – med vassa taggar att knyta runt penis. "I kriget mot den hemliga synden var alla vapen tillåtna. Föräldrarna kunde sätta spiklådor eller gipsformar på pojkaras könsdelar för att på mekanisk väg omöjliggöra onanin –" (s. 203). Vålligt mot det victorianska borgerskapet i Sverige fortsätter han litet längre fram: "De prohibitiva åtgärderna var sannolikt de mest ovanliga." Jag är beredd att tro JF i det avseendet. Har han överhuvudtaget *något* belegg för att det avbildade hinderdonet förekom bland det självtuktande borgerskapet i Sverige?

Det finns åtskilliga andra exempel på författarnas utnyttjande av miljöskapande bilder. Hos OL hittar man en passus om tjänstemannen, tiden och planeringskalendern (s. 42). I motsats till arbetaren upplever *byråchefen* att tiden är under kontroll – med hjälp av planeringskalendern. "Kanske kan man uttrycka det så att en viktig kultur- och klassgräns i dagens samhälle går mellan individer med eller utan planeringskalender." Kalendern är en statussymbol (fast den – fortfarande enligt OL – skapar en falsk känsla av frihet) och den "styr" hans tänkande. Om *direktören* förlorar sin kalender är han "utan mål och mening i livet".

Allt detta har jag läst i betydligt lustigare form i ett tidningskåseri för åtskilliga år sedan. Är det också seriös vetenskap? Vad säger kalendern *verkligt* om sin bärare? Jag föreställer mig att militärer, lärare, en del servicefolk, billackerare och bilverksstadsägare tillhör de mest planeringsbundna grupperna i samhället. Gör det dem till direktörer? I övrigt kan varje kalenderbärare roa sig med att pröva "analysen" på sig själv och för den delen jämföra med vad OL sagt på föregående sida.

Låt oss till sist analysera en av OL:s analyser litet mer i detalj. I avsnittet *Tid blir pengar* (s. 26 f.) ställer han mot varandra bondens "cykliska" tid och den s.k. nutidsmänniskans "lineära". Tiden, som ju egentligen bara är en kulturell konstruktion av människan, får hos OL en nästan fysisk realitet. I verkligheten är det naturligtvis inte *tiden* som förändras utan brukandet av den t.ex. till följd av nya produktionsformer. Den

"cykliska" och "lineära" tiden är metaforer för detta. – Som sådana kan de vara både träffande och förrädiska. Förvisso inrymde bondens cykliska liv många lineära drag och vi kan mycket starkt ifrågasätta om inte nutidsmänniskans liv i minst lika hög grad upplevs utifrån de cykliska kvaliteterna. Men låt oss bortse från detta.

OL ställer nu frågan hur det gick till "när bondesamhällets cykliska och tillbakablickande tidsuppfattning ersattes av en lineär och framåtblickande tidsbild". Den inte särskilt överraskande förklaringen, som ligger i det industriella och kapitalistiska systemet, har bl. a. E. P. Thompson givit i *Time, work-discipline and industrial capitalism* (1967) vilken OL sammanfattar.

I följande avsnitt om när Den nya tiden kommer till byn nämner OL att den berörda förändringen under 1800-talet hade påbörjats under 1700-talet i samband med det agrarkapitalistiska jordbrukets framväxt. En del bönder blev nu småföretagare och "nu börjar klagomålen över tjänstefolkets lättja eller bristande tidsdisciplin inte bara komma ifrån överhet och borgerskap utan även från bonden, småföretagaren själv". Hur visar OL då att bönderna inte tidigare klagat över sitt tjänstefolk men att de gör det just nu? Jo, han verifierar med ett citat om sockenhantverkare hos prosten Öller i Blekinge år 1800. I nästa stycke antyds emellertid att det kanske inte var så farligt med böndernas klagomål. Motsättningarna var då "tydligare inom storjordbruken" och så följer ett citat från herrgårdsmiljö 1815.

Med hjälp av material från andra klasser har en bild skapats om den agrarkapitalistiske bondens inställning till sitt tjänstefolk och i botten ligger ett påstående om relationen klagomål–produktionsformer–tid.

Men lata tjänare var ingenting nytt vare sig för 1700-talet eller 1800-talet. De hör hemma i en tidlös struktur som baseras på själva produktions- och anställningsförhållandet. I den strukturen är arbetsgivaren sannolikt oftast hård och snål medan arbetstagen är lat och slarvig. Redan Bibelns Ordspråksbok hade konstaterat att man inte kunde tukta en tjänare med ord och på nordisk botten gällde i ordspråksform alltsedan medeltiden – om inte förr – att det var svårt att skilja en varm säng och en lat dräng. Den generella uppfattning man borde ha om tjänstefolk uttryckte J. Bothvidi i sina *Tree brudpredikningar* (1634) sålunda: den fick skam och skada i var vrå som litade pigor och drängar uppå!

Vi ska inte här fördjupa oss i historiska och strukturalistiska betraktelser om förhållandet herre-tjänare. Vi kan konstatera att OL inte bara ger en overifierad bild utan också en oriktig. Samtidigt vill jag framhålla att hans framställning har en kärna av sanning. *Det är just denna oförenliga sammankoppling mellan sant och osant* som gör både OL:s och JF:s framställning så farlig.

Bilden och inkonsistensen

Författarna arbetar således genomgående med ordbilder och gör det mycket skickligt efter gott internationellt föredöme. Men just därför att de *inte* går ut ifrån en egen empirisk kunskap löper de en risk att måla oförenliga bilder av samma motiv. Beroende av i vilken analytisk sinnesstämning de befinner sig skapar de sin bild utan att besväras av djupare liggande krav på konsekvens. Den "oscarianska" uppfostran med sina krav på kontroll och förståelse skapade osäkerhet säger OL s. 92. "Kravet på absolut självkontroll och osäkerheten inför andras reaktioner skapade en perfekt grund för en rad psykiska störningar och sjukdomstillstånd, från vardagens neurotiska funderingar över det egna jaget till hysteri och andra viktorianska själsåkommor." Men fyra sidor senare är dessa osäkra stackare helt förvandlade. "Tryggt förvissade om sin egen förträfflighet vandrade dessa jagstarka barn ut i världen. Den världsbild de fått inpräntad hade klara linjer och fasta konturer." Jag undrar om inte OL förutsätter en större psykoanalytisk beläsenhet hos genomsnittsläsaren än denne har. Annars blir det svårt att få analysen att gå ihop. OL ger en hel rad belägg för det motsägelsefulla i den oscarianska kulturen (jfr t. ex. s. 79 med s. 84).

Men kanske förklaringen till den skenbara motsägelsen är så kort och enkel som JF gör den till i ett helt annat fall. "Det finns ingen motsägelse i det förhållandet att man försökte dölja könslivet så länge som möjligt för barnen och att man talade öppet om sexualia. Det är två sidor av samma mynt" (s. 176).

JF överlämnar åtskilliga strukturalistiska tankenötter till sina läsare. I avsnittet om otrevliga "utsöndringar" poängterar han att den menstruerande kvinnan betraktas som oren. Hon kunde bl. a. förhindra degens jäsning (s. 171) men tydligen inte sin egen. Läsaren får nämligen två sidor därefter klart för sig att bönderna uppenbarligen brukade kopulera med sina kvinnor under men-

struationsperioden, om de önskade barn. Långt ifrån att hänföra sådana uppgifter till folkloren eller det aparta ska läsaren förstå att det fanns "en god portion bondförnuft i detta". Ånyo "två sidor av samma mynt". Det är inte märkligare än uppgiften om att böndernas syn på könslivet var att "sexualiteten stod i reproduktionens tjänst" (s. 176) medan samma "reproduktion" på nästa sida tycks försiggå hos sockenhoran.

En ny människa?

Hittills har jag främst uppehållit mig vid metodiska och vetenskapsetiska frågor. Men låt oss gå vidare.

Det finns en viss osäkerhet om var vi ska placera den kultiverade människan i tid, socialgrupp och t. o. m. rum. Trots detta ska vi hålla för sant att det är en *ny* människa. Vi bör inte fatta denna människa som en konkretion utan en tidsande, efter vad jag kan förstå. Men är då denna ny? I förhållande till vad?

Gärna uppehåller sig författarna, och särskilt JF, vid sådana "nya" kulturella karaktärsdrag som uppenbarligen har en mycket hög ålder inom vissa samhällsklasser eller grupper. Även om det ibland göres medgivanden om det relativa i nyhetsbegreppet – t. ex. s. 210 ff – framställes den borgerliga slutprodukten ändå som ny, lik en fågel som av någon anledning plötsligt flyger upp ur gräset (naturen).

I sin strävan att polarisera det nya mot det som varit tar OL skamgrepp både på den etnologiska forskningen och historien. I avsnittet Det sociala landskapet (s. 74 ff.) lär han sina läsare: att gränserna i ståndssamhället uppåt var "tydliga och oproblematiske", att "folket visste sin plats" samt att det var obehövt för överklassen att "kommunicera distans". Det är en historiebeteckning som är så lättsinnig att jag baxnar. Så långt tillbaka vi någorlunda tydligt kan skönja samhällets uppbyggnad finner vi uttryck lika väl för klasskampen som för strävandena att bevara eller förvärva prestigensymboler, det må gälla byggnader, dräkter, kosthåll eller annat.

Detta vet naturligtvis OL. Jag förmodar att det är denna insikt om den kulturella analysens bräcklighet som får honom att i sitt sista och kanske mest tankeväckande avsnitt praktiskt taget rent ut säga att man inte ska ta det föregående på fullt allvar! (S. 127 ff.).

Hur skilde sig nu de *väsentliga* dragen i detta nya värdemönster den diffusa oscariska/viktoriaiska borgerligheten företrädde från ett äldre borgerskaps och prästerskaps, från adelns och hovets – och för den delen också bondeklassens? Om man bortser från vissa oftast perifera kunskapsbidrag om bondeklassen kan jag inte finna att författarna tillfört oss något nytt i det hänseendet. De har därför inte heller kunnat visa att just det de tar upp till behandling är nya fenomen. Inte ens ifråga om synen på naturen känner jag mig övertygad. Men kanske har jag läst Bellman fel!

Själva disciplineringen är ett intressant kulturellt fenomen, som en del författare tidigare forskat sig en imponerande historisk kunskap om. Vi möter skriftliga vittnesbörd om denna i bibeln och hos grekerna. Den atenske Kalos Kagathos t. ex. skulle ha sina moraliska dygder likaväl som han hade att följa vissa kommunikativa etiketterregler. Vi kan också följa processen under hela den nya tiden. Stor betydelse i Västeuropa fick t. ex. Erasmus av Rotterdams *De civilitate morum puerilium libellus* (1526). I den återfinner vi mängder av de regler som formade inte bara sekelskiftesmänniskan utan också oss idag. Erasmus tillåter väl bara ett avsteg från det ”kultiverade”; trots sin antinaturalistiska grundsyn ansåg han det legitimt att släppa väder – något annat vore skadligt för hälsan. Den bokliga etikettsindustri som fungerade i Europa alltsedan 1500-talet var i praktiken långt ifrån framgångsrik i varje tid och klass. Men den var aldrig besegrad. I förening med den lutherska läran torde den kontinuerligt ställt upp sina mönster också i Sverige. Den var ett uttryck för den skiftande kulturella energi som med större eller mindre styrka bidrog till att forma kulturmönster i olika klasser och skilda tider. Varken etiketten eller den lutherska synen på anställningsrelationer, äktenskap, sexualitet – inklusive onani – var något nytt för 1800-talets slut. Snarare var det så att en ny klass i ett ekonomiskt nytt samhälle övertog och prononcerade vissa drag i denna moral- och etikettssyn för att markera sina ekonomiska och sociala gränser uppåt och nedåt. Till detta finns historiska paralleller.

Den viktigaste frågan till historien ställer författarna aldrig. *Skapade det kapitalistiska och industriella systemet bättre möjligheter att förverkliga gamla i Bibeln redovisade ideal än andra samhällssystem hade gjort? Är detta förklaringen till att så mycket av det nya i den borgerliga kulturen är gammalt?*

Ny är inte heller de bägge författarnas framställ-

ning av det oscariska/viktoriaiska samhället. Det är den sammanfattning som möter hos sekelskiftesbeskrivare i ord och bild. Det är den kultur som psykoanalytikerna med Freud i spetsen analyserade sönder och samman för många decennier sedan. Det hade varit intressantare om författarna hade försökt se i vilken utsträckning bilden är en bild!

Det hade varit viktigare om de hade gjort ett försök att förklara ”den kultiverade människan” utifrån den ekonomiska och sociala verkligheten. Det är inte nytt att konstatera att den oscariske borgaren fyllde sitt hem med möbler och prylar och försöka finna en idealistisk förklaring till detta. Det hade varit nytt att sätta förhållandet i relation till samhällets produktion och de begränsade valmöjligheterna för överskottskapitalet (något som OL är inne på s. 105). Det är inte nytt att konstatera städningens omfattning i det viktoriaiska borgarhemmet. Det hade varit nytt att sätta denna i relation till den kapitalistiska borgarfamiljens ekonomiska överkapacitet och gamla föreställningar om arbetets nytta och tidens värde. Då hade boken tillfört oss mera kunskap om oss själva och vår egen tid.

Sammanfattning

Boken har flera målsättningar.

”Analysen av den högborgerliga miljön tas till utgångspunkt för hur man i bättre kretsar betraktat arbetarna; hur man på en gång distanserat sig ifrån dem och försökt reformera deras vanor och idéer” (s. 13). Om detta har varit en målsättning är det svårt att se att man ens *försökt* nå målet.

Om kulturella system och dolda tankestrukturer. ”Som kulturforskare är det vår uppgift att klarlägga hur sådana världsbilder produceras, fixeras och förändras, hur de är relaterade till samhällsstrukturen. Ett historiskt och materialistiskt perspektiv blir nödvändigt för att analysen inte ska sväva fritt i luften.” (S. 17). Ett materialistiskt perspektiv kan jag svårligen upptäcka i boken. En av mina huvudinvändningar är just att författarna glömt att ”analysen inte ska sväva fritt i luften”.

”Ändamålet med denna baklängesresa i tiden har därför inte varit att ge konkreta situationsbilder och förse de andra passagerarna med etnografiska fakta. Det har i stället varit att få tag i några *grundläggande drag* (kurs. av mig) i det förflutnas kultur för att därigenom kunna ge en bättre förståelse av vår nutida värld och göra det möjligt att dra ut linjerna framåt” (s. 221). Här ställer jag

frågan om författarna verkligen har valt ut de bästa "grundläggande" dragen för förståelsen av dagens kultur. Nog förefaller mig åtminstone OL ibland vara tveksam på den punkten (t. ex. s. 73).

Det finns emellertid en deklaration i inledningen som helt kan accepteras. "Med denna bok vill vi främst presentera några nya forskningsperspektiv. Vi har haft behov av att skissera en rad problem som blivit centrala under vårt arbete och kommer därför att ställa fler frågor än vi kan besvara." (S. 13). Det hade varit bättre att stanna vid detta.

Trots de bästa föresatser om motsatsen har detta blivit en starkt negativ anmälan. Det har sin särskilda bakgrund. Hade boken varit skriven av NN

och NN hade jag lagt den till handlingarna med en rysning eller ett roat leende. Nu är författarna emellertid två välkända och intressanta unga forskare som uppenbarligen försöker introducera ett nytt sätt att bedriva etnologisk forskning. Genom sitt charmerande yttre kan denna vetenskapssyn ha stor genomslagskraft. Genom sina vetenskapliga brister blir den samtidigt farlig både för läsarna och författarna. Därav reaktionen.

Jag önskar författarna tillbaka till samma ämne i en mindre munter oscariansk/viktoriansk sinnestämning. Deras friska vilja att angripa problem av fundamental betydelse för förståelsen av oss själva är värd mera pris än jag kunnat ge uttryck åt här.

Sven B. Ek

Ulla Lindström: Småbarns tillsyn och träning. En etnologisk studie av äldre redskap och metoder i Europa med särskild hänsyn till Sverige. Deutsche Zusammenfassung. Nordiska museets Handlingar 94. Stockholm 1979. 215 s. ill.

Det ämne författarinnan behandlar i sin avhandling bör för många, både inom och utanför facket, kännas som ett av de angelägnaste man kan tänka sig inom etnologin. Det är ett av de mest elementära mänskliga behoven, fysiskt skydd och trygghet, som behandlas i boken. Tillsynen av den yngsta generationen från späda ålder fram till dess barnet kunde ta vara på sig självt har varit Ulla Lindströms målsättning att belysa. Följande citat ur boken vill här ange omfattningen av det skyddsarbete som barnen hade inför hotande faror i förindustriella, agrara miljöer: "så var t. ex. förr elden och spisen under en stor del av dagen livsfarliga för barnen. Golven var kalla och ohygieniska och husdjuren delade ofta utrymmet med människorna. Utomhus fanns brunnar utan lock, bäckar och åar, djur och farliga föremål. Terrängen var oländig, och det gick lätt för barnet att försvinna i den"

(s. 149). Hur mödrarna, barnets vårdare, agerade inför denna ständigt hotande ström av faror är en fråga som alltjämt är aktuell för samtliga typer av samhällen. Avhandlingen, som man tar del av med eftertanke både som fackman och förälder, är stimulerande samtidigt som den är nyttig läsning för den växande kategorin av människor vilka okritiskt idealiserar de förindustriella förhållandena och menar att i dessa mådde barn genomgående bättre än de gör idag.

Ett monografiskt inriktat arbete av den typ Ulla Lindström åstadkommit är av olika skäl tidskrävande att skriva. Det nödvändiga dataunderlaget, som var relevant för problemställningarna, fick författarinnan själv frambringa både i fältet och i samlingarna. Genomförandets process är i sig själv intressant: från början var Lindström närmast inriktad på ett mikrostudium av ett föremålsbestånd. Ett sådant studium har hon nu visserligen också genomfört och på ett omfång som utgör större delen av bokens innehåll. Under arbetets gång har dock en förskjutning av målsättningen skett som skiljer hennes arbete från de tidigare föremålsmonografier, som Lindström metodiskt och tematiskt hade till förebild. Även om avhandlingen övervägande befattar sig med olika typer av barninven-

tarier är dessa inte målet utan bara medlet. Själva målet är att klarlägga något grundläggande i de mänskliga relationerna, nämligen vårdarens inställning till barnet såsom den uttrycks i sättet av tillsynen. Detta i sin tur har under den tid författarinnan undersökt till stor del skett med hjälp av mekaniska medel, vilket förklarar varför föremålen är så centrala i det föreliggande arbetet. Men finns det ändå något som inte kommit med i boken? Frågan leder in på diskussionen om de källor författaren använder: föremål, uppteckningar samt ikonografiskt och språkligt material. Någon annan typ av källor förekommer endast marginellt. På s. 14 deklarerar författaren något kategoriskt att medan det finns relativt gott om material som rör den icke folkliga barnavården saknas skriftliga källor för den folkliga barnavården. Därför ger Lindström stor prioritet åt sitt basmaterial bestående av barn tillsynens mekaniska medel. Eftersom även språkligt material omtalas bland källorna bör här anmärkas att, med undantag för de s. k. fallhatarna, har språkmaterialet knappast utnyttjats och i vissa fall inte ens redovisats. Vad man kan dra för slutsatser av en sammanställning och uttolkning av de dialektala benämningarna för de behandlade barninventarierna är svårt att säga. Omtalas kan ju ändå, att en annan författare, finskan Leena Sammallahti, som nyligen behandlade ett ganska närstående fenomen, de finska vaggorna, dock kommer in på oanade perspektiv med hjälp av språkmaterialet (Suomalainen kansanomainen jalaskehto, 1980).

Det hade alltså varit tänkbart att analysera tillsynen av och omsorgen om barnet utifrån andra bevekelsegrunder och med hjälp av något annat material än författarinnan gjort. Så hade säkerligen också skett ifall Lindström fokuserat nutiden. Trots detta visar författarinnan övertygande att föremålen inte bara återspeglar praktisk nytta utan också idéer och t. o. m. en ideologi om hur barnen skall omhändertagas.

Det finns två huvudsakliga motiv för de behandlade redskapens användning som berör olika områden inom barnavården. Dels är det frågan om tillsynen (i grund och botten en passiv åtgärd) och dess praktiska utövande med hjälp av diverse instrument, dels träningen av barnet som innebär en aktiv medverkan i syfte att utveckla barnets fysiska egenskaper. Här bör påpekas, att det i avhandlingens titel angivna "träning" av småbarn finns väldigt liten täckning för i bokens innehåll. Det är endast marginella företeelser som kan räknas till

begreppet träning. Småbarnen, som står i undersökningens centrum, tränas ju inte heller på samma sätt som barn i högre åldrar.

Den miljö som Lindström studerar är huvudsakligen den agrara med en del paralleller från överklassmiljön. Stadstraditionerna och förhållandena hos arbetarklassen kommer på grund av brist på material inte till synes i boken. Vid sorteringen och klassificeringen av det stora sakbeståndet har författaren valt att utgå från den verkan de enskilda föremålen har haft vid brukningstillfällena. Materialet indelas sålunda efter s. k. effektgrupper: redskap med full effekt, respektive begränsad effekt för barntillsynen. Författaren framhåller med rätta att om man definierar effekterna för redskapen kan man också avläsa vilken inställning vårdarna hade till barnen. Under begreppet redskap med full effekt som helt inskränker barnets möjligheter att förflytta sig, bör man mena sådana ting som tillåter vårdaren att lämna barnet, medan föremål med begränsad effekt för barntillsynen tilldelar vårdaren större ansvar vid tillsynen. Dessa grupper hänvisar i viss mån även till barnets ålder. Det framgår tydligt av denna gruppering att det huvudsakligen var två faktorer som man tog hänsyn till när det gällde att välja bland barnens hinderredskap: för det första att skydda barnet (från att falla, nå farliga ting m. m.) och för det andra att frigöra arbetskraft under den ständiga barnpassningsprocessen. Att träna och roa barnet förefaller att vara av underordnad betydelse i detta sammanhang. Vad som har varit det primära av de två faktorerna berodde säkerligen på olika omständigheter. Kanske borde författaren tittat på ytterligare ett barninventarium, nämligen barnbäran, d. v. s. de olika typer av bärdon för barn, vilka har varit i ganska flitig användning under den tid författarinnan undersöker. Barnbäran i Sverige liksom dess anförvanter världen runt, hade också i viss mån till uppgift att lösa ovannämnda problem: att vårdaren skulle kunna arbeta samtidigt som man utövade barnpassning.

Efter etappvisa redovisningar av sakbeståndet anför Lindström uppgifter från sagesmän, oftast i citatform, om användningen. Man hade kanske önskat sig en något mer samlad analys av brukningssituationen alltefter de föreliggande, medverkande omständigheter såsom bostadstyp, vårdarens kvalitét, årstider, barnets karaktär m. m.

Förvånande är, som författarinnan påpekar, hur stor andel dessa behandlade barnpassningsredskap hade i förhållande till andra kategorier av

inventarier i de förindustriella miljöerna. Det är uppenbart, att det är själva omsorgen om barnet som förklarar denna rikedom. Samtidigt är det dock så, att man just i de miljöer där tillsyningsredskapen hör hemma finner rikligt med förvaringsinventarier av andra typer, oavsett arten av varan som skulle förvaras och skyddas (för fukt, vatten, intrång från skadedjur m. m.). Redskapen kan även betraktas som kompensationsmedel för bostadens bristande förmåga att förvara och skydda.

Det är inte recensentens avsikt att närmare beröra de i boken omtalade föremålen. Lindströms avsikt med analysen av dessa ligger på flera plan. Hon vill besvara de klassiska problemställningarna såsom utbredning, härstamning och spridning vid sidan av redskapens relevans i barnvården. Medveten om betydelsen av sina undersökningar framhåller författarinnan att kunskapen om äldre tiders praxis inom detta område kan medföra impulser till nya idéer vid utformningen av vår tids barnavård.

Resultatet av en undersökning av sådan typ som den föreliggande kan inte komprimeras i en vanlig syntes eftersom materialredovisning och olika diskussioner oftast sker hand i hand. En sådan diskussion i Lindströms bok är bl. a. jämförelsen mellan äldre och nyare typer av barnavård genom analys av olika företeelser inom vårdaspekten. Den utredning som författarinnan företagit under 1970-talet rörande mödrarnas insiktsförvärv i spädbarnsvården t. ex. är av stort allmänintresse. I kapitlet om traditionsförmedlingen belyser Lindström läkarkårens roll inom den sektor av barnavården som hon behandlar i sin bok. Hon konstaterar att det saknades kommunikationsvägar mellan experterna/läkarna och mödrarna/vårdarna. Detta är återigen av stor betydelse, något som författaren gärna i framtiden kunde redovisa i ett annat sammanhang. Resultat av detta slag (sådana finns flera i boken) håller recensenten för sin del minst lika viktiga som t. ex. konstaterandet hur det förhöll sig med redskapstypernas användning i Skåne jämfört med andra delar i Sverige. Det är utmärkande och samtidigt ett positivt drag för avhandlingen att den trots sin traditionella materialbas och metodologiska inriktning berör problemkomplex av det mest nutidsorienterande slag och därigenom visar att det aldrig är frågan om antingen/eller utan snarare både/och vad gäller temaval, arbetssätt och målsättning inom etnologisk forskning.

Mátyás Szabó

Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid på uppdrag av Lunds stifts domkapitel utgivet av *Gunnar Carlquist*. Ser. II **Biografier: 1 Biskopar och domkapitlet**. SKEAB. Stockholm 1980. 683 s., ill. Pris inb. ca kr 195:—.

I januari 1937 tillsatte domkapitlet i Lund en herdaminneskommitté, vars viktigaste medlemmar voro sedermera överbibliotekarien Gunnar Carlquist (död 1963), folkhögskolerektorn Johan Feuk (död 1977) och sedermera professorn i kyrkohistoria Hilding Pleijel (född 1893). Carlquist, som vid sidan av sin bibliotekstjänst varit huvudredaktör för första upplagan av Svensk Uppslagsbok 1929–37 och med stor skicklighet lett detta arbete, utsågs till herdaminnets huvudredaktör. Det var inte fråga om en enkel revidering och ajourföring av Severin Cavallins verk från 1854–58, utan man beslöt att efter grundlig källforskning och med moderna vetenskapliga principer ge ut ett helt nytt arbete. Eftersom man med skäl ansåg, att ett herdaminne för medeltiden krävde forskningar av i mycket annan art och författare med annan kompetens, beslöt man börja det nya herdaminnet med reformationen, som i Danmark och Skåne fick sitt organisatoriska genombrott 1536–37 efter grevefejden. I en serie I beslöt man utge viktiga urkunder, och av dessa ha två volymer utgetts 1943 och 1972. Själva herdaminnet skulle utgöra serie II. Därav lyckades Carlquist "med beundransvärd precision" (som professor Ingmar Brohed med rätta säger i förordet till den nyutkomna volymen) författa och utge 8 band under åren 1948–1963, nämligen II:2–8 för kontrakten i Malmöhus län (vartill 1962 utgavs ett registerband), samt II:9 för kontrakten i sydöstra Kristianstads län. Vid sin död 1963 hade Carlquist gjort viktiga förarbeten för övriga kontrakts prästerskap, men herdaminneskommittén, där överbibliotekarie Krister Gierow från 1965 till sin död 1979 var huvudredaktör, kunde icke finna finansieringsmöjligheter för fortsatt utgivning av detta material.

I stället inriktade man sig på "biskopsbandet", som skulle stå som volym I i biografiserien. Här var det inte fråga om att åstadkomma något habitrutinarbete (om man nu ville kalla Carlquists imponerande svit av prästbiografier så) utan att få biografier, skrivna av specialister. Trots motigheter av flera slag har detta lyckats på ett beundransvärt sätt. Resultatet visar också hur klokt det

var av Carlquist och hans medkommitterade, att de ej började med biskopsbiografierna 1937. Forskningen i skånsk kyrkohistoria och lärdomshistoria har nämligen sedan dess bedrivits med synnerligen viktiga resultat. Som milstolpar kan nämnas Lunds domkyrkas historia (1946) och Lunds universitets historia (1968 ff.). Mycket upplysande är att studera de till de särskilda biografierna fogade litteraturhänvisningarna.

Superintendenterna eller biskoparna (titeln växlar även i samtidens officiella aktstycken) i Lund under den danska tiden ha skildrats av Krister Gierow och efter hans frånfälle kompletterats eller nyskrivits av teol. dr Kjell Barnekow, liksom Gierow en framstående kännare av 1500-talets teologiska litteratur i dåtidens Danmark. De individuellt nyanserade skildringarna ha givetvis utnyttjat de grundläggande arbetena av de lärda danskarna H. F. Rördam och Björn Kornerup samt dr K. F. Hanssons arbeten om den mäktige Peder Winstrup (biskop 1637–79). En uppsvensk läsare noterar hur olika reformationen och dess män voro i Danmark mot i Sverige.

Den kyrkliga försvenskningens främste företrädare smålänningen Canutus Hahn, biskop i Lund 1680–87, var 1950 ämnet för en historisk avhandling av Georg Göransson. Herdaminnet har löst frågan om en biografi så, att dr Göranssons välskrivna sammanfattning (i avhandlingen på tyska) återgivits.

I Svenska kyrkans historia V (1935) gav Hilding Pleijel en instruktiv skildring av karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. Nästan ett halvsekel senare har han nu sammanfattat egna och sina lärjungars fortsatta forskning- ar i biografier över Lundabiskoparna 1688–1740, bland dem den märklige filosofen och kyrkoman- nen Andreas Rydelius. Den strängt ortodoxe Henric Benzelius har fått en utförlig biografi av Pleijels efterträdare som professor Carl-E. Normann, och dennes efterträdare Ingmar Brohed har skrivit om Johan Engeström, Olof Celsius och Petrus Munck, medan Bertil Rehnberg biograferat Nils Hesselén. Johan Feuk hann före sin död biografera Wilhelm Faxé, vars arkiv han genom sitt gifte disponerade och varur han tidigare publicerat valda delar. Lars Österlin har med sakkunskap skildrat de båda motsatserna Reuter Dahl och Thomander. Reuter Dahl är ju känd ej blott som kyrkopolitiker utan också som historiker, och Österlin framhåver hans tes om grundlig utforskning av källorna och nödvändigheten av att utförligt redovisa källkritiska

resonemang, vilket E. G. Geijer i sin recension 1839 ogillade; Geijer föredrog historiefilosofi och den litterärt utformade hävdateckningen. Österlin ger här en välbehövlig komplettering till Rolf Torstendahls avhandling från 1964, som så strängt koncentrerat sig på 1800-talets profanhistoriker, att han förbigått Reuter Dahl. De följande märklige biskoparna Vilhelm Flensburg, Gottfrid Billing och Edvard Rodhe tecknas av Pleijel, som sakkun- nigt rör sig med det skriftliga källmaterialet men också bygger på levande tradition och egna min- nen, såsom bl. a. raderna om Rodhes kroppsbygg- nad och ”den eftersinnande intensivt spörjande blicken” visa. Biografien över Anders Nygren är skriven av Ragnar Bring, som ger en outhärlig karakteristik av hans ganska svårtillgängliga reli- gionsfilosofi och teologi. Inge Löfström ger en kort teckning av Nils Bolander, som rec. minns både från hans gymnasist- och studenttid och från pre- dikstolen i Engelbrekt. Av de ännu levande tre senaste biskoparna ges endast porträtt och några elementära data. På samma sätt har Arvastson gjort med levande kapitelledamöter.

Biskopsbiografierna äro ej avsedda att på ett likformigt sätt skildra hela deras liv och alla deras insatser. Huvudvikten är lagd vid deras utbild- ning, deras teologiska ståndpunkter, deras kyrko- politiska insatser och inte minst vid deras gärning som stiftschef, deras omsorger för prästbildning och visitationer, för liturgi och för sockenbornas och ungdomens kristendomsundervisning. Herda- minnet konkurrerar därför ej (annat än oavsikt- ligt) med universitetshistorien. Och om en biskop flyttats från Lund till ärkebiskopsstolen, berörs hans verksamhet efter Lundatiden endast i kort- het.

Avsnittet om Lunds domkapitel har författats av f. d. kontraktsprosten i Eslöv teol. dr Allan Arvast- son, nutidens främste hymnolog i Sverige. Det ligger i sakens natur, att dr Arvastson inte kan vara sådan expert på alla de professorer och andra, som efter inrättandet av consistorium ecclesiasticum i Lund i december 1671 varit medlemmar eller tjänstemän i domkapitlet, som de specialister, som skrivit de olika biskopsbiografierna. I kortaste laget är teckningen av Gustaf Aulén, som nyskrivits först efter dennes död i december 1977. Det erinrar mig om att min far berättat, att Verner Söderberg (vars fastrar hade min far som elev i sin småskola) för honom beskrivit, hur svårt det var att få natur- vetarna i redaktionen för Nordisk Familjeboks

tredje upplaga att förkorta artiklarna om inälvsmaskar, så att Aulén kunde få skriva åtminstone tre spalter om Gud (bd 8, 1928). Det sätt, varpå Arvastson lyckats skildra ofta särpräglade personer från skilda tider, är värt mycket beröm. Vid användningen bör läsaren observera, att de kapitelmedlemmar, som blivit domprostar, biografierats bland kyrkoherdar i Lund i bd II:4, dit Arvastson hänvisar. Tyvärr saknas i listan över capitulares motsvarande hänvisningar rörande de biskopar i Lund, som inträtt i kapitlet redan som ordinarie professorer, men man kan ju finna uppgift därom i bandets tidigare del.

Som inledning till kapitel delen ger Arvastson en historisk översikt, där reformationen och försvenskningen äro milstolpar. I Lund medförde reformationen 1536–37, att kanikkapitlet ej upplöstes men skildes från stiftsstyrelsen och fick sin huvudsakliga uppgift i förvaltningen av domkyrkan och kapitelgodset. Innehavarna av kanikprebendena återfinnas därför ej i detta biskopsband, vare sig de varit präster eller lekmän inom adeln eller i den kungliga förvaltningen. Systemet fortsatte under den första svenska tiden, och prelaturerna besattes med män ur den svenska högadeln. Så blev greve Gabriel Gabrielsson Oxenstierna ärkedjärke och dekan med tillsyn över Lunds hospital, varför en svit skrifter av dess privilegier finnas i hans arkiv i riksarkivet (se DS VIII, s. 890, nr 6431). Genom kungl. brev 1668 donerades huvuddelen av domkyrkans och kapitlets gods till Lunds universitet, och genom andra brev 1671, 1680 och 1681 fick Lund ett domkapitel av svensk typ. I korthet berättar Arvastson också om kapitelhusen och kapitlets arkiv. Uppgifterna om det gamla kapitelarkivets öden i slutet av 1600-talet (den enda detalj, där rec. borde vara specialist) kunde ha kompletterats med nyare forskningsresultat av Jerker Rosén (Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686, 1944, s. 271 ff.) och Ina Friedlaender (Skånebrevsförteckningarna, MRA 1958). Även avsnittet om konsistorienotarierna har Arvastson givit en instruktiv inledning. Den notarieed, som meddelas i översättning efter påvebulla 1298 till ärkebiskopen i Lund, är emellertid inte något specifikt för Lunds domkapitel utan följer sedvanligt formulär för påvliga notarier överhuvud, och det gäller även den notarietitulatur från 1533, som sedan anföres (jfr art. Notar i Kulturhist. lexikon XII, 1967).

Volymen är icke fri från tryckfel, och det ligger nog

i tiden. Minst bekymmer väcker sådant som "siftsynoderna" (s. 46), "penetentarius" (s. 474), "Berhard Oelreich" (s. 495), "garnisionen" (s. 497) och "Munck av Rosensköld" (s. 284, för Munck af R.). Mera störande är fel som Indhorred (s. 101, för Indherred), Kyrkonius (s. 261, för Kyronius; Kyroni öl minns man ju från Fredmans sånger nr 28), Markling (s. 284, för Marklin, den kände bibliografen), och "excellensen greve C. A. Trolle-Wachtmeister" (s. 340, det gäller sonen H. G. T.-W.) eller "utrikesminister" (s. 243, om utrikesstatsministern greve Lars von Engeström). Besynnerliga fel ha drabbat latinska ord, t. ex. "canto" (s. 503, för cantus) "per cuniculus" (s. 268, för per cuniculos), och dit kan räknas "eccleastique" (s. 677). Obegripligt är att danskans "ij heste" blivit "en häst" på svenska (s. 46), och att synodalorationen "De sacri muneris ecclesiastici dignitate" (s. 78) icke översatts rätt med "Om det heliga kyrkliga ämbets värdighet". Några för sammanhanget nödvändiga ord ha utfallit s. 97 nederst och likaså s. 325, där det bör stå, att Reuter dahl som ärkebiskop var självskriven talman i prästeståndet och sedan ordförande i kyrkomötet.

I herdaminnets biskopsband ligger tyngdpunkten på de individuellt karakteriserande biografierna, ej på meritförteckningarna. För de senare biskoparna uppräknas varken ledamotskap i lärda sällskap eller ordnar (den senare underlåtenheten är nog en anakronism), och man får därför inte här veta, att Gottfrid Billing fick serafimerorden (1921), blev ledamot av Svenska akademien och juris hedersdoktor, uppgifter som man ju finner i statskalendrarna. Att Petrus Munck promovades till magister i juli 1751 omtalas i biografien men saknas i meritförteckningen (s. 264), som uppger, att Munck blev andre teol. professor 1777 ehuru efterträdaren Nils Hesslén blev tredje teol. professor redan 1776 10/10 (s. 287). Dylika inkonsekvenser äro säkerligen oundvikliga i en sådan mängd data. Vad som alltid noggrant redovisas är biskopsförslag och röstetal vid valen. Detta är något som man förvisso bör få veta i ett herdaminne.

Biskopsbandet av Lunds stifts herdaminne är ett väsentligt bidrag ej blott till den sydsvenska kyrkohistorien och personhistorien utan till svensk lärdoms- och kulturhistoria över huvud. Både genom biografierna och genom de till dem fögade litteraturförteckningarna öppnas en bekväm inkörsport till denna för en uppsvensk ganska okända värld. Bekantskapen är väl värd att göra.

Jan Liedgren.

Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970. Under ledning av *Bo Lönnqvist* beskriven av *Maria Bruncrona*, *Elias Härö*, *Anna Maria Reinilä*, *Marianne Schaubman* och *Sinikka Segerståhl*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Folklivsstudier XI, Borgå 1978. 660 s., ill.

Herrgårdar och herrgårdsliv brukar presenteras i stora vackra böcker med bilder i djuptryck. Från dessa skiljer sig det ovannämnda arbetet. Det är en tjock, tättryckt lunta med över 400 bilder, som varken är särskilt vackra eller väl återgivna. Det medges att omfånget bjuder motstånd. Men sedan detta initialmotstånd är brutet, träder en värld fram, så rik, så komplicerad, ett flätverk av sociala relationer och mönster, att åtminstone recensenten slukade boken från första kapitlet till det sista.

Det är *Bo Lönnqvist*, docent i etnologi i Helsingfors, som lett en omfattande etnologisk undersökning och arkivstudier och här tillsammans med fem andra forskare redovisar resultatet.

Karsby gård är en mindre herrgård, belägen i kustbandet mellan Åbo och Helsingfors. Gårdens ekonomiska grundval har varit jordbruk, skogsbruk och något fiske. Det är en gammal frälsegård som år 1800 kom i adliga ätten Bruncronas ägo och som sedan dess ägts och drivits av samma släkt. Gården är mindre än flera granngoods, man hade mindre pengar, mindre utrymme och mindre rörelsemöjligheter än släktingar och grannar. (Grannar var inte de närmast boende utan de närmaste adelsgårdarna). För bönder och underlydande framstod gårdens ägarfamilj som överhet.

Gården ligger i en typisk svenskbygd. Tal- och skriftspråk är alltid svenska, även de underlydande har svenska namn och talar svenska. Seder och bruk har i de flesta fall motsvarigheter i svenskt herrgårdsliv. Ett för oss främmande inslag utgör dock benämningar på vissa maträtter, slädyper och folkfester där ryska och finska ord förekommer. Och givetvis uppges värderingar i ryska rubler och senare i finska mark.

Undersökningen har sitt stora värde både metodiskt och genom materialets rikedom och strukturering som gör det gripbart. Det stoff som användes för äldre tid är hämtat ur ett rikt familjearkiv och ur offentliga arkiv. Brev, dagböcker, inköpslistor, arbetssedlar, utrustningslistor, matsedlar, avlöningslistor och bouppteckningar ger exakta besked om livets yttre gestaltning och inte så

sällan också om tankar, förhoppningar och känslor. Systematiseringen av detta material har gått parallellt med den etnologiska undersökning som påbörjades 1967. Undersökningen har bestått i inventering av gårdens hus och inventarier, intervjuer med familjen, med tidigare anställda och kringboende, genom fotografering av husen samt en omfattande föremålsfotografering och mycket annat som brukar ingå i en sådan undersökning.

Valet av Karsby gård är lyckligt av många anledningar. Gården är inte större än att det var möjligt att behärska stoffet, ägarfamiljen var intresserad och flera medlemmar gick aktivt in i arbetet. Den rika skriftliga dokumentationen gjorde det möjligt att tränga in i äldre tiders förhållanden. Att samma familj suttit länge på gården borgade också för kontinuiteten, i synnerhet som generationerna varit ovanligt långlivade. Den andra i släkten som ägde gården, för att ta ett exempel, var *Ewert Wilhelm Bruncrona*. Han föddes på Karsby 1806, blev dess ägare 1827 och dog 1881. Hans andra hustru övertog gården och dog där 1909. Detta betyder att samme man och hans hustru funnits på gården i över 100 år. Flera andra mycket långa ägarperioder noteras också och gården drevs på gammalt sätt fram till 1950-talet, även om den lagstadgade torpavöndringen 1920 inneburit förändringar i arbetslivet. Också de underlydande stannade i flera generationer på gården som fiskare, torpare, snickare, trädgårdsmästare eller fogde. Kvinnorna lärdes ofta upp i Karsbys hushåll till yttre eller inre husa (i Sverige skulle vi sagt andra och första husa) innan de gifte sig, ofta med någon anställd.

Karsby behandlas som ett samhälle med relationer inom sig och utåt mot andra gårdar och mot städerna Ekenäs, Åbo, Helsingfors och Stockholm. När en företeelse diskuteras, det må vara runsinredning, bröllops- och begravningsskick eller julseder vid en given tidpunkt, utgår författarna från Bruncronas på Karsby, jämför med adelsgårdarna i grannskapet, visar hur tjänstefolk och sist torparna hade det i samma avseende. Gårdens liv sätts sålunda i stort sett i varje avsnitt i relation till omvärlden.

Karsbys äldre historia skrivs av fil. mag. *Maria Bruncrona*, bosatt på gården. Gårdens namn finns i arkivalier från 1400-talet, men först från 1600- och 1700-talen har källorna någon fyllighet. Vid 1700-talets mitt talas om mönsterjordbruk. Mangård, flygel, ställ med vagnslider, bodbyggnad, visthus och båthus säges då redan vara rödfär-

gade. År 1800 köper den unge Wilhelm Brun-crona gården och bosätter sig där med sin 19-åriga kusin och hustru Charlotte Taube, dotter från den närbelägna och större gården Prästkulla. Släktförbindelserna utgjorde ett vitt förgrenat och betydelsefullt nät. Släkterna Armfelt, Aminoff och Taube är några av de närstående i Finland, i Stockholm fanns nära anhöriga av släkterna Brun-crona och Taube. Wilhelm Bruncrona stupade i finska kriget 1808. Vi får följa det smärtsamma avskedet, brev som går om varandra fyllda av oro och slutligen hans heroiska död efter operation av ett krossat lårben. Här finns också hans utrustning redovisad i detalj ("... 8 skortor, 6 nesdukar och 3 natt mössor, 2ne par Callesonger, 3 par bomulls strumpor..."). Den unga änkan Charlotte är bokens färgstarkaste person. Hon gifter senare om sig till större förhållanden och bosätter sig som stats-rådinna i Helsingfors. Hennes stora korrespon-dens, ofta citerad, vittnar om omsorg för alla och ett behov av att styra. Än gäller det tvätt, än att påminna om någons födelsedag, än är hon ifärd att hitta en ny hustru åt sin son som blivit änkling, än skildrar hon sällskapslivet och damernas klädsel i Helsingfors. Hon dör först 1846.

Elias Härö beskriver byggnadsskicket på gården med tonvikt på ekonomibyggnader.

Bo Lönnqvists stora kapitel om levnadsstan-darden under 1800-talet bygger på brev och räkenskaper. Spannmålsodling, nyodlingar, transporter och åtgång i natura av gårdens produkter redovisas. Exempel ges på växtföljden under olika perioder och vi får exakta årtal för när man införde kast-maskin (1832) och vändplog (1842). Möblering och inventarier redovisas på 1840- och 50-talen, bouppteckningar studeras och jämföres med granngårdens. Textilhistorikern Lönnqvist förnekar sig inte. Noggranna redogörelser för innehåll i linneskåp och garderober förekommer, där märkliga namn på klädesplagg och textilier finns date-rade och förklarade.

Mathållningen ägnas stort utrymme. I Karsbys huvudbyggnad hade man två olika hushåll, dels för herrskapet som ombesörjdes av hushållerskan, dels för tjänarinnor och drängar som ombesörjdes av köksan. Maten för båda hushållningarna la-gades på samma spis. Det antyds lite fint att det inte alltid gick utan konflikter. Familjens matkul-tur hade drag som sägs vara lånade från Sverige, Finland och Ryssland. Vi får reda på vad man åt och vilka kryddor som köptes, att makaroner och kakaobönor nämns första gången 1837 och att

apelsiner förekom i utgiftsböckerna, fast sällan, redan i slutet av 1820-talet.

Huvudbyggnaden på Karsby är byggd 1851 och vid undersökningen var dess inredning ännu täm-ligen orörd från tidigt 1900-tal. Många av inven-tarierna har kunnat spåras till 1800-talets början. Hur huset fungerade med sin stora skara av tjäns-tefolk under tidigt 1900-tal beskrivs noga, också de anställdas inbördes sociala status. Guvernanten hörde till herrskapet, hushållerskan, som ofta var från annan ort, stod ensam mellan herrskap och tjänstefolk, inre husan hade högre rang än yttre husan, hushållerskan stod högre än köksan. Frun på Karsby kallades fram till 1909 för nådig frun, senare husfru bar titeln lantbruksrådinnan.

Bruncronas var konstnärliga, ritade porträtt av varandra, skrev födelsedagsverser men läste inte särskilt mycket. Det bokinnehav, som redovisas vid några tillfällen var magert. Jämte en del klassi-ker och skolböcker fanns mest lantbrukslitteratur. Inte heller reste man mycket utöver resorna inom Finland. Stockholm låg ju relativt lättåtkomligt men längre resor är få. Kontakten med yttrevärlden skedde genom ständigt utbytande av besök och genom föbiresande. Posten kunde vintertid ta lång tid. Eva Bruncrona som dog i barnsång vin-tern 1843 var redan begravnen innan dödsbudet nådde hennes föräldrar i Stockholm.

Det är naturligt att det är herrskapet på gården som framträder tydligast. Från dem härstammar breven, dagböckerna och kassaböckerna. Det är skickligt att ur källorna få fram ett så rikt material som här är fallet om tjänare, torpare och andra anställda. Relationerna är det som forskarna gått ut för att kartlägga och de har lyckats. Schematiska bilder av sociala interaktioner förekommer, det fina är att läsaren får material att fylla dessa cirklar och linjer med ett osynligt innehåll, som bestod av hälsningar, tilltal, beroende och värde-ringar.

Orsakerna till min entusiasm över boken om Karsby är som synes många, men kanske främst för att man kommer vardagen så nära. Ingenting har varit för trivialt för att tas med. Stortvätten gås igenom i detalj inte bara hur man gjorde, utan också vem som gjorde det. Storstädning följes moment för moment: hur fönstren tvättas med vatten och ättika, hur korkmattorna bonas med vax, hur kronor, speglar och glasade tavlor sveptes in i röd tyll för sommaren och hur man med hjälp av ter-pentin, ammoniak och rysk tvål tvättade gardiner

utan att gnugga eller klappa. Man kokar tvål och får såpan som restprodukt. Detta är bara några av de detaljer som vi får läsa om.

Det är svårt att i en recension förmedla den mångfald som kännetecknar boken. Lantbruksforskare, mathistoriker, forskare som söker daterade uppgifter om hus och hem, tjänstefolk, festseder och barnuppfostran har här mycket att hämta. Utgivaren och författarna är att gratulera som har kunnat strukturera och göra detta stora stoff gripbart, tillgängligt och fängslande.

Och hur gick det med gården som vi lärt känna så väl? Den byggdes om till moderna bostäder och många av inventarierna skingrades.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Göran Rosander: Gärdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform. LTs förlag, Stockholm 1980. 109 s., ill.

Göran Rosander disputerade 1967 på en avhandling om dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar. Han har även i en rad senare skrifter behandlat andra "mobila" yrkesgrupper som hårkullor, visförsäljare och smidesbetjänter. I en behändig pocketskrift har han nu givit en samlad översikt över den handelsform som i Sverige går under benämningen gårdfarihandel. Men han har inte begränsat sig till svenska förhållanden utan har täckt in hela Norden. Sådana nordiska översikter är sällsynta och skriften lämpar sig därför väl för undervisningsbruk. Huvudinnehållet har tidigare varit publicerat på engelska i *Ethnologia Europaea* 1976 vilket i och för sig är en påminnelse om att ämnet har ett principiellt etnologiskt intresse. Den nu föreliggande svenska versionen är något fylligare och dessutom illustrerad. Arbetet bottnar givetvis endast bitvis i författarens egen primärforskning. Litteraturlistan visar å andra sidan att förf. är ytterst välorienterad. Sigfrid Svenssons uppsats *Ur beklädnadshandelns historia* (i *Detaljhandelns bok*, 1939), där gårdfarihandeln med textil- och beklädnadsprodukter behandlas har dock undgått honom.

Med gårdfarihandel förstår förf. en handelsform där säljaren oregelbundet och utan bindande överenskommelse uppsöker köparen för att genom köp eller byte avyttra varor "av vilket slag som helst".

Det senare är kanske att vidga begreppet väl mycket. Försäljning av livsmedel hör väl som regel inte till gårdfarihandel och knappast heller kreaturshandel. En gårdfarihandlare är närmast en kringvandrande småhandlare.

Av Rosanders framställning framgår tydligt att han räknar gårdfarihandel som en "pagan", en landsbygdens näringsgren. Det intressanta är emellertid att det i städerna fanns en mängd försäljare, som också vandrade omkring och utbjöd sina varor och alltså inte sålde från stånd eller bodar. De utgjorde ett karakteristiskt inslag i gatubilden och deras stereotypa utrop gav genljöd överallt. Konstnärerna avbildade tidigt dessa vandrande försäljare och det har på senare år kommit en hel rad arbeten som behandlar sådana gatuförsäljare och deras utrop i de europeiska städerna.

Eftersom det svenska materialet dominerar använder Rosander naturligt nog beteckningen gårdfarihandlare. I min nordskånska hembygd kallades de i stället för "beskrämmare" (jfr danska *Bissenkrømmer* av *bisse* = flacka omkring). Det hade säkert varit värt besväret att lite närmare gå in på själva benämningarna. I våra dagar synes kringföringshandel vara den officiella beteckningen för denna handelsform. Rosander gör ett aktningvärt försök att typologisera de olika handlarna. I många fall är det dock svårt att dra strikta gränser. En råfsmakare som jag studerat sålde t. ex. huvudparten av sitt lager på marknader, men återstoden genom att köra omkring i byarna.

Hantverksbygdernas produkter avsattes till stor del genom gårdfarihandel, antingen så att hantverkarna själva sålde sina alster eller genom mellanhänder, på senare tid kallade slöjdhandlare (utbredningen av denna handelsform idag kan kartläggas med hjälp av telefonkatalogens yrkesregister). Rosander har därför inte begränsat sig till själva distributionsledet utan även inringat de olika slöjdområdena i Norden. För en svensk läsare är det särskilt värdefullt att få en inblick i grannländernas förhållanden. Rosander drar sig inte heller för att göra skattningar av de olika handelsidkarnas numerär.

Störst intresse har dock framställningen om gårdfarihandlarna i arbete, där förf. kan falla tillbaka på egna grundstudier. Han uppehåller sig bl. a. vid olika transportformer, men här skulle jag önskat en ännu större konkretion. I den intressanta 1700-talsbeskrivningen (s. 85) omtalas "en väl sorterad fullkomlig mängelstol" och på ett annat ställe en ryggburen "trälåda med många

fack". Det ikonografiska materialet visar sig vara en viktig källa om man vill få reda på hur dessa lådor såg ut. Den kände danske kistebrevsutgivaren T. L. Borup har sålunda återgivit småkrämaren med sin varulåda och hans tryck har även varit spridda i Sverige (jfr Varbergs museum årsbok 1978 s. 23 ff.). Frans Lindberg har på en akvarell avbildat hur en jude packar upp ur en sådan låda. Det finns även ett bevarat exemplar med insatser av lätt trä, fyllda med en gårdfarihandlars hela varulager, i Örkelljunga hembygdsgård. Lådan har tillhört en gårdfarihandlare som gjorde sig en förmögenhet på sin handel. En djupdykning i denna låda från seklets början ger om möjligt en ännu större konkretion av kramvaruhandlaren än den förteckning från 1847 som Rosander anför å s. 56–58.

Därmed nalkas vi "gårdfarihandlaren själv" som förf. kallat ett kapitel i sin bok. Dessvärre är det ganska fragmentariskt, kanske därför att ämnet ägnats för liten uppmärksamhet. Härförleden stod jag en god stund och lyssnade till en försäljare på Degeberga marknad. Han måste av rösten att döma ha kommit från Vilhelm Mobergs hemtrakt och hans svada och slagfärdighet fyllde mer än väl H. P. Hansens krav (s. 87). Jag önskade att jag haft en bandspelare dold i fickan för att fånga något av denna knalle "i arbete". Också en folklorist skulle haft mycket att hämta. Handel är om något en form för kommunikation och det vore värdefullt att också få belyst denna sida av ämnet.

Nils-Arvid Bringéus

Henrik O. Andersson (red.): **Funktionalismens genombrott och kris.** Svenskt bostadsbyggande 1930–80. Arkitektur-museet och Bokförlaget Prisma. Stockholm 1980. 165 s., ill.

Detta är en utomordentlig bok för var och en som vill i tankarna försöka reda upp orsakerna till de bekymmer och kriser svenskt bostadsbyggande genomlidit under de båda senaste mansåldrarna. Det är en bok späckad med fakta, insatta i sina sammanhang av kritiska fackmän, som också haft en positiv vilja att se förklarande orsaker. Här finns mycket om lokalpolitikens kortsynta planeringar, om byggnadsföretags skamliga vinstbegär och om statsmakternas för tidigt släppta kontrollerande skyldighet. Privat finansierad spekulations-

byggenskap har vid olika tillfällen alltför tidigt fått komma igång efter åtstramningsperioder med hyres- och prisregleringar.

Här finns också att läsa om och i bild ta del av arkitekternas förtjänster och försyndelser: en stark åstundan att gagna en social bostadspolitik men också en benägenhet att ibland alltför lätt vika sig för kommunala eller mäktiga privata finansintressen. Och ifråga om bostadsplanerna: Man har från arkitekthåll alltför teoretiskt försökt reformera den fäderneärvda bostadsvanan att använda köket som allrum. Och i brist på egen praktisk erfarenhet inte velat inse, att finrummet inte enbart är en löjlig statussymbol utan också kan innebära arbetsbesparing för en husmor. Gentemot en aktuell arkitektsträvan att stärka människors samhörighetskänsla genom gemensamhetsutrymmen såsom bot mot ensamhet och isolering står också svenskens envisa förkärlek för att ostörd få vara sig själv.

Väsentligt och genomgående är dock, att svensk bostadspolitik tills för få år sedan länge präglats av en målmedveten vilja att bygga bort existerande bostadsbrist. Hur denna och trångboddhet kunde te sig har inte medtagits i det stora och i övrigt så mångsidiga bildmaterialet. I europeisk jämförelse (det gällde ursprungligen en internationell vandringsutställning) hade sådana bilder också varit mindre slagkraftiga. Ett hithörigt fotografi finns dock med: nödbostäderna 1923 i gymnastiksalen i Stockholms polishus med möbleringsbara, taklösa bås (s. 49). Men även den bilden är så hygieniskt prydlig, att man kunde tro att den gällde ett utställningsarrangemang.

Ursprungligen förelåg en tysk upplaga 1976 som textbok till en vandringsutställning som visats i München och flera andra tyska städer och senare i Innsbruck, Moskva och Budapest (även en ungerskspråkig version har utkommit). Den svenska upplagan har nu utvidgats och aktualiserats. Illustrationerna utgöres av omkring 150 bilder av högsta kvalitet i fotografi och reproduktion. De och texten synes i bokform ha större möjlighet än på utställningsväggarna att ses och övertänkas.

Huvudförfattarna är universitetslektor Olle Svedberg, som ger en bakgrundsskiss till funktionalismens genombrott, samt arkitekt Eva Rudberg och länsantikvarie Bengt O. H. Johansson. De båda senare behandlar bostadspolitiken 1948–60, resp. 1960–80. En framtidsblick med frågor för 80-talet ger bokens redaktör, som är Arkitektur-museets chef och som till ett memento beträffande den framförda kritiken framhåller om Sverige:

”Inget europeiskt land har i förhållande till utgångsläget lyckats höja sin bostadsstandard i samma grad. Inget land har heller genomfört ett så omfattande bostadsbyggande per invånare räknat som det svenska miljonprogrammet under 1960-talet”.

Sigfrid Svensson

Ralph Edenheim & Hans A. Lidén: Julita kloster, Antikvariskt arkiv 62. Vitterhetsakademien. Stockholm 1978. 57 s., ill.

Nordiska museet har som bekant under 1970-talet inlett en utbyggnad vid Julita herrgård, där museets lantbruksksamlingar och magasin kommer att finnas. I samband med dessa arbeten har även en utgrävning på klosterplatsen företagits. Grävningens resultat har publicerats av utgrävarna i ovan angivna skrift. Som påpekats i förordet (Christian Axel-Nilsson) har Julita-godsets lantbrukstraditioner sina rötter i cistersienserklostrets uppodlingsverksamhet och storgodsdrift. Just denna sida av Julitas historia har f. ö. tidigare belysts i P. G. Stensland, *Julita klostrets godspolitik* (1945).

Arkeologin har genom tiderna kunnat lämna väsentliga bidrag till de svenska klostrens byggnadshistoria. Som äldre exempel kan nämnas Otto Frödins, Axel Forséns och Sigurd Curmans omfattande undersökningar i Alvastra, Varnhem och Vreta, alla från 1920-talet. Denna senaste klosterundersökning, Julita, är inte någon totalundersökning, långt därifrån, men den bidrar med intressant nytt material till kunskapen om ett av våra hittills från byggnadshistorisk synpunkt minst kända kloster. Med tanke på vår mer än 50-åriga tradition på klosterundersökningarnas område kan det för övrigt vara ägnat att förvåna, att det inte finns någon sammanfattande skildring av klostergrundandet i Sverige, baserad på de arkeologiska och byggnadshistoriska iakttagelser, som gjorts vid de olika undersökningarna. Kanske skulle man dock önska att i första hand vissa uppenbara luckor täpptes till: vi borde känna mer till klostrens ekonomibyggnader och skaffa oss en mer systematisk kunskap om föremålsbeståndet vid klostren — här fördras alltså mera utgrävningar.

Julita kloster var ett munkkonvent inom cistercienserorden, ursprungligen grundat i Viby vid Sigtuna under senare delen av 1100-talet. Ganska

snart flyttade dock konventet till Säby i Julita socken. Någon egentlig förklaring till flyttningen anser sig inte författarna kunna ge, men ett skäl som anförs är, att materiella fördelar eventuellt stått att vinna genom överflyttningen till Julita. Dyliga omlokaliseringar är inte helt unika i Norden under klostergrundandets tid — andra exempel är Lurö-Varnhem och Vä-Bäckaskog — och det är ju rimligt att man vid ett klostergrundande sökte ut platser med bra läge ur bl. a. näringsgeografisk synpunkt. I det fallet har Julita kunnat erbjuda fördelar: klostret förlades till ett sedan länge uppodlat, kuperat slättområde med goda förutsättningar för både sädesodling och betesdrift; anknytning till sjöar och vattendrag bör också ha varit av betydelse vid lokaliseringen. Det har ju länge ansetts närmast som ett axiom, att klosterväsendet varit av betydelse för spridningen av vattenkvarnsdriften. De medeltida breven har talrika belägg för klosterägda kvarnar. Veterligen har dock aldrig på nordiskt område någon vattenkvarn i anslutning till ett kloster blivit arkeologiskt undersökt. Kanske har flertalet kvarnar funnits vid de till klostren hörande gårdarna. I Julita har det dock tydligen funnits förutsättningar för en egen klosterkvarn: Norr om klosterområdet rinner ett mindre vattendrag, Lötån, som borde kunna vara intressant i sammanhanget.

Det man nu fått fram vid grävningarna är klosterkyrkans grundplan och en del av dess framförallt södra och sydöstra grundmurar samt vidare korsgångens och klostergårdens utsträckning och plan och dessutom rätt betydande delar av klostrets östra och södra längor. Den västra klosterlängan har också kunnat rekonstrueras på ett trovärdigt sätt. Klosterkyrkan har varit ganska bred, har haft tvärskepp och rakslutet kor med likaledes rakt avslutade sidokapell. Även tvärskeppet har i norr och söder haft kapell med rak östvägg. Den framtagna planen av kyrkan överensstämmer i princip sålunda med den ena, äldre, av cistercienserordens kyrkotyper — Fontenayplanen. Alvastra och Nydala är närliggande men dock inte alldeles överensstämmande förebilder. Utgrävningarnas egen slutsats är att Julitas närmaste parallell är Lögum i Sönderjylland, en tegelkyrka från tidigt 1200-tal.

De av Edenheim och Lidén redovisade utgrävningarna ger ett fast underlag för fortsatta forskning i Julitas byggnadshistoria. Anmärkningsvärt nog har de också i stora drag bekräftat en rekonstruktion av klausurens utseende som Nils Sundquist gjort 1951 på ett då synnerligen bristfäll-

ligt underlag (Fataburen 1951). En tveksamhet kvarstår bland andra: har kyrkan i likhet med klosterlängorna från början byggts i tegel, som Sundquist antagit? Grävningarna gav inte klart besked på den punkten, Edenheim-Lidén framhåller förekomsten av sekundärt använda finhuggna kalkstenar i den östra klosterlängan som ett indicium på att kyrkan från början kan ha varit av detta material; det är enligt dem möjligt att kyrkan är något äldre än övriga klosterbyggnader. Dateringsfrågan är sålunda inte helt löst. Man frågar sig om en föremålsanalys hade varit till hjälp på den punkten, av rapporten framgår inte om undersökningen till någon del haft en inriktning på att söka daterande fynd. En kompletterande undersökning med sådant syfte borde annars vara lockande.

Egon Thun

Dorothy K. Burnham: Warp and Weft.

A Textile Terminology. Royal Ontario Museum, Toronto, Ontario Canada 1980. 216 s., ill.

Warp and Weft är en mycket efterlängtd illusterad textilterminologi. Den omfattar cirka 550 termer som är definierade på engelska och där motsvarande termer anges på franska, tyska, italienska, portugisiska, spanska och svenska. Den är baserad på den engelska upplagan av CIETA's terminologi vars huvudförfattare var den nu bortgångne Harold B. Burnham, författarinnans make.

De terminologier som ges ut i CIETA's regi är endast avsedda för föreningens medlemmar och har tillkommit för att underlätta utbytet av erfarenheter textilforskare emellan. De har tills vidare begränsats till att omfatta vävda textilier. Fil. dr Agnes Geijer, en av föreningens grundare, tog initiativet till att en Nordisk Textiltknisk Terminologi (NTT) kom ut och att den även blev tillgänglig för allmänheten. Huvudredaktör för denna var Elisabeth Strömberg. Förra året gavs NTT ut i en ny upplaga av Agnes Geijer och dr. philos. Marta Hoffmann. De svenska termerna i Warp and Weft baserar sig på denna och har granskats av Marta Hoffmann.

Författarinnan Dorothy Burnham har varit kurator vid Torontomuseets textilavdelning sedan 1939 och har i sin forskning särskilt intresserat sig för kanadensisk handvävning. Som pensionerad arbetar hon vidare med forskning och är aktiv

inom CIETA. Hon har själv ritat alla 120 diagrammen i boken och gjort det på ett så tydligt sätt att även icke fackmän bör kunna förstå dem. Så gott som samtliga foton visar vävnader eller redskap ur museets egna samlingar. Detta sätter en viss personlig prägel på boken och är i mitt tycke inte någon nackdel. Alla foton – ca 200 – är i svart-vitt, de uppfyller höga krav på tydlighet och visar ofta vävnaden från såväl rät- som avvisidan.

Även om museet i Toronto har en mångsidig samling textilier har det dock blivit några luckor. Ser man på WARP-FACED COMPOUND WEAVE så visar diagrammet hur ett tidigt kinesiskt siden kunde vara konstruerat medan foton i stället visar vävnader från Anderna. Dessa är mycket intressanta, men jag saknar ett foto av ett typiskt kinesiskt siden i denna teknik. På samma sätt är det med WEFT-FACED COMPOUND WEAVE. Här finns det ett utmärkt foto av en "taqueté", men däremot inget av en samitum. Uttrycket taqueté finns på franska, italienska, portugisiska och spanska. Det används när inslagen i denna teknik binds i tvåskaft av bindevarpen. På svenska står det *inslagstuskaft med två varpar*. Jag tycker att inslagstuskaft är ett olyckligt uttryck och skulle önska att det även i svensk text fick heta taqueté. När bindevarpen i stället binder inslagen i kypert kallas tekniken samitum och denna term har som väl är accepterats på de olika språken.

Indiansk textil finns helt naturligt väl representerad med t. ex. en påse i BEAD WEAVING (pärlvävning), ett band i QUILL WEAVE (vävning med piggsvinstaggar) samt band, filt och påse i TWINED WEAVE (tvinningsteknik).

Det finns utmärkta foton av olika sorters sammet, bland dem den handskurna sammeten med mönster tryckt på varpen VELOURS AU SABRE. Att den även vävs utan varptryck såg jag helt nyligen i Frankrike.

Intressanta foton visas även under TAPESTRY. På en koptisk textil ser man hur en figurvävning i ylle arbetats in i en tvåskaftvävning av linne. Endast en del av varptrådarna används vid figurvävningen, de övriga trådarna liksom alla linneinslagen får flöttera på avvisidan under figurerna.

När det gäller de svenska termerna skulle jag vilja föreslå några alternativa uttryck:

FILAMENT översätts med *sträng*, men nu används uttrycket filament även på svenska.

STAPLE översätts med *ullstapel*, men stapelfibrer kallas alla fibrer som ej är filament.

INTERRUPTION översätts med *skridningstal* medan DECOCHEMENT som är lika med skridningstal inte översätts alls till svenska.

SKIN WOOL får heta *dödhår* men borde heta skinnull.

NECKING CORD ställer jag mig tveksam inför, här ger illustrationen inte klart besked. I varje fall skall franskans arcade inte översättas med *stropp* på svenska utan med harnesksnöre.

Uttrycket LOOM kan tydligen användas om såväl mycket primitiva vävställen som avancerade redskap medan det svenska *vävstol* bör förbehållas vävstolar med sidostöd. Detta har Gertrud Grenander-Nyberg beskrivit i sin avhandling *Lantheimmets vävstolar*.

En svårighet för den som skall översätta till engelskan är att man inte klart definierar skillnaden mellan *tvåskäften* och dess härledningar *rips* och *panama*. De står alla under TABBY.

På samma sätt är det med *spetskyper* och *bruten-omkastad kypert*. De benämnes båda CHEVRON TWILL.

LAMPAS är ett uttryck som i Warp and Weft används av alla språk utom det svenska. Det går ju dock mycket bra att uttala försvenskat och säger mer om tekniken än *sammansatta vävnader*.

I den franska terminologin finns det många uttryck som berör siden och sidentillverkning och som saknar motsvarighet i engelskan. De är nödvändiga för den som skall skriva om siden och finns med som ett Appendix i boken.

Boken avslutas med en förteckning över den litteratur som citeras.

Warp and Weft är en betydelsefull bok. Särskilt nu när museerna börjar använda datorer är det viktigt att termer på detta sätt blir definierade och illustrerade.

Ulla Cyrus-Zetterström

Irene Mattsson: Bilden räddas. Tillyvaratagande och restaurering av gamla glasplåtar och fotografier. Nordiska museet, Stockholm 1979. 89 s., ill.

För att råda bot på de omfattande skador på negativ och kopior i musei- och hembygdssamlingar som uppstått genom luftföroreningar av bilavgaser och industrigaser, olämpligt klimat i de lokaler där negativerna förvarats, felaktiga negativkuvert och askar m.m. har fotograf Irene Mattsson gett ut *Bilden räddas*, där hon delar med sig av sina rika

erfarenheter vad gäller vård- och konserveringsrutiner rörande fotografiskt material. Denna handbok har blivit ett mera pedagogiskt, praktiskt och handgripligt komplement till den 1974 i samband med projektet *Rädda bilden* utgivna boken med samma namn av forskningsingenjören Runo Kohlbeck.

Irene Mattsson lärde mycket tidigt fotografyrket av sin far, som redan på 1890-talet gått i fotograf-lära. Intresset för gamla glasplåtar har under de senaste tio åren till stor del upptagit hennes tid i samband med restaureringen av en stor bildskatt från Malung för bokverket Malung – ur en sockens historia.

Vid restaureringen av detta stora bildmaterial har hon utvecklat metoder och studerat tekniker med vars hjälp svårt skadade glasplåtar kunnat räddas och förvandlats till så gott som ursprungliga original. De invecklade tekniska förhållandena framställs klart och logiskt. Den främsta tillgången i boken är det rika bildmaterialet. Steg för steg får man i översiktliga bildserier se, hur olika skador behandlas och följa de åtgärder som behövs för att rädda misshandlade glasplåtar. Boken är även en viktig kunskapskälla för fotografiska arbetsmetoder under 1900-talets början.

För alla dem som arbetar med skadat negativmaterial bör boken *Bilden räddas* bli en oundgänglig handbok.

Carl Gösta Bryve

Norges Kulturhistorie. Red.: *Ingrid Semmingsen, Nina Karin Monsen, Stephan Tschudi-Madsen & Yngvar Ustvedt*. Band 1: **Vår fjerne fortid.** Band 2: **Kaupang og katedral.** H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard). Oslo 1979. 333 + 334 s., ill.

Det här uppslagsverket är skrivet av framstående fackmän och författare, som alla är experter inom sitt område. I Norges Kulturhistorie redogörs inte bara för de traditionella kulturvärdena som litteratur, musik, konst och arkitektur. Den berättar i första hand om vanliga människors vardag, deras arbets- och boendeförhållanden och om föremål som de omgav sig med. Även kvinnornas och barnens värld har fått en plats i det här verket. Huvudvikten är lagd på vårt eget århundrade (4 av 8 band) och pekar framåt mot morgondagens samhälle.

Band 1 behandlar forntiden fram till högmedeltiden. Band 2 behandlar senmedeltiden till och med reformationen. Under utgivning (1980–81) är band 3: Från förfall till ny växt, band 4: Det återfödda Norge, band 5: Brytningsår – blomstringstid, band 6: Ett folk i fred och krig, band 7: I välståndets tecken, band 8: På väg – mot nya tider. Tillsammans avser de 8 banden att omfatta ca 3 000 sidor och är rikt illustrerade med ca 4 000 teckningar och foton, varav ca 400 i färg. Bilderna är mycket talande i sig själva.

Den här kulturhistorian är inget uppslagsverk för fackfolk, men en utomordentligt lättläst populärvetenskaplig redogörelse för Norges kulturhistoria från forntid till nutid. Den är en utmärkt komplettering till kungarnas och borgarnas historia och deras kultur.

Mycket av vår syn på omvärlden har ändrats sedan 1938, då den senaste norska kulturhistorian gavs ut. Människor har blivit uppslitna från sina hemtrakter och känner sig rotlösa. I och med den gröna vågen har man börjat intressera sig för rötterna till sitt ursprung och då är det skönt att kunna söka efter den under sakkunnig ledning. En av författarna säger i början, att man inte ska vandra genom historien i flock utan på tumanhand med någon som vet och som kan stanna till ibland och peka och berätta att här hände det någonting. Det känns verkligen som om man gav sig ut på en vandring genom seklerna med en kunnig guide.

Norges Kulturhistorie är upplagd på ett pedagogiskt rätt sätt och den borde kunna fylla en viktig funktion som bredvidläsningsbok i skolorna, eller som högläsningsbok i hemmet. Det är nästan som att läsa en historisk roman, som bygger på fakta. I marginalen finns en faktaresumé och bildtexterna är mycket utförliga. Ett register på ca 35 sidor kommer i band 8. En tabell med viktiga data i Norges historia hade varit en viss hjälp när man vill lokalisera sig i tiden.

Det är inte ofta en samlad kulturhistoria om ett land ges ut, men jag skulle önska ett motsvarande verk om Sverige.

Margareta Tellenbach

Kulturminster. Tredje række Bind 2, 1979. Udg. af Selskabet for Dansk Kulturhistorie. 155 s., ill. Pris d. kr. 96:20 gennem boghandelen, (subskriptionspris d. kr. 72:15).

Selskabet for Dansk Kulturhistorie, der udgiver skriftrækken Kulturminster, lader desværre ikke ofte høre fra sig. For kort tid siden udsendtes endnu et bind i skriftrækken, indeholdende to vægtige bidrag, nemlig konservator ved Kunstindustrimuseet, Charlotte Paludans udgivelse af Matthias Lundings rejsedagbog fra 1787, og museumsinspektør ved Kalundborg og omegns Museum, Christian Waagepetersens artikel: "En grand corps" – et bidrag til forståelsen af det 18. århundredes dameportrætter. Bindet indeholder desuden et par tilføjelser til en artikel i forrige bind (udg. 1973) samt nekrologer over 3 af selskabets tidligere medlemmer.

Matthias Lundings rejsedagbog er ført under en rejse af næsten tre måneders varighed, som den unge embedsmand i kommercekollegiet foretog i 1787 for efter eget ønske, "at erhverve sig locale Kundskaber om de Vindskibeligheids Anlæg, som enten allerede forefindes paa ethvert Sted, eller til hvis Opmuntring og Udbredelse, et eller andet Steds Beliggenhed, Natur, Producter, Folkmængde eller andre Omstændigheder kunne give en fortrinlig Anledning", Samtidig beså han nogle anlæg, som kommercekollegiet, der iøvrigt helt bifaldt hans rejse, havde anbefalt.

Rejsen gik fra København over Korsør til Fyn. Så Fredericia og herefter nordpå. Fra Sæbygaard gik turen til Viborg, over den jyske hede til Kolding, Christiansfeldt, Haderslev og Tønder. Også Flensborg, Slesvig og Hamborg besøgte. Fra Hamborg gik turen til Kiel, derfra nordpå til Kolding og over Fyn. Efter overfarten Nyborg-Korsør rejste Lunding til Næstved, Herlufsholm og Køng. Den 21. september returnerede han til faderens landsted i Taarbæk.

Matthias Lundings rejsedagbog er i allerhøjeste grad et nærmere bekendtskab værd. Lunding var en god iagttager. Den indeholder en mængde værdifulde oplysninger om tekstile og dermed beslægtede virksomheder og fabrikker, om teglværker, avling og husdyrhold, om boligforhold, påklædning, skik og bruk osv, osv, og giver derved et glimrende indblik i mange af dagliglivets forhold på den tid.

Charlotte Paludan har forsynet udgivelsen med en indledning, hvori hun introducerer såvel kommercekollegiet som Matthias Lunding. Indledningen indeholder tillige angivelse af benyttede kilder samt redegørelse for udgivelsesprincipperne. Dagbogsteksten er gengivet med original ortografi, men tegnsætningen er ændret. Ud fra en kildekr-

tisk synsvinkel er sidstnævnte måske ikke helt korrekt, men det letter læsningen. Dagbogen er forsynet med et forbilledligt noteapparat og med ordforklaringer og et person- og stedregister, der giver indgang til såvel dagbogen som noterne.

Ser man på det 18. århundredes danske mandsportrætter, er man normalt klar over tøjets betydning for forståelsen af porträttets hensigt. Anderledes stiller det sig med damerne. Det råder Christian Waagepetersen bod på i en artikel om "grand corps", et af den europæiske kvindemodes torturredskaber, et snørliv uden skulderstykker, og – i modsætning til tidens øvrige snørliv – lukket i ryggen. "Grand corps" udgjorde en del af den franske hofdragt "grand habit de cour", der dekrettedes i Versailles fra omkring 1670. Ved at gennemgå danske prinsessers udstyrsregnskaber, bevarede dragter og datidens kvindeportrætter, når forfatteren frem til, at det danske hof tilsyneladende var klar over det franske hofs krav til damernes hofdragt, og at der dermed var en bestemt hensigt med damernes påklædning.

En meget veloplagt artikel om, hvordan 1700-årenes porträttérede danske damer tilkendegav deres rang og stand.

Birgit Jensen

Mellan älv och fjord. Torsby, Harestads och Lycke hembygdsförening. Red.: *Jan Eric Sjöberg*. Göteborg 1978. 309 s., ill.

Redaktionskommittén för ovanstående hembygdsbok har under ledning av antikvarie Jan Eric Sjöberg anlitat en rad specialister, det gäller främst etnologer men även arkeologer, socialhistoriker, biologer och en geograf. Därmed får boken ett mera allmänt intresse. Den innehåller 17 uppsatser, som är skrivna av 14 författare, och behandlar olika drag i socknarnas historia, från förhistorisk tid till 1970-talet. Artikelförfattarna bygger på äldre, samtida arkivalier som skifteskartor, bouppteckningar, brandförsäkringshandlingar, sockenstämmoprotokoll, kyrkoböcker och befolkningsstatistik. Etnologerna har dessutom utfört intervjuundersökningar. Här kommer jag främst att beröra de bidrag i boken som har intresse för etnologer.

Flera uppsatser behandlar näringslivet, som

långt fram i tiden präglades av att många familjer, särskilt på öarna, kombinerade jordbruk, fiske och sjöfart. Allan T. Nilson visar i sitt kapitel Öar och öbor hur kvinnorna tidigare under 1900-talet fick ta huvudansvaret för hemmet och gårdens skötsel, när männen var ute på sina sjöresor under sommarhalvåret. Dessa öar har, i motsats till de större fiskelägena i Bohuslän, saknat egentlig tätbebyggelse. Näringslivet har haft olika profiler genom att fisket utgjorde den primära inkomstkällan på vissa öar, medan fraktfarten respektive jordbruket dominerade på andra. På de tre socknarnas fastlandssida spelade lantbruket den största rollen.

I den del av Bohuslän som inte haft något stor-sjöfiske har en stor del av kustbefolkningen varit beroende av fisktillgången i de näraliggande fiskevattnen. Det kan spåras i den befolkningsökning som inträdde under större sillperioder, speciellt under 1700-talets senare del, och som några av bokens författare kommer in på. Lars Nilsson visar, att Lycke socken ökade sin folkmängd med 290 % mellan 1750 och 1805. I det sammanhanget skulle det vara av intresse att få veta vilka konsekvenser som det ekonomiska uppsvinget under 1700-talets sillperiod fick för kustbornas materiella kultur i sin helhet. Bokens författare koncentrerar sig på de trunkokerier och silsalterier som anlades vid den här tiden. De drevs huvudsakligen av handelsmän från Göteborg, som kunde satsa kapital i dessa företag, medan ortsbefolkningen fick nya arbetstillfällen genom att bereda och transportera sillen. Å andra sidan gjorde sig en påtaglig fattigdom gällande vid sillperiodernas slut. Sockenstämmoprotokollen från början av 1800-talet ger inblickar i det tiggeri som då förekom till följd av inkomstbortfallet och arbetslösheten. Man får en uppfattning om hur sockenmännen på olika sätt försökte bekämpa detta tiggeri och andra negativa följder av den svåra fattigdomen.

Inom lantbruket ivrade prästerna i Torsby pastorat, precis som i många andra delar av Sverige under 1700-talets senare del, för att genomföra olika reformer. Med hjälp av sockenstämmoprotokollen kan Lisa Lönnroth emellertid påvisa vilket hårt motstånd de mötte hos bönderna. Dessa insåg ännu inte behovet av sådana nyheter utan förstörde bl. a. gårdsgårdar och träd som hade nyplanterats. På ett liknande sätt motsatte sig lantbrukarbefolkningen länge prästernas ansträngningar från tidigt 1800-tal att anställa en barnmorska i pastoratet. Detta skedde först 1881.

Reformer inom jordbruket förekom däremot ti-

digare på socknarnas enda gods, Tofta. Det blev ett mönsterjordbruk under 1800-talet med ett stort antal torpare och statare. Kristina Söderpalm, som studerat godset, uppehåller sig mera vid gods-herrens familj, byggnaderna och inriktningen av näringslivet på godset än vid de underlydande. Därvid avviker hon från Karl-Sigismund Kramers och Ulrich Wilkens' studie av godset Schönweide i Holstein (rec. i Rig 1980: 64 f), där författarna just fäster vikt vid livsföringen hos de lägre sociala skikten på godset. De 150 personerna på Tofta 1863, fördelade på 28 hushåll, hade år 1900 minskat till cirka 120 och 1925 till omkring 90. De kommer endast till tals genom det intervjumaterial som nyinsamlats bland f.d. torpar- och statarfamiljer. Äldre arkivaliska källor, förutom fotografierna, har inte utnyttjats.

Vid sidan om studierna av näringsliv, bebyggelse och byggnadsskick får läsaren vissa inblickar i den andliga kulturen. Det gäller främst det religiösa livet, som ännu i sen tid starkt präglades av den inomkyrkliga väckelsen, schartauanismen. Den bidrog till att bevara äldre folkliga bruk, som jag själv kunnat konstatera vid djupstudier just i Torsby pastorat (Varbergs museums årsbok 1972: 56 ff). Samtidigt har församlingsborna där ställt sig avvisande mot nya sedvänjor. Tyvärr har det rikhaltiga folkloristiska materialet från de tre socknarna, som finns på Institutet för folklore i Göteborg inte kommit till användning.

Den enda egentliga folktro som behandlas i boken, gäller dyrkan av den förkristne guden Tor. Den levde kvar under medeltiden och förekom, enligt Oslobiskopen Jens Nilsøns visitationsproto-

koll, t. o. m. vid slutet av 1500-talet. Dyrkan av Tor, som även omtalas i Johan Oedmans Bohuslänsbeskrivning 1746, skall ha skett vid ett större stenblock kallat "Glose altare", som ännu finns kvar. Stenblocket har avbildats av Gustaf Brusewitz (1812–1899), som under 1800-talet reste runt i södra Bohuslän och ritade av bevarade minnesmärken från äldre tid. Hans teckningar, som förvaras i Göteborgs historiska museums arkiv (se även G. Brusewitz Elfsyssel [Södra Bohuslän]. Historiska minnen. Faksimiluppl. 1975 efter originaluppl. 1864), har fått lämna illustrationsmaterial till flera avsnitt i boken. De nära kontakter som Brusewitz hade med socknarna i Torsby pastorat, hänger samman med hans besök hos godsägarfamiljen på Tofta, som han var nära släkt med. För att visa interiörer från godset vid 1900-talets början har Kristina Söderpalm kunnat använda fotografier, som Aron Jonason tog som hovfotograf i samband med Oskar II:s sommarvistelser i Marstrand 1887–1907. Kungen hade därvid nära kontakter med godsägarefamiljen på Tofta.

Bildmaterialet i boken kan rent allmänt sägas fungera som ett värdefullt källmaterial vid sidan om de äldre arkivalierna och intervjuerna. Allan T. Nilson har både publicerat äldre foton och själv utfört en grundlig fotodokumentation av bebyggelsen, båtarna och människornas livsföring på öarna under 1970-talet. Det var då man därute började uppleva en tilltagande konkurrens från det ökande antalet sommargäster och fritidsfiskare om utnyttjande av kustmiljön.

Anders Gustavsson

KORTA BOKNOTISER

Peter Michelsen: Ostenfeldgården på Frilandsmuseet, Deutsche Zusammenfassung. Nationalmuseet, Köpenhamn 1976. 93 s., ill. *Dens.: Den fynske sulegård*. Lundagergården på Frilandsmuseet. Eng. summery. Nationalmuseet. Köpenhamn 1980. 38 s., ill.

Den vackra skriftserie det danska Frilandsmuseet vid Lyngby utger om sina anläggningar har tidigare observerats i denna tidskrift. Senast anmälde Gösta Berg i Rig 1980 Peter Michelsens Bondehusets alder och samme författares Ildsteder og opvarmning presenterades av undertecknad i Rig 1968. Flertalet arbeten i serien utgöres

dock ej av dylika översiktliga framställningar utan är monografier över de enskilda gårdarna i friluftsmuseet, däribland de två ovan angivna. Den inbördes stora olikheten mellan dessa båda har också gjort, att böckerna om dem fått en högst varierande uppläggning. Gemensamt är dock allsidigheten i Peter Michelsens framställning.

Lundagergårdens särkaraktär i byggnadskonstruktionen är redan markerad i titeln: den åsyftar de mäktiga "sulerne", stolparna, som uppbär takåsen. Även Ostenfeldgården har en märklig timmerkonstruktion, var till kommer den stora byggnadens unika planuppdelning. Allt detta är naturligtvis omsorgsfullt dokumenterat i

bild och text. Böckernas huvudsavikt är dock inte att vara några handböcker i äldre dansk byggnadslära utan istället genomgående att med exemplifiering från inredning, möbler och husgeråd åskådligt visa hur livet gestaltar sig för husens innevånare. Även sammanställes inskrifter och årtal på byggnaderna med arkivuppgifter för att få fram ägarelängder.

För Ostenfeldgården hade även själva förvärvet sina vanskligheter. Ostenfeld ligger i närheten av Husum i Sydslesvig, alltså i ett främmande land, och Michelsens skildring är här också ett stycke museihistoria. Det samma gäller problemen kring återuppförandet: vilket stadium i en byggnads historia skall musealt fixeras? Här om finns ett särskilt kapitel med rubriken Museum og virkelighed.

Ostenfeldgården är med sitt väldiga gemensamma utrymme för människor, boskap och redskap den mest säregna av alla bostadstyper i den stora danska friluftsanläggningen. Men även möblerna är genom sin starka konservatism särpräglade. Ännu vid 1800-talets mitt utövades i Ostenfeld ganska oförändrat det träsnideri, som med renässansen introducerades i norra Tyskland redan i början av 1600-talet. Bevarat genom seklerna i kalksten kan man ännu på kyrkogården i Ostenfeld se spår av denna skulpturkonst, men i de till det yttre ålderdomligt verkande bondgårdarna i byn är minnen av den nu helt borta. Såväl i Frilandsmuseets gård som i olika nordtyska museer är däremot träsnideriet från Ostenfeld rikt representerat.

S. S.

Jacobina Charlotta Munsterhielms Dagböcker 1799–1801. Med kommentar och register utgivna av *Bo Lönnqvist*. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Folklivsstudier VII. Helsingfors 1970. 149 s., ill.

Denna kommenterade dagboksutgåva har funnits i tryck redan i mer än tio år och har därmed kanske mist sitt nyhetsvärde. Den förtjänar dock en presentation.*

”Avsikten med denna utgåva är att göra läsarna uppmärksamma på att detta till synes intetsägande och intimt kortfattade material då det insätts i ett större sammanhang har sitt givna intresse för kulturforskningen” säger utgivaren i förordet.

Dagboksskrivaren är Jacobina Charlotta Munsterhielm, Tavastby herrgård i östra Nyland i Finland. Från sitt fjortonde till sextonde år eller åren 1799–1801 noterar hon de dagliga händelserna. Hon är det näst yngsta barnet i en syskonskara på nio. Miljön är halvt

aristokratisk, halvt borgerlig med inslag av lokal allmogekultur. Livet på herrgården, så som det speglas genom flickans text, är stillastående, årstiderna och de återkommande högtiderna inom familjen ger året rytm och intresse. Resande passerar, besökande stannar några dagar. Hon noterar det yttre skeendet, berättar inte om inre upplevelser eller tankar. Hon syr på sina klänningar, flåtar halm till hattar, lär sig göra halsband av hår och noterar när pigorna skurat. De tre stora upplevelserna under perioden är mormoderns död och begravning, brodern Anders bröllop samt en brunnsvistelse i Lovisa med allt det umgänge som därtill hörde. Jag ger ett par exempel på tonen i dagboken:

9 juli 1799: ”förmiddagen för pigorna och drengarna til skogen för at göra qvarstar, förmiddagen var äfven biata lisa och jag til stora åkern för at plocka smultrån, men vi fick så litet, ty det oskade och regnade derföre tordes vi ej vara ut så lenge”.

7 april 1800, dagen före mormoderns begravning: ”i dag har syster Ulla och Cousin Ulla klät för maket med vila [vita] lakan och stolarna i förmaket och i salen sen kåde [klädde] de lik kammaren som är mosters kammare där är åtta kjrddoner [geridoner] med vita handdukar om klät och svart krus flor om bundit och en lik seng syster Annette har varit med Fru Ottelin och jelpt henne at laga soker kaka, och andra sors rätter — ”
(Förklaringar inom parentes är recensentens).

Det första citatet är typiskt för stora delar av innehållet, det andra kan tjäna som utgångspunkt för en granskning av hur utgåvan är gjord. Stavning och interpunktion är direkt och utan normalisering återgivna efter manuskriptet. Även rad- och sidavslutning följer originalet, vilket inte kan visas här. Utgivaren förklarar att ”en konsekvent normalisering av texten ... hade minskat dagbokens identitet och omintetgjort utgåvans användbarhet för språklig analys”. Granskar vi det andra citatet finns snart sagt varje substantiv i sakregister, nämligen orden förmak, lakan, stol, likkammare, geridon, handduk, krusflor svart, liksäng, sockerkaka och rätt [mat-]. I personregistret hittar vi samtliga fyra i notisen omtalade personer med fullständiga namnet angivet. Ortregister finns också men är inte tillämpligt här. I kommentaren förklaras med litteraturhänvisningar seden att klä väggarna med vita lakan i sorgehus, vad geridon är och det sannolika utseendet på en liksäng. Slutligen uppräknas ingredienserna i sockerkaka med hänvisning till flera källor, bl. a. till Kajsa Warg. Detta sagt för att visa med vilken noggrannhet utgivaren gått till väga.

Boken inleds med en beskrivning av gården Tavastby och en presentation av alla de viktigaste personerna. I kommentaren förklaras egendomliga uttryck och felskrivningar och ges biografiska data om omnämnda personer. Som antytts beskrivs och förklaras seder och bruk.

Rent språkligt är det intressant att se hur den unga flickan talar om sin familj. Hon skriver alltid söta far och söta mor, de äldre syskonen eller kusinerna omtalas som bror Anders, syster Ulla och cousin Otto. Vårt herrskap

* Det långa dröjsmålet med bokens recension beror på att den recensent som först vidtalats insjuknade utan att det varit möjligt att få besked om huruvida uppdraget kunde fullföljas. Red:s anmärkning.

eller herrskapet är de egna föräldrarna, stundom den egna familjen, hon själv inbegripen.

Den enkla berättelsen om händelselösa dagar får en djupare dimension i sitt historiska sammanhang. Det är ett lugn som snart skall brytas. Jacobina Charlottas far dör 1801 och familjen skingras. I det finska kriget som snart därpå gick över dessa trakter stupade flera av de unga män, som figurerar i texten, däribland en ung man Tigerstedt, som familjetraditionen utpekat som dagboksskriverskans käraste. Hon gifte sig aldrig och efter tidens sed bodde hon hos en gift äldre bror, ett inte så ovanligt kvinnöde.

Bo Lönnqvist har gjort en mönstergill utgåva. Den är, även om den kanske är något överarbetad, värd att studeras av var och en som vill ge ut en dagbok. Kanske är jag orättvis om jag önskade att all denna kunskap och allt spårinne ägnats ett intressantare underlag. Vi blir aldrig bekanta med Jacobina Charlotta eller hennes familj. Hennes text väcks först av utgivaren och kommentaren är mycket intressantare än grundtexten.

E. S-H

Anna Greta Persson: Mat i Skåne. Signum. Lund 1980. 158 s., ill. Pris inb. kr 112: 50.

Margit Lejning: Murrestill och snurreduppa. Om ål, fisk och sill. Österlensk kokbok. Föreningen för Fornminnes- och Hembygdsvärd i Sydöstra Skåne. Småskrifter 16. Simrishamn 1976. 176 s., ill.

Åtskilligt har skrivits i ämnet sedan Nanna Lundh-Eriksson 1934 utgav sin bok *Skånsk mat och skånska seder*. Med en vetenskaplig, etnologisk inriktning har denna litteratur rikligt flödat sedan professor Nils-Arvid Bringéus själv och genom sina elever i slutet av 1960-talet igångsatte omfattande och djupgående forskningar om "mat och miljö" för att låna rubriken på en av Bringéus redigerad samlingsvolym (1970) i serien *Handböcker i etnologi*. Året efter handlade Skånes hembygdsförbunds årsbok om Skånska matvanor, också med Bringéus som redaktör. I denna ingick även recept på några ålderdomliga skånska maträtter, nedskrivna av Sydsvenska Dagbladets mångkunniga matskribent Anna Greta Persson. Hon har nu tiodubblat denna sin samling i en volym på närmare 200 recept med titeln *Mat i Skåne*. Till innehållet är den en praktiskt användbar kokbok med recepten tillrättalagda efter dagens måttterminologi och köksresurser. Men format (25×25 cm) och lyxutstyrelse är opraktiska för en vanlig kokbok, de är mer anpassade för salong än för kök. Och Vagn Jakobsens eleganta teckningar har inte mer med innehållet att göra än att de ger stämningbilder av skånskt landskap och skånsk miljö. Samt väl också ger förlaget motiv för det höga priset, som med sin rabattmöjlighet kan locka bokhandeln till ökad försäljning.

Anmälan av den andra kokboken som nämnes ovan har tyvärr kommit att dröja alltför länge. Den är i flera

avseenden den föregåendes motsats. Recepten är här inte lyxförpackade, omslaget med svart i grått är nästan självutplånande och visar fiske men inte vad boken handlar om: fiskmatens beredning. Säkert skulle t. ex. en komposition av Margit Jones roliga snabbskisser i boken ha varit mer säljande.

Österlensk kokbok har tillkommit som ett led i det uppteckningsarbete som bedrivs av Österlens museum i Simrishamn och har här kompletterats med en genomgång av handskrivna vaxdukspärmade kokböcker från bygden. Fältarbetet ansluter sig till museets strävan att utvidga sig också till ett fiske- och sjöfartsmuseum. Insprängda mellan recepten ger utgivaren korta utdrag av vad meddelarna i övrigt haft att berätta. De ger ofta en blyxtbelysning av forna tiders ekonomi och kosthåll. Ett par citat, dock här återgivna på rikssvenska:

En fiskare mötte en lantbrukare som frågade: "Vad kostar ålen nere på läget". — "1: 50 kilot. —" Hygg, sa bonden, "den som äter ål nu, han äter pengar".

En bonde och dräng var ute och fiskade torsk med krok. De torskdrängen drog upp skar han huvudet av och kastade kropparna i havet. Bonden frågade varför han gjorde så. Förvånad undrar drängen: "Går de också att äta".

S. S.

Alf Nyberg: Vädermärken att lita på. LT's förlag. Stockholm 1980. 137 s., ill. C:a pris inb. kr. 83:—

När man frågade min far om väderleksmärken kunde han ironiskt svara: "Sydlig vind och regn betyder tö", dvs. att när den väderlek som förutsäges redan är för handen så stämmer förutsägelsen. Även gemene man kunde alltså betrakta vädermärken med reservation, de var inte alltid "att lita på". Men såväl för bonden som för fiskaren var å andra sidan säkra väderleksförutsägelser ett livsvillkor. Hur kommer det sig då, att det upptecknats eller i minnet bevarats så många utsagor, som nu i Alf Nybergs bok får ett negativt betyg av yrkesmeteorologen?

Tydligt beror det på att i praktiken hade den folkliga traditionens vädermärken inte bara till funktion att förutsäga vädret. De utgjorde också tillbehör till umgänget. De var lämpliga att öppna ett samtal med; det är inte bara i England man kan tala om vädret, när andra samtalsämnen sinar. De gav också möjligheter till skämt, när verkligheten gick stick i stäv mot spådomen.

Därtill kommer att förutsägelseerna inte alltid var avsedda att uppfattas helt exakt, att inte gälla en viss dag utan även en intill liggande period. När det t. ex. sagts, att Bartolomeus kom med storm, behöver man inte mena, att stormen skulle inträffa just den 24 augusti, utan snarare, att då börjar hösten och då är höststormarna att vänta. Och många väderleksmärken får därtill ett positivt meteorologiskt betyg av Nyberg: "Det finns ett inte obetydligt antal trovärdiga regler" (s. 26). En

betonad förutsättning är dock att prognosen är på kort sikt. Även rekommenderas att sammanställa olika iakttagelser och att begagna sig av lokala erfarenheter. Iakttagande av luftfuktighet och moln, däribland "Noaks ark", anbefalles och boken har här en rad praktfulla och instruktiva färgfoton av molnbildningar. Ett förträffligt komplement är också en efterskrift om meteorologiska termer och begrepp. Även ges i boken en analys av optiska fenomen som av allmänheten satts i förbindelse med vädret: regnbågen, himlens färg etc.

Ett avsnitt i boken har berett rec. personligen en viss missräkning genom sin knapphet: väderlekens inverkan på människan. Med tanke på dagens ökade medicinska intresse härför frågar man sig om förre väderlekschefen och hans stab varit så förskonade från känningar av förhållandet mellan lufttryck och krämpor, att de inte

lockats till att privat föra någon statistik häröver. På SMHI borde finnas större möjlighet härtill än någon annanstans.

Många vädermärken har inte varit annat än renodlat skrock och boken återger prov på sådana hämtade ur sentida uppteckningar men också ur ett stort antal äldre källor. Av allmänt folkloristisk giltighet är förklaringen hur "kloka gubbars" långtidsprognoser kunnat vinna tilltro: det tar tid att kontrollera deras riktighet. Värdefullt ur folkloristisk synpunkt är också att av Nybergs bok erfara i vilken utsträckning folkfantasi och folkdiktning kring vädermärkena arbetat med eller utan verklighetsunderlag. Men boken har även ett stort allmänt intresse, vår nyfikenhet på hur vädret skall bli gör oss alla till mer eller mindre amatörmeteorologer. Med Alf Nybergs bok inför ögonen borde pålitligheten kunna öka.

S. S.

Betingsläror och arbetsåtgång i lantbruket

Av Janken Myrdal

Inledning

Tiden är en av arbetets viktigaste begränsningar. Besparing av tid på ett område innebär att mer tid kan satsas på ett annat. När slagan i höstens tröskningsarbete ersattes av tröskverket fick man mer tid till andra sysslor. Går vi längre tillbaka måste exempelvis övergången från handkvarn till vattenkvarn under tidig medeltid ha frigjort en mängd kvinnoarbetskraft. Den arbetstid som åtgår är därför en mycket viktig aspekt vid studiet av teknikens utveckling. I USA och även andra länder har ekonomhistoriker och folklivsforskare redan ägnat sig en hel del åt denna fråga.¹

I det äldre bondesamhället hade man en svävande tidsuppfattning medan vi idag kan indela tiden mera exakt², detta innebär dock inte att tiden uppfattades som gränslös. Sådnen måste utföras under en bestämd tidsrymd. Den arbetskraft som fanns tillgänglig vid slåttern bestämde höskördens storlek. Överallt trädde tiden in som en begränsande faktor, särskilt vid årets arbetstoppar. Då liksom nu strävade man efter att utföra arbetet på det effektivaste sättet. Bespa-

ring av arbete ställdes mot resultatets kvalitet.

Sigurd Erixon är den enda folklivsforskare som tidigare på allvar ägnat sig åt studiet av tidsåtgången, och han betonade arbetstidens betydelse när man skall mäta mänsklig aktivitet. Sigfrid Svensson har invänt att någon exakthet i mätningarna inte kan uppnås.³ Studiet av arbetsåtgången blir inte mer exakt än studiet av kulturgränser, vilket inte hindrar att båda företeelserna är mycket viktiga att undersöka.

Betingsläror

En utmärkt källa till tidmätningen och dess historia är de gamla betingslärorna, som så småningom övergick i de vetenskapliga arbetslärorna.⁴ För enkelhets skull kallar jag fortsättningsvis även arbetslärorna för betingsläror. Ett beting är ett bestämt arbete som utförs mot bestämd ersättning och betingslärorna gav underlaget för att räkna ut denna ersättning, genom att ange den genomsnittliga arbetstiden för olika arbeten. Jag skall här begränsa mig till uppgifter om arbetsåtgången i lantbruket, även om industrin varit tidigare med att införa be-

¹ För USA se exempelvis W. D. Rasmussen: The impact of technological change on american agriculture 1862–1962 (*Journal of economic history* 1962), för något annat land exempelvis F. Lom: Die Arbeitsproduktivität in der Geschichte der tschechoslowakischen Landwirtschaft (*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 1971).

² Detta har senast behandlats av J. Frykman och O. Löfgren: Den kultiverade människan. Lund 1979.

³ S. Erixon: Regional european ethnology 2. Functional analysis – time studies (Folk-Liv 1938); S. Erixon: Individuella tids- och funktionsstudier i Nordskandinavien. (Jakt och fiske. Umeå 1975); S. Svensson: Vad är nordisk etnologi? (Rig 1939).

⁴ Till ovärderlig hjälp vid framletandet av dessa betingsläror har varit P. M. Hebbe: Den svenska lantbrukslitteraturen 1–2. Stockholm (Sth) 1939–1945.

ting. För bönderna själva har det varit naturligt att konstatera hur mycket tid olika arbeten krävde. En dags plöjning användes exempelvis som ytenhet i medeltidens England.⁵

De äldsta belagda beräkningarna av arbetstid i Sverige utgick dock från adeln. Per Brahe skrev i sin *Oeconomia* från 1580-talet att landbonden kunde få ett slags beting för sina dagsverken, exempelvis ett särskilt ängsstycke att slå och köra in. Per Brahe har också ett resonemang om hur mycket som kan ärjas/plöjas (exarantur) på en dag. Men i övrigt nämner han ingenting om beting och arbetstid utan skriver bara att fogden skulle hålla folket i arbete. I nästa större självständiga hushållsbok i Sverige, Schering Rosenhanes *Oeconomia* från 1660-talet nämns beting i förbigående; arbetstid för olika sysslor nämns inte alls.

Den äldsta mera fullständiga beräkningen av arbetstider inom lantbruket i Sverige är Åke Rålamb's "Huru man arbetsfolcet sin sysslor uttheela kan" i *Adelig Öfning* bd 13, som utkom 1690. Rålamb tar upp arbetstider för plöjning/ärjning, skörd, stängning, dikning, tröskning, rensning, sådd och dessutom för olika arbeten inom fiske och hantverk. Rålamb's beräkningar var inte helt utan betydelse. Hans text trycktes som en separat artikel i *Vallerius Almanacka för Uppsala horisont* 1714. Även senare citerades Rålamb. Hans text kom också ut i förkortad upplaga, *Handbok*. En liten och kårt, 1775.^{5a}

Under 1700-talet kom ett stort antal

skrifter rörande lantbruk, men intresset för arbetstidsberäkningar och beting var på det hela taget fortfarande ganska svalt. I 1700-talets dominerande lantbrukslära, Eric Salanders *Gårdsfogdeinstruction*, som utkom i fem upplagor mellan 1727 och 1795, är det bara för två arbeten som arbetstiden anges: gärdesgårdsarbete och tröskning. Inte heller i den övriga litteraturen finns mer än strödda uppgifter om arbetstiden.

Nästan ett sekel efter Rålamb's verk kom en ny utförlig beräkning av arbetstider. Det var Adolph Modéers 1780 anonymt utgivna *Handbok i enskilda hushållningen*. Innehållande huru mycket arbetsfolk, samt tid och ämnen till åtskilliga göromål erfordras och åtgå, i städer så väl som på landet; jords och kreaturs afkastningar; utsäden och foder m. m. Boken var delvis en sammanställning av tidigare författares uppgifter. Rålamb citeras, även exempelvis P. A. Gadd, som återges vad gäller arbetstider inom svedjebuket. Modéer baserade också sina uppgifter på egna erfarenheter.

En något utförligare presentation av Modéer är motiverad.⁶ Uppvuxen i ämbetsmannafamilj i Karlskrona utbildade hans sig till lantmätare. Efter att ha tjänstgjort några år som sådan försökte han 1775–80 bedriva eget jordbruk. Han skötte jordbruket efter de modernaste metoderna, men det gick med avsevärd förlust och han tvingades upphöra. Modéer var en drivande kraft i Patriotiska sällskapet. Han var också emot systemet med landbönder som gjorde dagsverken och förordade en övergång till ett system med avlönade arbetare. 1778 var han inblandad i en debatt i denna fråga och skrev att det är bättre med dem som arbetar för dagspenning, ty de "ega et jemt arbete".⁷ Just vid denna tid diskuterades

⁵ Jmf C. S. och C. S. Orwin: *The open fields*, 3:e uppl., Oxford 1967, s. 35 f; s. 43.

^{5a} Jmf G. Berg: *The introduction of the winnowing-machine in Europe in the 18th century* (*Tools & Tillage* 3:1, 1976, s. 41).

⁶ Svenska män och kvinnor 5. Sth 1949, s. 311. S. Högborg: *Kungl. Patriotiska sällskapets historia*, Sth 1961 s. 85 ff.

⁷ Pet. Wäsström [A. Modéer]: *Ytterlige anmärkningar wid samma afhandling angående inrättning med torpare* (*Samling af rön och afhandlingar rörande landtbruket* 1, Sth 1775, s. 184 f.)

systemet med landbönder av flera författare och motståndare mot landbosystemet förde fram betingsarbeten som ett alternativ.⁸ Det var till en del som ett inlägg i denna debatt som Modéer gav ut sin ovannämnda Handbok i enskilda hushållningen. Beting skulle underlätta en övergång från dagsverken till lönearbete; han motiverar arbetstidsmätningarna med att jordägaren annars kunde bli lurad av arbetaren. Modéers bok fick inte någon större spridning eller betydelse. Den är i och för sig användbar, men uppgifterna meddelas i oordning och boken lider av inkonsekvenser och svåröverskådlighet.

En mera allmän spridning av arbetstidsberäkningar för beting kom först med Nils von Törnes Landthushållningen uti systematisk ordning förestäld. Boken skrevs 1795 till 1796, utkom 1801. Den blev populär och utgavs i ytterligare två upplagor fram till 1825. Nils von Törne var militär och när han började med jordbruk stördes han av den allmänna oordning som rådde. I företalet skrev han:

”Arbetaren försäkrade mig at han arbetade alt hwad han förmådde, utan at jag wid de fläste arbeten kunde säga, hwad han borde göra om dagen. . . . Det blefwe för widlöftigt at här anföra alla olägenheter, som en hushållning utan ordning medförer.” von Törne beräknade beting och införde dessa på sin gård vilket också medförde att arbetet gick betydligt snabbare än förut.

Den då nybildade Kungliga lantbruksakademien skickade 1814 ut en enkät om lantthushållningens tillstånd i landet. Denna enkät innehöll också en fråga om betingsarbeten. Det inflöt flera svar från olika delar av landet, en del av svaren publicerades, andra förblev otryckta.⁹ Det övervägande flertalet av dem som svarade skrev att beting var sällsynta i deras landsända. Komplicerade arbeten,

⁸ Denna debatt har behandlats av V. Elgeskog: Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skifte, Sth 1945, s. 184 ff.

⁹ Enkätens fråga om beting och svaren på denna fråga har behandlas av G. Utterström: Jordbrukets arbetare 1, Sth 1957, s. 875 f; 2, Sth 1957, s. 379 f.

som åkerarbeten, ansåg man ej kunde läggas ut på beting eftersom det var risk att arbetena då blev slarvigt utförda. Gärdesstängning, dikning och nyodling var de arbeten som oftast nämns som betingsarbeten, och därmed de enda arbeten som man gav arbetstidsuppgifter för. Några av de som svarade gav dock mera utförliga uppgifter och ett par hänvisade till von Törne.

Att lantbruksakademien frågade om beting visar dock att frågeställningen var aktuell. Under första hälften av 1800-talet skickade några hushållningssällskap ut förfrågningar till sina medlemmar om betingsarbeten. Detta gällde Jämtlands hushållningssällskap 1822, Östergötlands 1824 och Malmöhus 1849. I de svar som publicerades från Jämtland och Malmöhus medtogs alla typer av jordbruksarbeten. Förutom von Törnes arbete kom det också ut en del andra skrifter som i mindre omfattning tog upp betingsarbetet, exempelvis Isac af Darellis Fogderegler, första upplagan 1799 och andra 1816, som bara medtar vissa arbeten. Nils von Törnes beräkningar inflöt i några av tidens populärt hållna lantbruksskrifter. På en del gods gjordes arbetstidsberäkningar, för upprättande av egna beting.¹⁰

Aven i övriga Europa började man i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet att ägna sig åt arbetstidsberäkningar. Detta tycks dock inte ha haft något större inflytande på de svenska lantbruksskrifterna. När exempelvis Thærs stora verk Den rationela landthushållningens grundsatser översattes och ut-

¹⁰ A. Wennberg: Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600–1875, Lund 1947, s. 143 i not 28 om ett torpkontrakt för 1817 med exakta angivelser om hur mycket man dikade på en dag etc.

gavs på svenska 1816–1817, så innehöll detta verk utförliga beräkningar om arbetstid för olika sysslor, men översättaren brydde sig inte ens om att omvandla ytenheterna till svenska mått. Det står fortfarande angivet hur många Morgen (tyskt åkermått vanligen 25,5 ar) en arbetare avverkar per dag, vilket måste ha gjort dessa beräkningar tämligen värdelösa för den svenske läsaren.

I mitten av 1800-talet publicerades i Sverige ett par självständiga och utförliga betingsläror som fick stor spridning. Det var dels J. W. Howings Arbetsalmanach, eller underrättelse om huru och på hvilka tider landtbruksgöromålen böra förrättas, som kom ut 1851 och därefter i en andra upplaga 1859. Och dels J. Arrhenius (tillsammans med C. A. Lindqvist) Landtbrukspraktika, 1. Jordbrukslärans hufvudgrunder, som kom ut i sin första upplaga 1866. Arrhenius bok fick mycket stor spridning, kom i många upplagor, och användes i lantbruksskolor. I de senare upplagorna ändrade Arrhenius sin betingslära, och följde i stället helt J. G. Gustafssons betingsberäkningar.

J. G. Gustafssons Betingarbete vid jordbruk var från det den första gången publicerades 1886 fram till 1920-talet den helt dominerande betingsläran i Sverige. Skriften kom ut i fyra upplagor fram till 1921 och användes vid lantbruksskolor. Gustafsson var rättare vid Bjärka-Säby, Östergötland, och utgick vid beräkningarna från sin praktiska erfarenhet. Hans skrift var den dittills utförligaste och grundligaste av alla betingsläror. Gustafsson propagerade för ett större utbredande av betingsarbetet i lantbruket, men påpekade också att vissa arbeten, exempelvis körningsarbeten där hästarna

kunde bli för hårt drivna, inte lämpade sig för beting.

Med Arrhenius och Gustafsson kan man säga att betingsläror fick sitt definitiva genombrott, och säkerligen fick betingsarbetet snabbt en allt större utbredning inom lantbruket. Detta skedde samtidigt som lönearbetet inom lantbruket slog igenom och helt ersatte det gamla dagsverkssystemet.

En genomgripande förändring av betingsläror skedde på 1920-talet, då den moderna arbetstidsmätning, som utarbetats inom fabriksindustrin, började appliceras på lantbruksarbeten. Här fanns också en stark påverkan utifrån, framför allt från Tyskland, där arbetstidsmätningen inom lantbruket kommit långt. Den första på vetenskapliga tidsstudier baserade arbetsläran för jordbruket i Sverige var Viktor Jonsons Arbetslära för jordbruk som kom 1926. Ännu mer teoretiskt och vetenskapligt genomarbetade var M. O. Nordenborgs skrifter Lantarbetslärans allmänna grunder 1928 och Handbok i arbetshushållning för stora och små jordbruk 1932. Dessa skrifter är mycket detaljerade och ger därigenom också en uppfattning om hur stora variationerna kunde vara. En rad olika faktorer vägs in, exempelvis åkrarnas längd vilket påverkade antalet vändningar vid plöjning och andra åkerarbeten, vilket i sin tur påverkade arbetstiden. 1939 gav M. O. Nordenborg ut Lantbrukets arbetslära som var en hoparbetning av hans egna och Jonsons arbeten. M. O. Nordenborg skrev sedan flera skrifter om arbetsläran, och han är utan tvekan portalfiguren för den moderna arbetsläran inom jordbruket. Nordenborg har även skildrat arbetslärans historiska utveck-

ling under 1900-talet i en serie artiklar i *Lantmannen* 1978.^{10a} Han har där bland annat påpekat att det ökade intresset för detaljerade arbetstidsmätningar på 1920-talet hörde samman med den kris som lantbruket då genomgick. Införandet av noggranna tidsmätningar var delvis ett försök att sänka arbetskostnaderna.

Sammanfattningsvis: Det fanns ett visst, om också begränsat intresse för beting och arbetstidsmätningar i skrifter från 1500- och 1600-talen, men fortfarande under 1700-talet var intresset i lantbruksskrifter tämligen svagt. Under de första årtiondena av 1800-talet skedde ett visst genombrott för betingsarbeten i lantbrukslitteraturen. Under 1800-talets andra hälft slog betingsarbetena och arbetstidsmätningen igenom på bred front. På 1920-talet infördes den vetenskapliga tidsstudien i lantbruket, och i princip har tidsmätningen inte utvecklats utöver den nivån.

Varför ökade intresset för beting och arbetstidsmätning?

Intresset för beting är inte helt samma sak som intresset för arbetstidsmätning. Redan från medeltiden finns exempel på att man konstaterat arbetsåtgången för olika arbeten utan att detta varit knutet till betingsarbete. Inte heller Rålambs beräkningar av arbetstid har något uttryckligt samband med betingsarbete. Och från 1800-talet anger J. G. Gustafsson i sin betingslära arbetstiden för en rad arbeten som han avråder från att sät-

ta beting för. Det ökade intresset för arbetstidsmätning under 1800-talet kan ses som en del av vetenskapens allmänna inträngande i lantbruket, där allt sattes under vetenskaplig analys: jordarter, redskap, hus och även arbetet.

Att det finns ett samband mellan intresse för betingsarbete och intresse för arbetstidsmätning är dock otvetydigt. Betingarbete har drivit fram arbetstidsmätning. Här skulle man kunna anta att det svala intresset för beting under 1500-talet och fram till 1700-talet berodde på dagsverkssystemets slöseri med arbetskraft. Mot ett sådant antagande talar att vissa arbeten faktiskt utfördes på beting, även i dagsverkssystemet. Dagny Torbrand har i sin undersökning av Johannishus fideikommiss i Blekinge visat att vissa dagsverken i början av 1700-talet gjordes i form av beting¹¹. Detta förekom även på andra gods, men betingsarbetet var inte dominerande under dagsverkssystemet, utan intog en mera undanskymd plats. Det är också typiskt att de arbeten som i lantbruksskrifterna först omnämns som betingsarbeten i allmänhet var sådana arbeten som lämnades ut till lönearbetare, som nyodling och dikesgrävning. För en feodal godsägare som baserade sin produktion på dagsverken hade betingsarbetet vissa nackdelar. Den viktigaste nackdelen, som ofta framhävs i de tidiga lantbruksskrifterna, var att betingsarbetet medförde att arbetet blev slarvigt och dåligt utfört. Detta var särskilt allvarligt i ett dagsverkssystem, ty det fanns inga effektiva sanktioner som jordägaren kunde vidta mot detta, bön-

^{10a} M. O. Nordenborgs artikelserie har publicerats under titeln *Arbetskunskap och teknik i lantbruket under 1900-talet*. (Aktuellt från Jordbruksuniversitetet, Uppsala 1980).

¹¹ D. Torbrand: *Johannishus fideikommiss intill 1735*, Lund 1963, exempelvis s. 175, där hon också beklagar avsaknaden av uppgifter om hur mycket gärdesgård som medhans under ett dagsverke.

derna kunde ju inte gärna avskedas. Därför föredrog godsägare oftast att dagsverksbönderna arbetade utan beting men under övervakning. Om dagsverkerna omvandlades till beting innebar detta också en fördel för landbönder och torpare, och en nackdel för godsägaren, genom att dagsverksbördan blev fast reglerad.¹²

Lönearbetet gjorde hela arbetet i högre grad förhandlingsbart och utsatt för köpslagan som en vara. N. von Törne och även senare författare av betingsläror framhåller nödvändigheten av att ta hänsyn till arbetare och ej sätta för stora beting, samtidigt som de betonar att arbetsledaren skulle ha initiativet. När arbetarna organiserade sig kom arbetets karaktär av förhandlingsbar vara att framträda ännu tydligare. Denna vara strävade man efter att mäta exakt, och det är därför naturligt att betingsarbetet bredde ut sig när det gamla dagsverkssystemet ersattes av lönearbete. John Granlund uttrycker denna förändring på följande sätt: "Inom det större jordbruket har ackordsavlönning tillämpats i huvudsak först sedan de gamla organisationsformerna hoveri-, resp. landbo- och torparsystemet begynt att upplösas."¹³

Det förändrade sociala systemet gjorde att tidsmätningen fick en mera framträdande samhällelig roll och därmed också en mera framträdande roll i källmaterialet, samtidigt som tidsmätningen blev mera exakt. Men uppfattningar om arbetstid och arbetsåtgång fanns redan före det kapitalistiska lönearbetets genom-

brott, annars hade bönderna inte kunnat planera sitt jordbruk.

Arbetsåtgången inom vissa arbeten

Med hjälp av betingslärorna kan man studera arbetsåtgången för vissa arbeten från slutet av 1600-talet och fram till idag. Från 1800- och 1900-talen ger de ymnigt med uppgifter om alla typer av arbeten. Från 1800-talet är betingslärorna dessutom inte den enda källan för studiet av arbetsåtgången. Vid olika gods började man upprätta egna betingslistor utgående från uppskattningar av arbetstiden. En del bönder började föra dagbok i slutet av 1700-talet och ännu fler under 1800-talet. Dessa dagböcker var i allmänhet rena arbetsjournaler som redogör för arbetet dag för dag.¹⁴ De kan användas för mycket detaljerade beräkningar av den faktiska tidsåtgången. I det stora uppteckningsmaterialet på folkliksarkiven finns uppgifter om arbetsåtgången för olika arbeten. Meddelarna till dessa uppteckningar skulle kunna tänkas ha påverkats av betingslärorna, men en genomgång av uppgifter rörande arbetsåtgången för hägnadsarbete, som jag gjort, visar att uppgifterna är spridda runt ett medelvärde, t. o. m. normalfördelade,¹⁵ vilket klart visar att dessa uppgifter inte hämtats ur några få böcker utan från arbetserfarenhetens mångfald. Uppteckningsmaterialet speglar huvudsakligen perioden från 1800-talets slut till 1900-talets början. Med hjälp av betingsläror, godsarkiv, bondedagböcker och uppteckningsmaterial skulle man kunna göra en

¹² L. Magnusson: Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation ... Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet, Uppsala 1980, s. 63.

¹³ J. Granlund: Avlöningsformer (Arbetaren i helg och söcken 2, Sth 1944, s. 190).

¹⁴ Om bondedagböcker se J. Myrdal: Allmogeresor enligt bondedagböcker (Meddelanden från Arkivet för folkets historia 1979 nr 2).

¹⁵ J. Myrdal: Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget (Rig 1977 s. 69).

mycket detaljerad analys av arbetstidens förändring i 1800-talets Sverige.

Här har några av de centrala arbetena inom lantbruket valts ut och uppgifterna från de viktigaste betingslärororna fram till omkr 1930 sammanställts för att upprätta en tabell över arbetstidens förändring över århundradena. Det skall genast erkännas att dessa tabeller lider av stora brister. Den arbetstid som betingslärororna uppger är den som ansågs som genomsnittlig, variationerna kring denna kunde vara stora. De sena betingslärororna ger dessutom flera olika uppgifter för ett arbete eftersom de väger in olika faktorer. Här har jag, med hjälp av betingslärorornas egna uppgifter, försökt välja ut de mest normala förhållandena. Detta innebär alltså att även om de senare betingslärororna har uppgifter om sådd för hand och slåtter med lie, så har dessa inte tagits med i tabellen. Vidare är en del uppgifter svåra eller omöjliga att jämföra mellan de olika betingslärororna, eftersom arbetsprestationen anges i olika måttsheter. Även samma måttsheter kan naturligtvis ha ändrats under tiden, men

jämfört med de andra felkällorna är denna av mindre betydelse.

Som genomsnittlig arbetsdag har jag konsekvent räknat med 10 timmar, vilket av flera källor ända fram till början av 1900-talet anges som den normala arbetstiden. Vid sammanräkning av arbetstiden har mans-, kvinno- och barndagsverken räknats för lika. Detta kan bli missvisande särskilt vad gäller barndagsverken, eftersom en pojke eller flicka har mycket mindre arbetskapacitet än en vuxen. Men i de arbeten som behandlats nedan har barnen bara deltagit i viss mån vid uppsättningen av säd, samt vid tröskning med tröskverk. — Siffrorna i tabellerna har genomgående avrundats.

Sådd. Uppgifterna om sådd är inte helt enhetliga. Rålamb uppger bara hur många tunnor säd en man kunde så, medan de andra författarna också anger hur många tunnland som en man besådde per dag. Nordenborg anger bara hur stor areal per meter bredd på såningsmaskinen som kunde besås. Sådden utgjorde ett litet arbetsmoment rent tidmässigt. När såningsmaskinen, för säd framförallt

Tabell 1. Arbetsåtgången inom vissa arbeten enligt betingslärororna. Arbetsdag à 10 timmar per tunnland (1/2 ha)

	Sådd		Plöjning av träd Med två hästar	Slåtter, avskärning		Skörd, avskärning	
	För hand	Såningsmaskin		Lie	Slåttermaskin	Lie	Slåttermaskin
Rålamb 1690	(0,15)		(1)	—		?	
Modéer 1790	0,15		(1)	1		?	
von Törne 1801	0,15		1	1		1	
Howing 1850	0,1		1	1		1	
Arrhenius 1866	0,1		2	1		1	
Gustafsson 1886	0,1	0,15	1,5	1	0,1	1	0,1
Gustafsson 1921	0,1	0,1	1,5	1	0,1	1	0,1
Jonson 1926		0,1	1		0,1		0,1
Nordenborg 1932		(0,1)	1		0,1		0,1

radsåningsmaskinen, kom under 1800-talets andra hälft¹⁶ tycks detta inte ha inneburit några större direkta tidsvinster. Fördelarna låg till en början främst i den kvalitetsmässiga förbättringen med jämnare sådd och mindre spill, samt att man kunde så även i blåsigt väder. Dessa saker medförde säkerligen en ökad skörd per arbetstimme. Under 1900-talet kommer bredare såningsmaskiner i bruk och då minskade också arbetsåtgången. Med radsåningsmaskinen försvann även behovet av nedmyllning av säden, medan däremot mera arbete måste läggas på att förbereda såbädden. Strax innan och samtidigt som såningsmaskinen slog igenom ändrades också handsåningstekniken. Enhandssådd avlöstes av tvåhandsådd¹⁷. Denna innebar en tidsvinst på ca en tredjedel (Gustafsson) men hade bara betydelse en kortare tid.

Plöjning. Plöjningens utförande är avgörande för hela årsväxten, och plöjningen är också det arbetsmoment som behandlas utförligast i betinglärorerna, trots att flera författare avråder från att här sätta beting.

Per Brahe har från 1580-talet en något kryptisk uppgift, som av John Granlund tolkats så att en häst förspänd ett årder (eller plog) avverkar ett halvt tunnland per dag¹⁸. I Rålamb's uppgift om ett

tunnland per dag kan man ej avgöra om det är ärjning eller plöjning som avses, inte heller om hästar eller oxar spänts för. Modéer avslöjar inte heller om plog eller årder avses, men skriver att det var med ett par oxar som man "träder" ett tunnland. Det gick något långsammare med oxar än med hästar, något fortare med årder än med plog. Det kan därför konstateras att för den tid tabellen omfattar, från slutet av 1600-talet till 1900-talets början, tycks plöjningshastigheten inte ha ökat på fälten, snarare har den minskat något under 1800-talet. Det måste dock betonas att arbetstiderna kunde variera mycket omkring dem som uppges.

Under slutet av 1700-talet och första hälften av 1800-talet slog nya plogtyper igenom. De äldre plogarna med rak vändskiva av trä ersattes av järnplogar med svängd vändskiva. Dessa bättre plogar hade stor betydelse för växelbrukets införande och den totala omvandling av lantbruket som detta innebar. Den nya typen av plogar med svängd vändskiva som vände jorden åstadkom ett mindre jordmotstånd än den äldre plogtypen som hade rak vändskiva som föste jorden åt sidan. Redan tidigt, bland annat genom plöjningstävlingar i mitten av 1800-talet, visade man att de nya plogtyperna var lättare att dra. Den norske forskaren Valen-Sendstad har tagit fram några lokala uppgifter från Norge om plöjningshastigheten och hans uppgifter tyder på att det gick snabbare att plöja med de nya plogarna¹⁹. De siffror han anger för de äldsta plogarna, ca 0,3 tunnland per dagsverke, verkar förvånansvärt små och

¹⁶ Den fullständigaste undersökningen om genombrottet för de moderna maskinerna är J. Kuuse: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. Göteborg 1970. Den bästa sammanfattningen av de nya maskinernas funktion är A. Eskeröd: Jordbruk under femtusen år. Redskapen och maskinerna. Sth 1973.

¹⁷ S. Erixon: Ur förarbetena till Atlas över svensk folk-kultur. 1. Den svenska säskäppan (Folk-Liv 1946 s. 133).

¹⁸ Per Brahe: Oeconomia. Utg. och kommenterad av J. Granlund och G. Holm, Sth 1971, s. 135 f.; s. 256.

¹⁹ F. Valen-Sendstad: Norske landbruksredskaper 1800–1850-årene, Lillehammer 1964, s. 41 f.; s. 69 f.; s. 79; s. 123.

kan bero på speciella omständigheter som exempelvis små åkrar. Trots att den nya plogtypen i princip alltså borde ha medfört ökad plöjningshastighet visar betingslärorerna från Sverige att plöjningshastigheten var konstant, eller kanske till och med sjönk något. Detta måste förklaras med den omvandling av jordbearbetningen som samtidigt skedde.

Under 1800-talet fick de nya plogarna svårare arbetsuppgifter. Växelbrukets införande innebar att man måste plöja upp vall. I allt större utsträckning började man också odla upp tyngre lerjordar istället för de lättare sandjordarna. Samtidigt ökade plöjningsdjupet. På 1700-talet var det vanligt med ett plöjningsdjup mindre än 10 cm²⁰, i slutet av 1800-talet var 18–20 cm ett vanligt plöjningsdjup. De nya järnplogarna var också tyngre än träplogarna. Dessa faktorer som gjorde arbetet tyngre motverkades av att bönderna skaffade kraftigare hästar och av att åkrarna blev bättre arronderade. Men de nya plogarna tycks i Sverige inte ha inneburit någon inbesparing av arbetstid. Först med traktorns och den tvåskäriga plogens genombrott på 1930- och 1940-talen ökade plöjningshastigheten väsentligt. Med en tvåskärig traktorplog kunde man plöja 5 tunnland på en dag²¹, det åtgick alltså 0,2 dagsverken per tunnland. Med en modern vanlig treskärig traktorplog kan man avverka 6–7 tunnland per dag. Med de åttaskäriga plogar som används på storgodsens avverkas 14 tunnland per dag²².

Ytterligare en faktor som kan ha bidragit till att de nya plogarna ibland gick långsammare att plöja med var att de krävde större skicklighet av plöjaren. Nils Husberg skrev 1815 i Lantbruksakademiens annaler från årderområdet i Södermanland att plöjningen krävde mer än 2 dagsverken per tunnland och att ”plöjning i åker går här, kanske af ovana, något saktare än med trädstock (årder), och äfven illa på ojemn åker”. Att plöjning med de nya plogarna krävde skicklighet och uppmärksamhet i arbete gjorde dem förmodligen svåra att införa när godsägarna använde sig av landbönders dagsverken.

Oxen var det dominerande dragdjuret i Syd- och Mellansverige fram till 1800-talet, då den så småningom trängdes tillbaka av hästen som dragare. Oxarna gick långsammare än hästarna. Enligt von Törne, och även Howing, plöjer ett par oxar bara 75 % av vad ett par hästar plöjer på en dag. Jonson visar med noggranna uträkningar att oxens arbetskapacitet bara är 80 % av hästens. Oxen var dock billigare i drift. I Nordsverige var det tidigare vanligt att man körde åkern med en häst. Det tycks inte vara någon större skillnad i hastighet vid arbete med en häst jämfört med två (Arrhenius), men två hästar kunde naturligtvis utföra tyngre arbete.

Omkring år 1800 var årdret fortfarande huvudredskapet i Östsverige, för att sedan undanträngas av plogen. Enligt flera betingsläror gick det något fortare att ärja än att plöja, främst på grund av att vändningen blev mindre komplicerad och tidskrävande.

Schematiskt skulle alltså plöjningens historia under slutet av 1700-talet och 1800-talet kunna beskrivas som en ökad

²⁰ P. Wiking: Dalplogen blir järnplog. Uppsats vid ek. hist. inst. vid Sth:s Univ. 1980 (Stencil) s. 97.

²¹ M. O. Nordenborg: Lantarbetslära, Sth 1947, s. 60.

²² Maskinkonsulent Anders Bengtsson vid Lantbruksnämnden i Södermanlands län har haft vänligheten att bistå med dagsaktuella siffror.

satsning på jordbearbetningens kvalitet isället för ökad arbetshastighet, men en övergång från årder till plog, en övergång från träplogar till tyngre järnplogar och att plöjningen som helhet blev svårare med djupplöjning och växelbruk. Detta motverkades i viss mån av förbättrad dragkraft med övergång från ox till häst och med införandet av kraftigare hästraser. Plöjningshastigheten per areal har inte ökat under 1800-talet, men naturligtvis har den bättre plöjningen medfört ökade skördar per tunnland och förmodligen också per arbetstimme.

Det skulle här vara intressant med mera ingående studier för att få fram regionala skillnader. Den enstaka plöjningen måste också sättas i relation till jordbearbetningen som helhet. Man borde undersöka om antalet plöjningar/ärjningar ökade under 1800-talet, och hur mycket tid som lades ned på harvningen med de nya harvar som följde med de nya plogarna.

Slätter. I slåttern var avverkningen med lie ungefär densamma enligt alla betingslärorna, en man slår ett tunnland om dagen under normala väderförhållanden. När slättermaskinen slog igenom ca 1860–1900 skedde en revolutionerande förändring, arbetstiden för själva avslåendet sjönk till en tiondel. En av de största arbetstopparna i lantbruket karpades. Även räfsningen rationaliserades, hästdragna släpräfsor hade förekommit redan tidigt på 1800-talet, men sitt genombrott fick hästräfsan (hjulräfsan) i slutet av 1800-talet. Enligt betingslärorna gick en räfserska efter två slätterkarlar och med handräfsa behövdes således 0,5 dagsverke per tunnland. Med hästräfsan behövdes endast 0,1 dagsverke eller

mindre. Också vändningen av höet, som ibland var nödvändig, mekaniserades i slutet av 1800-talet. Vändningen krävde dock relativt lite tid: 0,2 dagsverken om den gjordes för hand, 0,1 dagsverke med hövändare. Samtidigt som arbetstiden för själva avslagningen och ihopräfsningen minskade lade man ner mera tid på torkningen. Hässjningen, som tidigare varit utbredd främst i Norrland, spreds under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet söderut, och ersatte där volmningen²³. Volmningen tog ca 0,3 arbetsdagar per tunnland, hässjningen ca 0,7, men hässjningen gav ett bättre hö. Här har arbetsbesparingen vid avslagningen och räfsningen tillåtit en kvalitetsförbättring och mer nedlagt arbete på torkningen. Dessutom krävde klövervallarnas tätare växt en bättre behandling än naturängarnas gräshö.

Trots att mer tid lades ner på torkningen sjönk arbetsförbrukningen i slåttern som helhet, utom inkörningen, från ca 2 dagsverken per tunnland före mekaniseringen i slutet av 1800-talet, till under 1 dagsverke.

Skörd. I skörden skedde tidigt en övergång från skära till lie. Den började på senmedeltiden, men slog igenom allmänt över större delen av Sverige på 1700-talet²⁴. Det finns få uppgifter i betingslärorna om skillnaden i arbetstid mellan skära och lie. Rålamb skriver att med övat folk kunde säden skäras lika snabbt

²³ K. Mattisson: Skörden genom tiderna, Lund 1953, s. 22 f.

²⁴ B. och E. Nilsson: Skördearbete på handredskapens tid (Meddelanden från Arkivet för folkets historia 1975 nr 3 s. 19); B. och E. Nilsson: Övergången från skära till lie. Uppsats vid Etnologiska inst. vid Sth:s Univ. 1974 (Stencil).

med skära som med lie, men enligt många andra uppgifter från 1600- och 1700-talen gick det betydligt snabbare med lie. Enligt Modéer gick det mer än dubbelt så snabbt med lie, förhållandet var 4 till 9 och avser då säkerligen både avskärning, upptagning och bindning. Modéer har förmodligen hämtat sin uppgift från C. O. von Poll, Åker och ängs rätta indelning 1757, s. 33, och von Törne återger samma uppgift. Modéer uppger också att det tog 6 dagsverken att skära med skära och sätta upp säd på ett tunnland åker. Enligt senare betingläror tog det med lie ungefär 2,5 dagsverken per tunnland, ett för att skära, ett för att binda och ungefär ett halvt för att sätta upp sädeskärvarna till torkning. Och förhållandet mellan 2,5 dagsverken och 6 motsvarar ungefär 4 till 9.

Övergången från lie till slåttermaskin innebar en lika kraftig arbetsbesparing vid själva avskärningen i skörden som i slåttern. Men fortfarande kvarstod arbetet med att ta upp och binda säden. Självavläggaren, som kom omkring 1900, lade säden prydligt åt sidan och medförde att man inte behövde binda säden med en gång, vilket underlättade arbetet. Men först med självbindarens genombrott på 1920- och 1930-talen eliminerades arbetet med bindningen helt. Självbindaren, som är en ömtålig maskin, gick dock något långsammare än slåttermaskinen och självavläggaren och det krävdes något mer än ett tiondels dagsverke med självbindaren för att avverka ett tunnland.

Vad gäller torkningen tycks man inte vid skörden ha haft någon övergång till mera arbetskrävande torkningsmetoder när slåttermaskinen kom, som vid slåttern, däremot skedde en övergång till mera arbetskrävande torkningsmetoder

tidigare, när lien slog ut skäran i sädeskörden²⁵. Den enklaste uppsättningsmetoden, traven, där kärvarna bara lutades mot varandra i en lång rad, krävde bara ca 0,3 dagsverke per tunnland, medan däremot hattskylen liksom snesen, som skyddade skörden bättre, krävde ca 0,5 dagsverke. Det finns ett stort antal olika uppsättningsmetoder, varför variationerna i arbetsåtgång kunde vara stora²⁶.

I von Törnes, Howings och Arrhenius betingläror nämns arbetstiden för efterräfsning på åkern, då halmstrån, ax och boss räfsades ihop. För hand tog detta arbete ett halvt dagsverke per tunnland, med hästräfsa ett tiondels dagsverke.

För slåttern och skörden tillsammans, den period på året då allmogen arbetade som hårdast, skedde alltså kraftiga tidsbesparingar i och med mekaniseringen i slutet av 1800-talet.

Tröskning. För tröskningen utgår de flesta betingläror från antalet tunnor eller vikten när de bestämmer arbetsmängden. En tunna innehöll ungefär 100 kg säd, (dock med stora variationer mellan den lätta havren och den tunga rågen) både enligt Modéer från 1700-talet och enligt Gustafsson och Nordenborg från 1800- och 1900-talen. Tröskningen och rensningen har räknats tillsammans eftersom flera av betinglärorna gör det. Rensningen tog proportionellt sett mycket lite tid jämfört med tröskningen.

²⁵ E. Laid: Säden torkar, Sth 1952, s. 316; s. 3.

²⁶ En detaljerad uträkning av arbetsåtgången för olika torkningsmetoder i slutet av 1920-talet finner man i M. O. Nordenborg: Redogörelse för de fortsatta undersökningarna över metoder för hö- och sädesbärgning (Meddelanden från jordbrukstekniska föreningen nr 12. 1929).

Tabell 2. Arbetsåtgången inom tröskningen enligt betingslärorerna.

Arbetsdag à 10 timmar per tunna (100 kg)

	Slaga	Trösk- verk m. vandring	Maskindriven tröska
Rålamb 1690			
Modéer 1780			
von Törne 1801			
Howing 1850	—		
Arrhenius 1866	1,5*		
Gustafsson 1886	1	0,5	0,2
Gustafsson 1921			?
Jonson 1926			0,05
Nordenborg 1932			?
Nordenborg 1939			0,02

* I senare upplagor där Arrhenius tar upp skillnaden mellan vår- och höstsäd anger han arbetstiden till omkring 1 dagsverke per tunna.

Uppgifterna vad gäller tröskning har i vissa betingsläror inte varit möjliga att omvandla till tunnor per dagsverke. Rålamb skriver att en man tröska 4 "lagh" per dag, dvs. 4 lager av kärvar som lades ut i logkistan för tröskning. Denna uppgift citeras av Modéer, som också anger att en man kunde tröska en tunna om dagen. N. von Törne talar om hur många kärvar en man kunde tröska ur, och om man antar att en kärve vägde ca 1 kg, vilket är rimligt, blir von Törnes uppgift kring 125 kärvar också ca en tunna per dag. I de senare betingslärorerna anger varken Gustafsson (1921) eller Nordenborg (1932) hur många personer som normalt brukade betjäna ett tröskverk. Vid slagtröskning kunde resultatet variera kraftigt, främst beroende på vilket sädeslag man tröskade. Av vårsäd kunde man tröska mycket mer än av höstsäd, ibland dubbelt så mycket. Normalt tröskade en man en tunna korn eller havre, mindre av råg och vete.

Redan i slutet av 1700-talet hade häst-

dragna tröskvalsar kommit i bruk i Norrland. I början av 1800-talet infördes tröskverk enligt den moderna principen med en roterande vals i en cylinder. Dessa drevs till en början av djurdragna vandringar. Sitt verkliga genombrott fick tröskverken först under 1800-talets andra hälft²⁷. Då kom också ångmaskinsdrivna tröskverk. Tröskverken ledde till en ganska kraftig arbetsbesparing, och dessutom medförde de att tröskningen kunde koncentreras till några få dagar med en stor mängd folk istället för att tröskningen drog ut över hela hösten. Gustafsson (1886) räknar med 11–12 personer som arbetar vid en tröska med vandring och 13–15 personer vid ett mindre ångtröskverk (denna arbetsstyrka fördelade sig på följande vis: 1 maskinist, 1 att köra vatten, 4 man att langa fram säden, 2 att rista isär och lösa upp banden, 1 att mata, 1 att häva undan halmen, 1–2 att bära bort halmen, 1–2 att föra bort agnar och boss, 1 att smörja verket och flytta sädessäckarna). Den förra krävde 0,5 dagsverke per tunna, de effektivare ångtröskverken 0,15–0,3 dagsverken beroende på tröskverkets storlek. De större tröskverken hade större kapacitet per arbetstimma, vilket ledde till att bönderna på många ställen bildade tröskverksföreningar för att kunna köpa effektiva tröskverk. Så småningom mekaniserades bit efter bit av tröskverkets skötsel. Boss och agnar blåstes bort i rör, halmen pressades, framtransporten av säden förklarades. Samtidigt ökade tröskverkens kapacitet. Detta gjorde att allt mindre arbetstid krävdes per tröskad sädesmängd. I M. O. Nordenborgs Lantbru-

²⁷ Utförligast om tröskverkens genombrott se G. Utterström i not 9 a. a. 1 s. 679 ff.

kets arbetslära 1939, anges att bara tre till fyra man behövdes för att sköta ett tröskverk, om säden langades en kort sträcka.

Rensningen utgjorde separat ett ganska litet arbetsmoment. Enligt Rålamb och Modéer tog det omkring ett tiondels dagsverke att rensa en tunna säd för hand, och med fläktharpans genombrott på 1800-talet gick det enligt betingslärorerna tre till fem gånger så fort, med mekaniseringen av kastmaskinernas drift i början av 1900-talet sjönk arbetstiden ytterligare till någon hundradels arbetsdag per tunna säd; samtidigt byggdes rensverken in i tröskverken.

För att få reda på hur mycket arbetstid tröskningen tog per tunnland åker, så att dess arbetstid kan jämföras med övriga arbeten som nämnts ovan, så måste man veta hur många tunnor säd som skördades per tunnland.

Enligt David Hannerbergs undersökningar kan man räkna med en genomsnittlig skörd på 1600–1700-talen på 4 tunnor (deciton) per tunnland eller något mindre, ca 4,5 tunnor i början på 1800-talet, omkring 7 tunnor per tunnland i slutet av 1800-talet och omkring 9 tunnor i slutet av 1920-talet²⁸. Arbetstiden för tröskning och rensning skulle då på 1700-talet varit ca 4 dagsverken per tunnland, i början av 1800-talet 4,5 dagsverken, i slutet av 1800-talet 1,5–3,5 dagsverken beroende på vilken typ av tröskverk som användes och i slutet av 1920-talet omkring ett halvt dagsverke eller något mindre.

Bärgningen av sädesskörden.

I bärgandet av säden ingår förutom skörden och tröskningen ytterligare ett större arbetsmoment, nämligen inkörandet av den skurna säden. Arbetsgången för transporten är dock svår att uppskatta beroende på att flera olika faktorer spelar in. Det finns få undersökningar av genomsnittsavståndet mellan gård och åker. Men på 1930-talet gjorde John Svårdson en undersökning av en by i Uppland med 93 hektar brukningsmark. Medelavståndet mellan gårdarna och ägorna (ej enbart åkrarna) var 457 meter. En av gårdarna, på 29 hektar, flyttade ut ur byn, och skiftet medförde att medelavståndet från den gården till dess ägor minskade från 574 meter till 472 meter²⁹.

Det är bara de sena betingslärorerna som gör uppskattningar av transporttider. Enligt Jonson bör ett tunnland, om det ger 900 kg kärna, och avståndet till gården är 400–500 meter, och man kan ha tre lass igång, ha krävt ca 0,2–0,3 dagsverken. Nordenborg och Jonson räknar på exempel på åkrar som ligger på 800 resp. 600 meter från gården. Gustafsson räknar på betydligt större avstånd, 900–2500 meter, och når dagsverksiffror på ca 0,5–1 dagsverke per tunnland, om man räknar med en skörd på 700 kg, och kan ha dragare igång så att lastarna på åkern är konstant sysselsatta. Ofta hade bonden nog inte mer än ett par dragare vilket gjorde att arbetet gick avsevärt långsammare, på- och avlastning kunde inte skötas kontinuerligt. Dessutom hade

²⁹ J. Svårdson: Några synpunkter på utflytningsproblemet (Svensk lantmäteritidskrift 1934, s. 194 f.). Jmf B. Lindkvist: En folklivsforskare om skiftesväsendet (Svensk lantmäteritidskrift 1935) och G. Berg: Den stora jorddelningsreformen (Svenska folket genom tiderna 9, Malmö 1934, s. 198).

²⁸ D. Hannerberg: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år, Sth 1971, s. 73 ff.

Tabell 3. Arbetsgången i hela sädesbärgningen.
Dagsverke à 10 timmar per tunnland (1/2 ha)

	1700-t Skåra, slaga Skörd 400 kg	1800-t början Lie, slaga Skörd 450 kg	1800-t slut Slåttermaskin, ångtrösk el. vandr. Skörd 700 kg	1920-t slut Självbindare, tröskverk. Skörd 900 kg
Avskärning } Bindning } Uppsättning	6	1 1 0,5	0,1 1 0,5	0,1 — 0,5
Inkörning	ca 1	ca 1	0,5-1	0,2-0,3
Efterräfsning	—	0,5	0,1	—
Tröskning o. rensning	4	4,5	1,5-3,5	0,5
Summa	ca 11	ca 8,5	3,7-6,2	1,2-1,4
Dagsv. per 1 000 kg	28	19	5,3-8,9	1,3-1,6

man under 1700-talet och början av 1800-talet logar som inte gick att köra in i, utan säden måste langas in. Vägarna var också mycket sämre och vagnarna mindre. Före skiftet var avståndet till åkrarna också längre. Dessa faktorer som sinkade arbetet motverkas i viss mån av att skörden per tunnland var mindre, men man måste nog räkna med att inkörningen krävt betydligt större arbetsinsats under 1700- och början av 1800-talet än senare, troligen 1 dagsverke per tunnland eller mer.

Trots att siffrorna, särskilt vad gäller inkörningen, är osäkra och variationerna kring dem varit stora skall jag försöka uppskatta hur mycket tid sädens inbärgning tog, för enkelhets skull uppställt i en tabell.

Denna tabell ger endast ungefärliga och avkortade siffror, variationerna runt de angivna värdena kan vara stora³⁰, och

³⁰ Manne Nordenborg har gjort liknande beräkningar för arbetsgången vid skörden i Lantmannen 1977 nr 21, och kommit fram till lägre siffror för skörd med slåttermaskin och tröskverk, främst beroende på att han räknat med effektivare tröskverk. Samtidigt vill jag tacka Manne Nordenborg för den hjälp han givit vid litteratursökning och beräkningar för denna uppsats.

ytterligare undersökningar kommer att leda till säkrare siffror, men tabellen visar tendensen i utvecklingen. Efter andra världskriget slog skördetröskan igenom. De första bogserade skördetröskorna, på 1930-talet, avverkade ca 1/2 tunnland i timmen. Idag skördar en medelstor självgående skördetröska ett tunnland som ger 1 750 kg (3 500 kg per ha) på 1 timme, därtill kommer 2 timmar för tillvaratagande av halmen, arbetstiden för inkörning och torkning är i det här sammanhanget försumbar, således sammanlagt 3 timmar för skörd och tröskning av ett tunnland. På 3 % av 1700-talets arbetstid per tunnland skördas mer än 4 gånger så mycket säd. Även om alla arbetsmoment inom lantbruket inte genomgått en så våldsam arbetsminskning så ger dessa siffror en fingervisning om lantbrukets väldiga omvandling.

Sammanfattning

De arbetsmoment inom lantbruket som behandlats ovan täcker bara en mindre del av lantbrukets arbete som helhet. Fle- ra mycket stora arbeten, exempelvis utmockningen i ladugården, har ej tagits

upp. Arbetsmomenten borde också sättas in i arbetsprocessen som helhet, för att exempelvis kunna se hur boskapsskötseln påverkar jordbruket eller tvärtom. Men de arbetsmoment som behandlats spelade en central roll i den tekniska utvecklingen. Under olika perioder har olika redskap och problem stått i centrum för intresset. Albert Eskeröd har konstaterat att³¹: "Hela förra delen av 1800-talet intresserade man sig också i första hand för odlingens, markförbättringens och jordberedningens teknik, medan intresset för sånings- och skörderedskapen kom senare, då de nyvunna och förbättrade åkarna visade sig kunna ge betydligt större skördar, än man kunde tillvarataga med gamla metoder."³¹

Den förra perioden, då jordbearbetningen och särskilt plöjningen stod i centrum för intresset, dominerades av en strävan efter större totalskörd. Att de nya plogarna och nya plöjningsmetoderna inte medförde en minskad arbetsinsats per areal hörde samman med denna strävan. Början av 1800-talet var också en period då det skedde nyodlingar: skördarna steg och Sverige övergick från att

importera till att exportera spannmål. Den andra perioden då slåttern, skörden och även tröskningen stod i centrum för intresset var en period som mera dominerades av en strävan efter arbetsbesparande uppfinningar. Slåttermaskinerna och tröskverken som slog igenom då är relativt sett några av de mest arbetsbesparande uppfinningar som införts. Under denna period kom också industrialiseringen och folkavtappningen från landsbygden igång på allvar. Under början av 1800-talet har man en ökning av skörden, som bildar grundvalen för folkökningen, under slutet av 1800-talet har man en minskning av arbetstiden i jordbruket som bildar en grundval för industrialiseringen.

Naturligtvis var utvecklingen inte fullt så entydig. Ökningen av skörden per arealenhet fortsatte även under 1800-talets slut och senare, liksom man redan på 1700-talet och i början av 1800-talet intresserade sig för arbetsbesparande uppfinningar. En rad andra faktorer har också spelat in, exempelvis ekologiska och sociala. Men ett studium av arbetsåtgången ger nya aspekter på innebörden i detta skeende, och det är knappast möjligt att förstå den agrara omvandlingen i Sverige från slutet av 1700-talet och fram till idag om man inte också tar hänsyn till förändringen i arbetsåtgången.

³¹ A. Eskeröd: Jordskiftena och lantbrukets utveckling 1809–1914 (Bonden i svensk historia. 3, Sth 1956, s. 54).

Summary

Manuals of Piecework and Requirements of Jobs in Farming

Time is one of labour's most important limitations. Saving time in one particular area means that more time can be devoted to another. The working time required is therefore a very important factor in the study of technical development. In the USA and also in other countries,

economists and ethnologists have laboured with this question. In Sweden, Sigurd Erixon is the only scientist who has seriously considered the study of the working time required, and he stressed the significance of working time when measuring man's activities.

In this paper, the manuals of piecework have been used as a source for the measuring of time and its history. A piecework is a fixed piece of work carried out at a fixed rate of payment, and the manuals of piecework provided the basis on which to calculate that payment by giving the average working time for different kinds of work. Working time was measured also prior to the manuals of piecework. In Sweden, there are examples of assessment of working time for ploughing from the 16th century. The oldest and more complete calculation of working times within farming was published by Åke Rålamb in 1690. He gave working times for ploughing, harvesting, fence work, ditching, threshing, weeding, sowing and, in addition, for different kinds of work connected with fishing and handicraft. In the 18th century, there are occasional measurements of working times in the literature. But not until the end of the 18th and the beginning of the 19th century did more comprehensive works appear on the working times for various occupations owing to the increasing interest in contract work. The middle of the 19th century marked the breakthrough of the manuals of piecework; several works were then published, and the manuals of piecework was also incorporated in the curriculum of the agricultural colleges. In the 1920's, the scientific time study was introduced into agriculture, primarily from Germany.

The increasing interest in the manuals of piecework is linked to the fact that wage work succeeded the day-work system. The changed social system, with the breakthrough of the capitalistic wage work, had as a result that time measuring became of greater social importance and, by that, came to play a more prominent role in agricultural literature. But it should be pointed out that even prior to that farmers were aware of the time required; if that had not been the case, they would not have been able to plan the working year.

The manuals of piecework are not the only method by which to study the requirement of jobs. Some farmers kept a diary at the end of the 18th and still more in the 19th century. These diaries were, in general, just labour records listing the work day by day, which makes it possible to assess the actual time required. In the large material contained in the ethnological archives, there is also information about the work required for various kinds of jobs. With the aid of these sources one could make a detailed analysis of the division of the entire working time in the peasant society.

In the present paper only some of the central works have been dealt with and then only when they are linked to the doctrines of contract. The working day has been calculated at 10 hours throughout. The tables record how many day-works were required for different occupations.

Table 1 records how many day-works were required per 1/2 hectare (= 1 Swedish *tunnland*) for: sowing, by hand or machine; ploughing with two horses; haymaking, with a scythe or with a mower; corn harvesting, with

a scythe or with a reaper. Sowing and ploughing require approximately the same amount of time per acreage during the whole period; in haymaking and harvesting there is a distinct decrease in the work required when machines were used.

Table 2 records how many day-works were required for the threshing of 1 barrel of corn (= ca 100 kg), with a flail, with a horse or ox gear-driven thresher or with a thresher worked by a machine. There is here a decrease in the work required when a horse or ox gear thresher succeeded the flail, and a further great decrease when threshers driven by steam or oil were introduced.

Moreover, the working time for the taking in of the corn is assessed, which makes it possible to calculate the whole work required for harvesting, from cutting to threshing. Table 3 records the work required for the different operations of harvesting and for the whole harvesting during four different periods: the 18th century with a sickle, flail and a harvest of 400 kg per 1/2 hectare; the beginning of the 19th century with a scythe, flail and a harvest of 450 kg per 1/2 hectare; the end of the 19th century with a reaper, a horse or ox gear thresher or a machine driven thresher and a harvest of 700 kg per 1/2 hectare; the end of the 1920's with a binder, a machine driven thresher and a harvest of 900 kg per 1/2 hectare. These figures of the work required are, of course, approximate but show, nevertheless, a distinct decrease in the work required in harvesting.

The operations that have been dealt with cover only a small part of the entire agricultural work, but they played a central role in the technical development. During different periods, different tools and problems have been in the focus of interest. In the early 19th century, preparation of soil and, in particular, ploughing were in the centre of interest, and the predominant endeavour was to increase the total harvest. The fact that the new ploughs and the new ploughing methods did not diminish the work required per acreage was due to this endeavour. The beginning of the 19th century was also a period with large waste-land reclamations, the harvests increased and Sweden, instead of being a country that imported corn, turned into an exporter. During the end of the 19th century, technical development was dominated by labour-saving endeavours. The reapers, mowers and the threshing-machines, which had their breakthrough at that time, are, comparatively, some of the most labour-saving innovations that have been made. During this period, too, industrialization and the migration from the countryside to the towns started in earnest. During the beginning of the 19th century, there was an increase in the harvests, which formed the basis of the population growth; during the end of the same century, there is a decrease in the working time within agriculture which forms the basis of industrialization and the emergence of a working class in the towns.

Naturally, the development has not been quite as simple as outlined above. The increase in harvest per

acreage unit continued also during the end of the 19th century and later, and as early as the end of the 18th and the beginning of the 19th century people took an interest in labour-saving inventions. Other factors have also been important, for example ecological and social ones. A

study of the work required gives, however, new aspects on the implication of this development, and it is hardly possible to understand the significance of the agrarian revolution in the 19th century unless the change in the work required is taken into consideration.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Karl XII, kulknappen och påven

En kulknappssägen från Dalarna

Av Lars Gahrn

I Rönnäsgården i Ullvi by, Leksands socken, förvaras tre vaxduksböcker, vari hemmansägaren och kyrkvärden Rönnäs Olof Andersson nedskrivit egna minnen och vad andra berättat. Skildringarna är välskrivna och mycket värdefulla men tyvärr ännu otryckta. Bland detta omfattande material finns även en kulknappssägen. Den lyder som följer:

”Karl den tolfte var en stridsam konung som förde krig i främmande land. Han var ända till påven, som rådde honom att sluta fred, ty han fick icke föra så mycket krig.

På den konungen bet inga vanliga kulor. Under striderna måste han gång på gång draga av sig stövlarna och tömma ur kulorna, som utan att göra skada träffat honom.

Slutligen ledsnade folket på det långa kriget och talade vid hans livtjänare att skjuta konungen. Livtjänaren skar då en knapp ur konungens rock och sköt honom med. Han hade silverknappar i rocken!

Så berättade gamla Uddfar i min barndom.”¹

Det finns många kulknappssägner, och denna torde inte ha något historiskt värde utöver de andra. Även enligt andra sägner skall kungens tjänare ha stulit knappen ur rocken². Enligt denna sägen skall visserligen tjänaren även ha skjutit kungen, men denna uppgift kan näppeligen tillmätas något

¹ ”Wad de gamla berättat Och vad jag själv och andra minnas Om den gamla goda tiden. Andra delen Upp-tecknat av Rönnäs Olof Andersson” s. 8-9.

Sägner har överskriften ”Wad Udd Erik Andersson berättade om Karl den tolfte”. Den har tidigare varit införd i Mora tidning 17/1 1941 under rubriken ”Knapp-sägen även i Leksand”. Artikeln är undertecknad ”R. O. A.” (Rönnäs Olof Andersson).

Böckerna tillhör syskonen Rönnäs Erik Olsson och Rönnäs Karin Olsdotter, som jag tackar varmt för lånet av dessa värdefulla folklivsskildringar.

² Albert Sandklef, Carl-Fredrik Palmstierna, Nils Ström-bom, Sam. Clason: Carl XII:s död, Sthlm 1940, s. 225, 227, 228.

historiskt värde. På sin höjd speglar den vad man – efter kannstöperier och lyssnande till rykten – trodde sig veta i fälthären efter konungens död, och givetvis kan uppgiften att det var livtjänaren som sköt konungen även ha tillkommit långt senare. Det kan vara ett antagande som gjorts på grund av livlig fantasi eller dåligt minne. Lönnmördaren och knapptjuven kan ha smält samman till en person. Något historiskt värde kan denna upplysning ej tillmätas.

Enligt sägnen skall Karl XII ha besökt påven, men Karl XII har aldrig besökt påven, så mycket är fullt klart. Uppgiften har dock sitt stora värde i så måtto att den visar hur den muntliga traditionen arbetar och utvecklas. Det ligger nära till hands att utan vidare avfärda uppgiften om ett svenskt konungabesök hos påven som en amsaga. Påven är katolik och de svenska kungarna är lutheraner.

I en tid då ekumeniken ännu inte var påtänkt är ett sådant besök föga troligt. Likväl har emellertid ett sådant besök ägt rum. Under sin Italienresa 1783 besökte Gustaf III Vatikanen, där påven älskvärt visade honom omkring i sina konstsamlingar.³ Några andliga samtal var det aldrig fråga om. Förmodligen har sägenmakaren känt till detta kungabesök hos påven. Karl XII har stått levande i folkminnet men knappast Gustaf III, och enligt gängse lagar för sägenstoff är det ju så att de sägenomskimrade gestalterna har en enastående förmåga att draga till sig händelser och historier, som haft andra och mindre kända huvudpersoner. Man kan visserligen icke utesluta möjligheten att sägenmakaren hittat på påvebesöket helt på egen hand, men ett sådant besök är dock så osannolikt att han bör ha haft svårt att själv komma på idén, och han borde ha dragit sig för att hitta på något sådant om han ville bli trodd.

Något måste ju Karl XII och påven ha samtalat

³ Beth Hennings, Gustav III, Sthlm 1957, s. 231–232.

om, och vad kom man att tänka på när man hörde konungens namn, om inte krig och örlig? Karl XII var ju "en stridsam konung". Följaktligen bör samtalet ha halkat in på Karl XII:s krig, och i enlighet med de plikter, som hans ämbete ålade honom, bör påven ha manat konungen att sluta fred. Ungefär så måste tankarna ha rört sig i sägenmakarens eller sägenmakarnas huvuden. Detta uppdiktade samtal bekräftar på det allra tydligaste att man i allmänhet ej kan lita det minsta på innehållet i de samtal som folksägnerna redogör för.

I och med att påvens uppmaning att sluta fred förts samman med kulknappssägner har berättelsen fått en moral. Karl XII lyder icke påvens råd, och följlaktligen blir han skjuten av en lönnmördare. Kort sagt: Lyd din själäsörjares råd, annars går det dig illa!

Kanske förvånas man över att påven var en så känd gestalt att han kunde uppträda i svenska folksägner. När sägnen upptecknades hade ju Sverige varit lutherskt i omkring 400 år. En stor del av den uppbyggelselitteratur, som folk ute i bygderna läste, härstammade emellertid från 1500-talets brytningstid; främst förtjänar Luthers postillor att omnämnas, och de var fulla med utfall mot "påven och hans anhang". Att påven var en andlig ledare utöver det vanliga kunde ingen läsare undgå att inhämta, och påven kunde rentav spöka i ett förskolebarns fantasi. När Frans G. Bengtsson (född

1894) och hans lekkamrater tvistade om kungars och kejsares mathållning, tog den lille Frans till orda och förklarade

"att det fanns en människa, men bara en, påven, som stod över både kungar och kejsare och som aldrig åt ens siktebröd (rågsikte) till smörgås utan alltid stora flåtor färskt vetebröd, och på dem smorde han inte bara massor av mejerismör utan också ovanpå detta honung ur stora honungskrukor."⁴

Kulknappssägner från Ullvi är alltså ännu ett intressant vittnesbörd om påvens förmåga att fångla folks fantasi och sätta den i rörelse, och det är märkligt att han behandlats så värdsamt i sägnen — det är ju han som ger de riktiga råden.

Sägnens verklighetsunderlag är tunt, och vi får ej veta något som vi inte redan förut visste, men den är värdefull så till vida att vi kan följa sägenmakaren i hans verksamhet, och det är anmärkningsvärt att inte ens påvebesöket är helt gripet ur luften. För övrigt är inte heller talet om de många kulorna, som träffade konungen utan att skada, helt grundlöst. När Karl XII efter slaget vid Narva tog av sig sin halsduk, föll en muskötkula därur⁵. Den hade träffat konungen, men den var så mattad att den varken gjort skada eller ens känts. Inte ens fri diktning behöver sakna allt verklighetsunderlag.

Det är en intressant sägen som Rönnäs Olof Andersson har räddat undan glömskan.

Summary

Charles XII, the button-bullet and the pope

A folktale from Dalecarlia tells that during his wars Charles XII visited the pope, who forbade him to wage war any longer. But king Charles was stubborn, and later on he was killed by one of his own buttons, used as a bullet.

What is interesting in this tale is the meeting. Charles XII never met the pope but in fact Gustavus III did. Probably this meeting was transferred to the more wellknown of the two kings. The alleged conversation is consequently a mere invention, showing that dialogues mentioned in folktales should be handled most critically. It is interesting to notice the positive role attributed to the pope, although Sweden was a lutheran country. Notice

the fact that this tale has got a morale: Obey the commands of priesthood, otherwise God will punish you.

What is said to have happened in this folktale can easily be compared with historical reality thus clearly revealing distortion of truth so often found in folktales. Herein we have the value of this tale.

⁴ Frans G. Bengtsson, *Den lustgård som jag minns*, Sthlm 1953, s. 55 (sjätte kapitlet).

⁵ Frans G. Bengtsson, *Karl XII:s levnad Till uttåget ur Sachsen*, Sthlm 1959, s. 140 (slutet av kapitlet "Narva").

Översikter och granskningar

Om Gotlandsdricka

Ett genmäle

Av Anders Salomonsson

I Rig 1980:3 s. 91 ff. recenserar Göran Rosander min doktorsavhandling *Gotlandsdricka. Traditionell kultur som regional identitetssymbol*. Rosander fungerade också som opponent vid disputationen. I detta genmäle vill jag bemöta vissa påståenden, som Rosander förde fram i sin opposition och också vidhåller i recensionen. Jag ämnar inte ta upp odefinierade angrepp som att "felen vimlar" i mina citerade stycken, eller att "Käll- och litteraturförteckningen har åtskilliga brister". Min avhandling är vederbörligen korrekturläst av flera personer och tryckt på ett seriöst förlag, varför jag inte har anledning misstänka, att den är behäftad med större tekniska fel än andra akademiska avhandlingar.

Det jag däremot vill ifrågasätta som rimlig huvudangreppspunkt på min undersökning är Rosanders fixering vid drickats alkoholhalt. Rosander deklarerar sitt intresse för detta redan inledningsvis, där han utan att blinka slår fast, att "Maltdrycker innehåller ju alkohol, och därför finns redan risk för tendentiösa svar". Han hävdar vidare, att "Allvarligast är avsaknaden av nykterhetspolitisk analys" samt att "En redogörelse för den reella alkoholhalten saknas helt, vilket är obegripligt". I recensionen redogör Rosander vidare noggrant för gällande alkohollagstiftning beträffande maltdrycker samt för de fakta han brevlades inhämtat från bl. a. polisen, Systembolaget, Bildningsförbundet och en nykterhetsorganisation på Gotland. Denna överbetoning av det hembryggda drickats alkoholhalt måste ses i relation till det som jag som avhandlingsförfattare framför som betydelsefulla fakta och fruktbara teorier. Den diskussion jag därvid för lämnar Rosander utan kommentar eller glider förbi med knappa omnämnanden.

I min bok söker jag klarlägga hur man "kan belysa hur kulturen genereras eller vidmakthålls

genom att analysera förhållandena kring en trivial vardagsföreteelse" (s. 9). Jag vill därvid "göra ett försök att skissera en modell, utifrån vilken det borde gå att kunna komma vidare" (s. 9). I syfte att belysa dessa frågeställningar beskriver jag dagens benägenhet att blåsa liv i äldre, regionalfästa kulturyttringar. Utgångspunkt i detta studium tar jag således i det tilltagande hembryggandet av traditionellt dricka på Gotland. I jämförelse med andra återupptagna, regionaltypiska bruk finner jag, att nybryggningen väl passar in i mönstret, att det rör sig om en relativt allmän trend under sent sextioal och sjuttioal.

Jag förnekar inte, att hembryggens alkoholhalt i någon mån kan ha underblåst återupptagandet. Men efter omfattande studier hävdar jag bestämt, att den inte haft annat än möjligen marginell betydelse. Om det vore alkoholhalten man främst var ute efter i nybryggandet, skulle man utan tvekan i stället välja att brygga vin på extrakt eller frukt. Detta är avsevärt enklare än att brygga dricka och ger dessutom en betydligt alkoholstarkare dryck. Att drickats alkoholhalt endast kan ha haft försumbar betydelse i sammanhanget understryks dessutom av det faktum att ett återupptagande också kunnat noteras för andra kulturbruk.

Således är det andra faktorer som är avgörande för återupptagandet av bryggningen, faktorer som genomsyrar samhället i stort och som ingår i orsakskomplexet bakom föränderligheten i människans syn på sin omvärld. Dessutom handlar ju faktiskt min avhandling mer om drickat som symbol än drickat som dryck, ett faktum som torde framgå inte minst av bokens inledning. Med detta som bakgrund tycker jag det är märkligt, att Rosander ägnar så stor del av sin recension åt funderingar kring alkoholhaltens betydelse för nybryggandet. Alldenstund dessa funderingar endast grundar sig på några få, privata brevkontakter

med institutioner på Gotland, som till sin natur har en misstänksam inställning till alkohol men saknar kunskap om eller intresse för de övergripande problemställningar som avhandlingen är uppbyggd kring.

Uppenbarligen är det så att min recensent och jag råkat ut för något av en diskommunikation, ett talande förbi varandra. Det jag tycker är viktigt förbigås av honom, i stället fäster han sig vid sådant som jag anser mer eller mindre perifert. Vad kan då detta bero på? Enligt min mening på anorlunda syn på etnologisk forskning och kanske också på divergerande mening om olika forskningsmetoders trovärdighet. "Tegelstensakribi" contra "tyckande" för att använda fula ord för

bådadera.

Som var och en förstår är detta en problematik, som är långt större än de konkreta åsiktsskiljaktigheterna Rosander och mig emellan. En generationskillnad i synen på ämnet etnologi och etnologisk forskning, kanske. En förändring som ständigt sker (och måste ske), och som de senaste åren skärpts av det faktum att avhandlingsarbete, avhandlingsform och disputation numera sker efter andra premisser än tidigare. Detta är en formförändring som vi förvisso ännu inte sett färdigt resultat av, men som enligt min mening är till forskningens gagn. Förresten, varför inte låta tidskriften *Rig* bli forum för en principiell och konstruktiv debatt om dessa frågor?

Replik

Av Göran Rosander

Säkert tycker de flesta respondenter att opponenter förbigår mycket av det viktiga och uppehåller sig vid struntsaker. Reaktionen är förståelig. Opponentens uppgift är ju bl. a., att ge en motbild, dra fram sådant som *han* finner viktigt.

I sitt genmäle ondgör sig förf. över att jag ägnat så mycket av recensionen åt drickats alkoholnehåll och "glider förbi" eller hoppar över "betydelsefulla fakta och fruktbarande teorier". Faktiskt ägnas bara 25 % av texten åt det förstnämnda. Återstoden behandlar sedens avtagande och återkomst, nybryggarnas karakteristika, synen på drickat, revitaliseringen och folklorism-aspekten, drickat som identitetssymbol och som mode, dvs. vad jag och väl även förf. bedömt som intressant och där jag tror mig ha något att bidra med. Att en del andra frågor inte tas upp beror på att vi är ense; en recension är något annat än ett referat.

Men är t.o.m. den fjärdedel som diskuterar drickats karaktär av alkoholdryck onödig? Nej, jag vidhåller att underlåtenheten innebär ett metodiskt fel. Resultatet blir tendentiöst. Ett kulturelement som alkohol har inverkan på många plan. Jag menar mig med några enkla kontroller ha fått korn på flera socioekonomiska faktorer som hör till bilden, vare sig drickat analyseras som dryck eller

som symbol. Lintons klassiska schema för analys av ett kulturelement (betydelse, form, användning, funktion) bör tillämpas även här. Inte kan man med krav på fullständighet behandla t. ex. folkmusik utan att diskutera rytmen? Alkoholinnehållet ger drickat både realvärde och symbolvärde. Dessa är invävda i varandra. Symbolhandlingen utgörs inte bara av bryggandet utan minst lika mycket av konsumtionen. Tillverkningen är slabbig, arbetsam och dold och kommunicerar föga gotländskhet. Först stoltserandet med drycken och förtärandet kröner akten.

Naturligtvis förnekar jag inte att andra faktorer än alkoholinnehållet skapat revitaliseringen. Men den möjliga karaktären av rusdryck *kan* ge ett plusvärde åt produkten, något som sett i stort "skjuter på" återupptagandet. Att man inte brygger vin i stället kan mycket väl ha samband med att förtäring av den drycken inte har samma rituella karaktär. Många föredrar dessutom generellt malt-drycker framför vin, och vin "passar" inte till all slags mat.

Genmålet tvingar mig också att åter ryta till beträffande avhandlingens tekniska brister. Ursäkten för dem är svag. Jag har svårt att tänka mig att de som fingranskat manuskriptet har haft tillgång

till originaluppteckningarna för jämförelse av ortografin eller har givit sig tid (haft nödig kunskap?) att granska litteraturförteckningen. Och knappast har ett fåmansförlag som det anlidade anledning att granska och överarbeta en avhandlings bibliografi; man utgår från att den är felfri.

Mellan genmåtets rader läser jag omdömet "positivistisk" om recensenten — just nu det värsta man kan tillvita en forskare. I *det* fallet kommer jag att förbli det till min död och riposterar med avsågningsordet från studentuppreorns glada dagar: aningslöshet. Förf. tycks inte ha uppfattat att det är vetenskap en avhandling ska representera, ej

populärvetenskap. Den seriösa forskningens signum är och förblir akribi. — Att man numera tillåter sig "tyckande" och gör spekulativa utblickar i avhandlingarna är däremot något att välkomna, bara det markeras.

Salomonsson vill ha igång en debatt om doktorsavhandlingarnas form och nivå samt om opponents roll och bedömningskriterierna. Jag instämmer och uppfordrar till inlägg, inte minst mot bakgrund av vad som inträffade förra året då Institutet för folklivsforskning i Stockholm nekade att ta upp en doktorsavhandling.

Etnologisk kulturanalys

Ett genmäle till Sven B Ek

Av Orvar Löfgren & Jonas Frykman

Sedan *Den kultiverade människan* publicerades för drygt ett år sedan har vi flitigt diskuterat dess innehåll och vetenskapliga perspektiv med etnologer, historiker, antropologer och sociologer. Våra förhoppningar om att den skulle skapa debattglädje har infriats. Boken tycks ha stimulerat till tänkande kring sammanlänkningen av ideologi och vardagsliv och aktualiserat frågor om kulturella gränser och identitet.

Vi har också mött kritik. Det finns de som på ett fruktbart sätt visat på svaga punkter i vår analys, som ifrågasatt hållbarheten i vissa resonemang, som anvisat vägar för vidare analyser. Kritiken har varit konstruktiv och den har också fört det vetenskapliga arbetet inom forskningsprojektet "Kultur- och klassgränser" framåt.

Så har vi också mottagit kritik av ett tredje slag, nämligen av Sven B Ek i *Rig* och den har fått oss att fundera över helt andra ting. Hur skall man bemöta en kritik som utmynnar i att boken helst inte alls borde ha skrivits därför att den gör större skada än nytta? Hur går man i debatt med en ämneskollega som så tydligt saknar all vilja att förstå både bokens innehåll och mål? Tjänar det då någonting till att bemöta enskildheter, klara upp missförstånd, ge igen på insinuationer? Avståndet i vetenskapssyn förefaller alltför stort.

Till detta kommer så insikten om den kulturella distansen. Den typ av recension som Ek har skrivit

trodde vi hörde till en nu utdöd gren av gammal-akademiska rävslagsmål. Sådan argumentationsteknik levde vi lyckligare utan.

Vi förstår att den som inte delar vårt analytiska synsätt kan bli blockerad och därför förkasta slutresultatet. Faran med sådana reaktioner är att om de står oemotsagda kan de allvarligt skada den vetenskapliga fantasin och därmed utvecklingen av nytt vetande. Vi hoppas att Eks anmälan är ett isolerat symptom på en frustrerad och rigid hållning till vad kulturvetenskap kan och får vara. Den innebär en ofruktbar läsning och idéfattigdom i gammal positivistisk anda.

Det goda har Eks recension haft med sig att den fått oss att vässa pennorna och än en gång framhäva vårt kulturanalytiska perspektiv. Vi väljer då att ta upp den viktiga principiella diskussionen om motsättningar och gränstragningar mellan olika vetenskapliga paradigmer. Kanske kan en debatt bidra till att klargöra några olika vetenskapspositioner inom det etnologiska forskarsamhället. Men vi vill först ge några allmänna synpunkter på den ingrodda misstänksamheten mot nya teorier.

Det finns nämligen all anledning att vara på sin vakt mot vad Hermann Bausinger kallat en gammal teorifientlighet inom etnologi. Där frodas ännu fördomen om att man inom nyare forskning blott läser några artiklar med teoretiskt innehåll, refererar dem och garnerar dem med exempelma-

terial så som man anser passande. Bakom denna typ av invändning ligger en bristande insikt om vad teoretiskt arbete innebär, men även en försåtlig antydning om att denna typ av vetenskap närmast är skönlitterär och att den med stil som medel och elegans i resonemangen försöker manipulera och förföra läsaren.

Det vore inte korrekt att framställa oss som teorigiganter eller vetenskapliga systembyggare. Men genom att anknyta resonemangen i *Den kultiverade människan* till de teoretiska arbeten vi studerat, har vi strävat efter att förmedla något av den upptäckarglädje, som vi själva känt när vi har kunnat betrakta en välkänd verklighet ur nya perspektiv. Teorierna har varit de verktyg som gjort analyserna möjliga.

Men i Eks recension blir teorier garneringar och lånta fjädrar, de förvandlas till personliga attribut i stället för att vara utsiktspunkter. Vi som författare får ta färg av de premisser vi arbetat utifrån: en blir övertygat strukturalist medan den andre är pseudostrukturalist med materialistiska sympatier. För att gå vidare i botanisering bland personkaraktäristiken, får vi läsa att vi tar skamgrepp på historien, fnissar i den borgerliga budoiren, möts i vårt intresse för det sexuella, är charmfulla och muntra men medvetet förfalskande — vilket allt delvis kan ursäktas med vår ungdom. Ja Herreje! Varför skall skolade vetenskapsmän ha så svårt att göra skillnad på sak och person?

Dessutom måste vi tillägga, att tron på att det vore möjligt att själlöst överföra och tillämpa en inlånad teori inte rimligtvis kan vara grundad på erfarenhet av sådant arbete. Det är både tidskrävande och tankemässigt svårt att försöka reorganisera bilden av verkligheten efter nya premisser. Om det fungerar så är det i högsta grad en kreativ process och kan aldrig reduceras till tom efterrapning. Men när det vetenskapliga synsättet inte blivit tillräckligt smält och integrerat så brukar detta synas mycket tydligt i det färdiga resultatet. Det blir träaktigt!

Nya perspektiv

Etnologi är en kulturvetenskap. Fortfarande är dock mycket ogjort när det gäller att analysera hur kultur produceras, återskapas och förändras. Speciellt tydligt är detta när det gäller studiet av hur föreställningsvärldar är uppbyggda. Hur länkas erfarenheter, kunskaper och traditioner samman

med värderingar till fungerande och meningsbärande kulturella system! Vilka matriser erbjuder en kultur eller delkultur för tanken?

Det är t. ex. slående att vi trots all etnologisk forskarmöda kring det förindustriella bondesamhället ännu inte fått fler syntetiserande studier av sådana grundläggande strukturer i olika bondekulturer.

Under senare år har man — både inom och utom etnologin — intresserat sig för möjligheterna att analysera och rekonstruera tankemönster och värdesystem. Begrepp som kognitiva strukturer, världsbild och ideologi används numer allt flitigare bland etnologer, antropologer, sociologer och historiker. Skillnaden mot förr är att man nu har utvecklat andra teoretiska verktyg. Längre associerade man sådan forskning till utläggningar om folkpsykologi, nationalkaraktär eller de amerikanska studierna i kultur och personlighet.

I internationell forskning finner vi många exempel på detta nya intresse för kulturanalys. Vi möter det i tysk och holländsk civilisationsforskning, bland franska mentalitetshistoriker, hos marxistiska kulturteoretiker av skilda slag.

I Sverige finns en spirande tvärvetenskaplig debatt kring liknande strömningar, som bl. a. sammanförts av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet under beteckningen 'historisk antropologi' och 'kultursociologi'. Det är knappast heller någon tillfällighet att man ansett att etnologerna bör spela en nyckelroll i dessa framtida tvärvetenskapliga dialoger.

Öppenheten för nya impulser beror i hög grad på vilken vetenskaplig grundsyn man har. För forskare skolade i en positivistisk tradition ter sig gärna försöken att rekonstruera äldre epokers föreställningsvärldar eller att utföra djupanalyser av levande miljöer som 'spekulativa' eller 'ovetenskapliga'. De hör till områden som gärna definieras som icke-forskningsbara. Inspirationen till den kulturanalys som vi här talat om har därför också hämtats utifrån.

Etnologer har all anledning att stödja detta nyskapande arbete. Inte så att vi okritiskt följer med tillfälliga modevågor; tvärtom måste vi konfrontera vår breda empiriska kunskap med omfattande läsning och teoretisk reflektion och systematiskt utveckla en etnologisk kulturanalys. Här ligger en utmaning men också en insikt om att vi som etnologer inte bara är lånande part, utan att vi även producerar ny kunskap som stimulerar forskningen inom andra vetenskaper.

Analysvägar i Den kultiverade människan

De teoretiska influenserna har hämtats från många håll, vilket framgår av både inledning och notapparat.

När man gör en kulturanalys som använder ett historiskt perspektiv och tar hänsyn till de materiella villkoren blir ett marxistiskt synsätt klagörande. Men vilken slags marxism?

I äldre historiematerialistisk teoribildning fanns ett ekonomistiskt tänkande, där kulturen närmast framträdde som en överbyggnad på den materiella basen. Under senare tid har denna odialektiska analys kritiserats – inte minst inom marxismen – och en ny typ av kulturteori har börjat ta form. Uppmärksamheten har alltmer riktats mot den komplicerade växelverkan mellan objektiva krafter i historien och människors subjektiva uppfattning av klassförhållanden och vardagsliv. Det är dessa tankevägar som vi mest följt inom projektet 'Kulturgränser och klassgränser'.

Vi finner exempel på sådan forskning bland de s. k. 'kulturalisterna' i engelsk marxistisk samhällsforskning och då kanske främst hos sådana som socialhistorikern E P Thompson och kulturvetaren Raymond Williams; vi finner det inom studier av arbetarkultur vid Centre for Contemporary Cultural Studies i Birmingham m. fl. Forskare ur den socialpsykologiskt orienterade s. k. 'Hannoverskolan' har utvecklat en mer tillämpad och erfarenhetsorienterad gren av 'Frankfurterskolans' kritiska teori. Framförallt har man intresserat sig för växelverkan mellan individens erfarenheter och samhällsstrukturen och byggt vidare på en materialistisk socialisationsforskning efter delvis nya synsätt. Företrädare för amerikansk historisk och sociologisk kulturanalys – Richard Sennet och Christopher Lasch – har också givit tankarna nya riktningar. Givetvis har Peter Bergers och Thomas Luckmanns försök att förena det fenomenologiska perspektivet med ett dialektiskt historiematerialistiskt perspektiv varit av central betydelse.

Gemensamt för dessa materialistiska kultur- och medvetandeteoretiker är intresset för vardagslivets ideologiska laddning, betoningen av det subjektivas betydelse i kulturskapandet och ambitionen att länka individuellt medvetande till samhällsstruktur. Detta är forskningsområden som varit svagt utvecklade i äldre marxistisk teori.

Den strukturalistiskt influerade socialantropologin i brittisk tappning har också givit oss viktiga verktyg vid analysen av världsbilder och kognitiva system i vår kultur. Forskare som Mary Douglas och

Edmund Leach har väsentligt vidgat vår kunskap om de principer som organiserar det vardagliga beteendet och tänkandet. Attraktionen hos dessa brittiska antropologer ligger bl. a. däri, att de empiriskt kunnat vidareutveckla och modifiera många av de svindlande teserna i den filosofiskt anlagda franska strukturalismen. Bättre än andra har denna forskningstradition visat på vägar att upptäcka och analysera hur människors och grupperas sätt att uppfatta, kategorisera och klassificera omvärlden är länkat till sociala förhållanden. På det planet finns spännande mötesplatser mellan strukturalism och marxism. Däremot har vi haft mindre orsak att här fördjupa oss i strukturalismens ontologiska system.

Till detta breda utbud kommer så all den inspiration som vi öst ur Norbert Elias och Michel Foucaults egensinniga analyser av den västerländska civilisationsprocessen – studier som skär tvärs igenom etablerade skolbildningar.

De många synsätten kan inte integreras genom några enkla handgrepp. I viktiga avseenden står t. ex. marxistisk och strukturalistisk teoribildning emot varandra. Vår målsättning har varit att se efter på vilka plan som brobygge har varit möjliga. Den stelbenta ortodoxi som tidigare fanns hos många av skolornas företrädare har idag mångestades givit vika för öppenhet och vilja att nå synteser. Tron på den stora, alltomfattande kulturteorin är inte längre lika stark.

Kulturanalys eller kulturhistoria?

Redan i inledningen till vår bok slår vi fast att den inte får tolkas som ett försök att skriva kultur- eller socialhistoria. Boken är en analys av en föreställningsvärld och det övergripande syftet är att visa hur den borgerliga ideologin inte bara var en fråga om tankemönster, utan högst konkret förankrades i vardagliga realiteter och livsstilar. Att bedriva kulturanalys är att beskriva det symbolvärde som kulturelementen har, deras inbördes sammanhang och deras förhållande till sociala och ekonomiska förhållanden.

Det är ingen tillfällighet att vi valt den oscariska perioden kring sekelskiftet. Det är då vi kan studera den borgerliga klassen i tydligt artikulerad gestalt, det var då dess syn på världen och klassmässiga erfarenheter manifesterades i en mängd kulturella register. Denna kultur kom att stå i konturskarp kontrast mot andra verklighetsuppfattningar hos arbetarklass och bland bönder. Den borgerliga kulturen avgränsas och integreras för att efterhand

osynliggöras som den officiella och självklara verklighetssynen — den kommer att stå för det naturliga och normala sättet att leva och att tänka. Fortfarande är vi idag starkt influerade av denna länge problematiserade kultur.

Målsättningen bestämmer avgränsningen. I en mer konventionell framställning av en tidsepok eller en klass skulle det fallit sig naturligt att göra de vanliga avgränsningarna i tid, rum och social miljö. Då kunde det kanske också varit motiverat att fördjupa det historiska perspektivet. Men nu är detta inte en kulturhistorisk framställning. Inte heller är det vår avsikt att undersöka hur den borgerliga kulturen föds med kapitalismen — f.ö. ett ganska väl genomforskat ämne.

Återigen upprepar vi, att syftet inte har varit att göra en kulturhistorisk studie. När Ek därför med kursiv stil säger att "den viktigaste frågan till historien ställer författarna aldrig. Skapade det kapitalistiska och industriella systemet bättre möjligheter att förverkliga gamla i Bibeln redovisade ideal än andra samhällssystem hade gjort? Är detta förklaringen till att så mycket av det nya i den borgerliga kulturen är gammalt?" kan vi bara deklarera vår djupa oenighet. För det första att utvälja Den Viktigste Frågan Till Historien, vilket synes oss något pompöst, för det andra — och detta är det viktiga — visar citatet på en icke-materialistisk grundhållning.

"Ingenting är nytt under solen" är en standardreplik, som bottnar i en idealistisk historiesyn och en bristande förståelse av skillnaden mellan kulturell form och innebörd.

Det går lätt att leta upp exempel på plikt moral i Gamla Testamentet, på klagomål över lata tjänare i 1600-talets Sverige eller prestigekamp bland 1700-talets allmoge, och därigenom skapa ett sken av kulturell kontinuitet. Men det är just denna typ av analys vi vänder oss emot.

Vad man måste ha klart för sig är att borgerlighetens kulturbygge innebär något *kvalitativt* annorlunda, inte minst i det sätt på vilket kulturkamp länkades till klasskamp i 1800-talets samhälle. Ståndssamhället representerar en helt annan ideologi och praxis när det gäller att befästa eller legitimera klasskillnader. Detta påstående är trivialt men inte oviktigt. För att kunna ignorera att det är denna annorlundahet vi diskuterar i boken måste man verkligen slå dövrat till.

Vad vi velat visa är hur den borgerliga kulturen genom sin dominans kommer att fungera i samhället, hur den medvetet och omedvetet används för

att legitimera klassintressen, hur den brukas som vapen i sociala konflikter, hur den bekämpar andra och alternativa kunskaps-, erfarenhets-, och värdesystem.

Denna kulturkamp upphör inte i sekelskiftets Sverige. I flera sammanhang har vi funnit det viktigt att vidga tidsperspektivet framåt och visa på de "sega strukturer" som lever vidare in i 1900-talets samhälle.

För en läsare som är väl bekant med vår bok kan denna upprepning verka tröttnande. Men på direkt uppmaning vill vi slå fast några av de målsättningar som vi haft och *inte* haft med vår bok. Det är troligt att Ek utifrån sin vetenskapssyn skulle skrivit en annan bok om den borgerliga kulturen. Det vore en god idé om han gjorde det.

Den kultiverade människan är inte tänkt som ett epitafium över den borgerliga kulturen. Den är en upptakt till ett mer långsiktigt projektarbete. Den analytiska linjen kring problemen *kulturell dominans* och *kulturell konfrontation* vidareutvecklar vi i kommande arbeten. I dessa kommer projektmedlemmarna att bland annat behandla hur denna konfrontation tedde sig ur andra klassperspektiv — främst då arbetarklassens. Vidare kommer vi att skärskåda kopplingen mellan klass och föreställningsvärld i 1900-talets samhälle. Det som ibland kallas borgerlig kultur i 1930- eller 1980-talets samhälle är inte någon mekanisk överföring från det oscariska samhället.

I huvudsak väljer vi att gå vidare in i 1900-talets värld eftersom den är så lite problematiserad utifrån ett kulturenanalytiskt synsätt. Men det är inte tiden som avgör hur kulturenanalysen skall bedrivas. Vi vill gärna illustrera olikheten mellan vårt sätt att se och det som Ek antyder, genom att göra en detaljbelysning av ett enda område: etikett. Ek har mästrande upplyst oss om att etikett- och disciplinfrågor inte var någon nyhet för 1800-talets borgare. Och han hänvisar till såväl Bibeln, de gamla grekerna som Erasmus av Rotterdam.

Men det är vanskligt att göra sådana svep. Dels därför att etikett i olika samhällen ges skiftande innebörd, dels därför att när man studerar etikett i ett tidsligt sammanhang, då studerar man också en process. Etikett handlar i väsentliga stycken om civilisationshistoria, vilket Norbert Elias visat på ett verklighetsnära sätt. Det som en gång förtrycks av mänskliga fysiska aktiviteter, behöver inte framdeles dyka upp i etikettsböckerna. Det har fördrivits bakom trösklar av skam och skuld.

Ek tar upp Erasmus furstestepel *De civilitate* ...

och menar att denna är uttryck för att det redan under renässansen rådde en uppenbar fysisk disciplin formulerad i uppförandenormer. Den enda tillåtna kroppsliga friheten var enligt utsago, att släppa väder. Men Erasmus skriver också om hur man skall torka snoret från näsan, hur man lämpligen spottar när man befinner sig i kyrkan, han diskuterar människors utseende och han ger en kort sedelärande historia från en bordell. Allt till furstens uppbyggelse.

Inga av dessa ting finns omtalade i 1800-talets etikettsböcker. Erasmus frivola och tölpaktiga beskrivningar var t. o. m. förbjudna i bättre herrars bibliotek. Höjden av etikett under renässansen var självklarheter i den borgerliga kulturen. Det var så till den grad etablerat att det inte behövde omnämnas. Få källor visar så tydligt som just denna litteratur att det mesta i en kultur aldrig syns — det ligger implicit.

Men om vi ser på samtidigheten i *De civilitate* ... måste vi ställa oss frågan varför den fanns. Den var i allt väsentligt en kodifiering av uppförandenormer som redan var etablerade vid de framväxande furstehoven i Europa — Erasmus fann ej på dem. Nya umgängesregler blev nödvändiga i en värld som var under så snabb omstrukturering som renässansens. Människor av olika ursprung och från skilda länder strömmade nu samman vid de maktcentra som hoven var. *De civilitate* ... kan sägas vara en manifestation av de nya sociala relationer som förmades i dessa sammanhang.

För 1800-talets borgarklass var frigjordheten hos Erasmus bara besvärande. Detta måste ses i ljuset av två samverkande faktorer. För det första lever industrikapitalismens härskande klass i en värld som ställer oändligt mycket större krav på deras arbetsinsats, noggrannhet, tidsdisciplin och självkontroll. För det andra har det vuxit fram en ny vetenskap och ideologi, nämligen medicinen, som börjar formulera sociala uppföranderegler i medicinska termer. Den borgerliga kulturens sätt att se på jaget, på kroppen och världen cementeras med medicinska föreskrifter. Det blir skadligt för hälsan att slösa med sina känslor, sin såd eller sin kropp.

Denna korta genomgång visar att etikettsregler aldrig får analyseras isolerade utan att de är ytmanifestationer av viktiga sociala, politiska och ekonomiska förändringar.

Grundtemat i den civilisationshistoriska forskningen är, som synes, att människors sätt att förnimma kroppen och att föra sig är ett svar på

mellanmänskliga erfarenheter. Här har vi sett en möjlighet att slå en bro över till socialantropologiska studier av kroppssymbolik. I motsats till de historiska studierna är dessa synkrona, men har en sofistisering i analysen som är välgörande. Uppfattningen av kroppen kan vara en spegel av samhället, av de sociala relationerna, om man följer t. ex. Mary Douglas analyser. Hon liksom andra inom Durkheim och Mauss-traditionen utgår programmatiskt från att de sociala relationerna kommer först och att den kulturella formen endast kan tolkas om den sätts i förhållande till en kunskap om social struktur. Det är ytterst viktigt att ta denna tågordning på allvar! Den finns också utförligt presenterad i *Den kultiverade människan* och varje anmärkning om att vi inte tagit hänsyn till rådande samhällsförhållanden bör därför ställas inför detta sätt att bedriva kulturanalys. Vi anser visserligen att den ordningsföljd som t. ex. Mary Douglas förespråkar måste modifieras och göras mer dialektisk. Men den är åtminstone inte idealistisk.

När Ek därför går in i detaljkritik av framställningen om onani eller etikett, vittnar detta mest om en ovilja att förstå den helhet vi önskat teckna. Varje företeelse inom en kulturell helhet måste definieras relationellt. Först i ett sammanhang blir enskildheten meningsbärande och begriplig. När man därför bedriver verksamhet som skiljedomare, som strävar efter att i varje enskildhet fälla utslag om vad som är sant och vad som inte är det, löper man en uppenbar risk att inte se skogen för bara träd. Utan att relatera detaljer till helheten bidrar kritiken endast till en ytterligare fragmentering av vetandet.

Beslöjande källkritik

Det finns kanske inte någon punkt där skillnaderna mellan Eks och vår egen vetenskapssyn träder fram tydligare än i hans diskussion av vår materialbehandling. Skillnaden kan kort karaktäriseras enligt följande: Med Eks positivistiska grundsyn blir vårt sätt att forska ovetenskapligt — vår utgångspunkt är att forska som Sven B. Ek producerar vetenskap men en annan sorts kunskap.

Låt oss göra tankeexperimentet att vår bok skrivits i en kulturhistorisk-empirisk tradition. Resultatet hade troligen blivit en utförlig beskrivning av kulturella mönster och variationer i den borgerliga kulturen. Däremot betvivlar vi starkt att en sådan vetenskaplig strategi hade varit väl ägnad att få

grepp om grundstrukturerna i den borgerliga föreställningsvärlden.

För vårt syfte och med våra teoretiska utgångspunkter är den analytiska renodlingen ett viktigt arbetsredskap. Vi väljer fullt medvetet att bortse från en rad variationer för att i stället frilägga några generella teman. Vi är också nogga med att påpeka detta för läsaren.

I en positivistisk tradition dras gärna skarpa gränser mellan teori, metod och materialbearbetning. Forskaren förutsätts sitta i sitt laboratorium och via den renande källkritiken förvandla dubiösa utsagor till fakta. Inte nog med att detta arbetssätt i alltför liten utsträckning problematiserar själva tolkningsprocessen och forskarens egna kulturella premisser, det leder även till en fragmenterad syn på empiriska samband.

Vår teoretiska utgångspunkt bestämmer både metodik och utnyttjande av källmaterialet. Konkreta yttringar, t. ex. i form av memoarer, levnadsvanor och samtida diskussioner behandlar vi inte som fakta utan som kulturella, meningsladdade fenomen. Tolkningen av dem kräver att de analyseras på flera olika nivåer. En bordsritual, en möblering av en salong eller en barnkamarlek kan dels ses som instrumentella vardagsrutiner, dels som symbolhandlingar vars innebörd är betydligt djupare.

Med detta har vi också sagt att kulturelementen inte för något självständigt liv och att de blir meningsbärande som delar av en helhet. Rent forskningsstrategiskt innebär detta ett visst sätt att se på det empiriska materialet. De enskilda kulturyttringarna måste betraktas med respekt. Varför blev t. ex. "naturen" och varför blev "händerna på täcket" bra kategorier för tanken att arbeta med?

Det är lätt att fnysa åt källborgerligheten och myndigt påpeka att detta var en kultur som redan i sin samtid var hårt angripen. Det ökar dock i intet avseende vår förståelse av dess yttringar. Man måste fråga efter varför folk ur t. ex. detta samhällslager ansåg det vettigt med det överdrivet stela bordsskicket, varför de bekajades av den lite löjliga rådslan för att arbetare och bönder var smutsiga, varför de så innerligt drömde om det goda hemmet med den vårdande och ljusa modern.

Och det är klart att det är och var lätt att hacka på småborgerskapet. Men det är tacksamt att studera därför att det i sin ångslan över att inte riktigt passa in, överdrev förhållningssätt som fanns inom

den mer trygga borgerligheten. I gränzonerna blir mönstren ofta tydligare.

Tar man sin undersökning på allvar och vill tränga bakom den empiriska nivån för att nå en mer generell kunskap, måste man frigöra sig från den destruktiva formen av källkritik. Visst måste källorna prövas om och om igen – det är en viktig bit av forskningsprocessen – men detta sker på allvar först när man på induktiv väg byggt upp en logiskt sammanhållen, fungerande modell av den verklighet man studerar. Oftast är denna granskning mer hårdhänt och mer selektiv än den traditionella materialbehandlingen.

Som vi förstår vår recensent, bottnar hans förskräckelse över hur vi brukat källmaterialet däri att han inte upptäckt hur vi har använt det. De många citaten menar Ek belyser inte de övergripande frågeställningarna utan "perforerar" framställningen. Men Ek har helt enkelt förväxlat den empiriska nivån i analysen med den förklarande. Man måste kunna göra skillnad på sken och väsen, på praxis och organiserande struktur, på kulturell form och mening.

Med risk för att bli övertydliga, vill vi exemplifiera detta. Återigen kan den borgerliga exercisen vid matbordet tjäna som illustration. Den handlade i mycket liten utsträckning om mat och ätande utan mer om inpräntande av bl. a. det mest centrala av denna kulturs tema: självkontroll. Först genom att koppla sådana vardagliga fenomen till bakomliggande mening kan vi förklara varför tjuvet kring "armbågar in, tugga långsamt, konversera lågmält, välj orden, kom i tid" var så viktigt.

Tolkning är långtifrån ett slags mystisk process där man bara tycker till, det är inte samma arbetsätt som skönlitterära författare tillämpar när de i sitt skrivande ger oss insikter i dolda sammanhang. Vetenskapligt tolkningsarbete innebär långt mer än att man sitter och producerar aha-upplevelser. Det är en *kumulativ* process, där man undan för undan arbetar fram ett meningsbärande system i vilket de enskilda fenomenen kan ges en bättre förståelse.

Den tolkning vi gör av vardagshandlingar förutsätter förstas en analys av icke materialiserade fenomen i föreställningsvärlden. Många av fenomenen är manifesta för kulturens egna medlemmar men mycket finns på ett vagt artikulert eller förmedvetet plan. Vem gör fortlöpande grammatiska analyser av sitt vardagliga språkbruk? Ändock nöts grundläggande regler in.

Slutord

Problem som vi tar upp i forskningen är ofta initierade av erfarenheter vi gör i samtiden, de "ligger i luften". Ett sådant problem är "specialiseringsbarbariet". Också vid universiteten tenderar kunskapen att bli alltmer fragmenterad. En av de många viktiga uppgifter som etnologin har är att fungera som samlingslokal för olika discipliner. Begreppet kultur är ju i sig en direkt uppmaning till att leta efter helheter och samband och arbeta syntetiserande i stället för fragmenterande. Vi kan visa på hur det finns förbindelser mellan människors materiella erfarenheter, deras handlingsmönster och kunskapssystem. Vi kan bidra till att

artikulera sådana erfarenheter som människor gör i sin vardagliga tillvaro. Och det skall vi göra i kritiskt granskande anda. En cementerande vetenskap sviker sin uppgift.

En samhällskritisk orientering kräver att vi tränger bakom de kulturella former som vi vant oss vid att räkna, mäta och observera för att se de djupstrukturer som ger logik och konsistens, som skapar motsättningar inom den förbryllande mångfalden. Sven B. Ek är välkommen att delta i det arbetet. Det har en mer spännande syftning, än att försöka konsolidera etnologi som en a-teoretisk vetenskap med positivistisk grundsyn.

Rösten från det förgångna

En replik
Av Sven B Ek.

Orvar Löfgren och Jonas Frykman kunde i och för sig ha förkortat sitt genmäle till ett kärnfullt: "Det här begriper du inte, gubbe."

Å andra sidan tycker jag det är bra med deras långa, välformulerade inlägg. I sin självmedvetna uppriktighet förtydligar det anledningarna till min kritik av Den kultiverade människan.

Inte oväntat avstår författarna från att "bemöta enskildheter, klara upp missförstånd, ge igen på insinuationer." Jag skulle inte själv ha klarat den uppgiften i deras situation. Därmed avstår man emellertid också från att besvara min kritik, vilket ytterst tyder på att författarna anser att det får vara "någon djävla ordning" på "debattglädje" och "kritik".

Författarna distanserar sig från "gammalakademiska rävslagsmål" med dess "argumentations-teknik" och lyfter upp diskussionen på ett högre och mer konstruktivt plan: Det som Löfgren-Frykman säger är rätt och riktigt. Den som säger emot är blockerad, frustrerad (!), rigid, låst, idéfattig och – värst av allt – positivistisk. Så klämmer vi till med att denne också är icke-materialistisk och teorifientlig. Då är bilden av den mossige kritikern fullkomnad. För att citera två kända forskare: "Ja Herreje! Varför skall skolade vetenskapsmän ha så svårt att göra skillnad på sak och person?"

Löfgren-Frykman menar att min förskräckelse över hur de brukat källmaterialet skulle bero på "att han inte upptäckt hur vi har använt det." Tvärtom, förskräckelsen kommer sig av upptäckten av *hur* de använt det. Det är ju det min recension handlar om. Har jag inte uttryckt det tydligt nog beklagar jag det.

Det där med positivistisk contra hermeneutisk forskning är nu inte alldeles så enkelt som förfat-

tarna framställer det i sitt genmäle. Också den hermeneutiska forskningen måste ställa krav på validitet och reliabilitet. Att förneka den s. k. positivismen är inte detsamma som att få absolvens från källkritik och bevisföring. Den insikten har säkert både Orvar Löfgren och Jonas Frykman egentligen, även om de inte visar det varken i Den kultiverade människan eller sitt genmäle.

Att jag skulle anse att författarens "teorier" var "garneringar och lånta fjädrar" har jag svårt att utläsa ur min recension. Däremot har jag försynt påpekat att framställningen knappast har sin utgångspunkt i någon historiematerialistisk teori. Men detta kan väl inte tas som intäkt för att jag är allmänt teorifientlig? Jag har inte begärt av de bägge författarna att de skulle vara "teoriganter". Jag skulle vara nöjd med att de klart presenterade sina teoretiska utgångspunkter.

Författarna hävdar i sitt genmäle att de inte gjort avgränsningar, i tid, rum och social miljö! Talar de då inte om den "oscariska" borgaren i Sverige? I så fall har jag totalt missförstått boken och tar tillbaka varje anmärkning.

Jag kan till sist försäkra de bägge författarna om att jag vill "förstå både bokens innehåll och mål". Jag tror t. o. m. att jag har lyckats med det. Jag tycker uppriktigt att de bägge är två intressanta och stimulerande forskare. Det mesta i deras *kunskapsmålsättning* kan jag villigt instämma i och har kunnat det i snart trettio år. Öppenheten mot den internationella forskningen hos de bägge tycker jag är föredömlig. Viljan att förnya vetenskap är med mitt synsätt alltid prisvärd. Jag är övertygad om att författarna kommer att ge viktiga bidrag till den etnologiska forskningen. Den kultiverade människan kommer inte att bli deras främsta verk.

Lars Magnusson: Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation... Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet. Engl. summary. Uppsala univ., diss. Uppsala studies in economic history 20. Almqvist & Wiksell (distr.). Uppsala 1980. 203 s.

Denna avhandling har tillkommit i projektet "Kapitalbildning i Sverige 1750–1850". Tidigare har Maths Isacson publicerat sin avhandling *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län* (1979) inom samma projekt. Magnussons avhandling utgör egentligen bara första delen av den han planerade, och som den nu föreligger är den avsedd att ge en bakgrund till kapitalbildningen på godsen.

En huvudfrågeställning i avhandlingen är huruvida godsen i Sverige haft stor egendrift och utnyttjat böndernas dagsverken maximalt (*Gutsherrschaft*), eller om de istället haft relativt liten egenproduktion och i högre grad tagit ut landboavräden i pengar och naturaprodukter (*Grundherrschaft*). Det förra var vanligt i Mellan- och Östeuropa.

Författaren använder sig av bevarade räkenskaper på Riksarkivet från 15 à 18 gods, lite varierande beroende på vilka upplysningar han söker. Han koncentrerar sig till perioden kring 1750. Urvalet av gods har till största delen bestämts av källäget, dock med den begränsning att endast gods från östra Mellansverige har valts ut. De flesta av dessa gods ligger norr om Stockholm, eller runt Mälaren, en karta över godsens läge möter man först på s. 117. Urvalet ger en övervikt för gods som innehades av högadeln, vilket Magnusson också själv påpekar.

Magnusson underkastar dessa räkenskaper en grundlig analys. Han kommer fram till att en större del av godsets inkomster i allmänhet kom från huvudgårdens produktion, och en mindre del från landböndernas avrad, med undantag av dagsverksplikten. Han visar också att huvudgårdarna oftast var ganska stora, betydligt större än de underlydande bondgårdarna. Huvudgårdens jordareal utgjorde dock en mindre del av den totala jordegendomen, inberäknat alla landbögar. Magnusson menar dock att det inte räcker med en proportionell jämförelse för att kunna avgöra godsekonomin karaktär, man måste också se om det fanns en tendens att främja huvudgården på landbögarernas bekostnad. Han lägger stor vikt vid

att bevisa att dagsverksbördan var konvertibel i pengar eller naturaprodukter, och han betonar också att dagsverksbördan var begränsad, om inte alltid skriftligen, så i varje fall genom traditionen. Magnusson visar sedan att jordägarna inte strävade efter att ta ut så mycket som möjligt av räntan i dagsverken. Hans slutsats blir att man i denna del av Sverige inte hade någon Gutsherrschaft, eftersom man inte strävade efter att bygga ut huvudgårdsdriften maximalt.

Avhandlingen rör dock enbart förhållandena i mitten av 1700-talet, och utvecklingen kan, som Magnusson själv påpekar, ha gått mot en ökad huvudgårdsdrift. Magnusson konstaterar också att egendriften främst hade utvecklats på de mindre godsen, som hade få underlydande landbögar.

I sin avhandling gör han också ett försök att fånga in hela godsekonomin med statistik, och en stor del av avhandlingen leder fram till att han försöker upprätta en balansräkning för godsen. Detta försök är lovvärt, eftersom först en statistisk bearbetning av hela det feodala landsbygdsområdet gör det möjligt för oss att få en uppfattning om de olika faktorernas betydelse. Men en sådan statistik kommer delvis att bygga på svaga grunder, och Magnusson låter många av sina tabeller åtföljas av en omfattande notförteckning, som det ofta lönar mödan att läsa.

Det största problemet för Magnusson är att det inte förekom några egentliga balansräkningar på 1700-talet, först på 1800-talet började man omvandla persedelkontona i pengar. För att slippa omvandla alla naturaprodukter i pengar väljer Magnusson att beräkna överskottet genom att ställa rena penninginkomster och beräknade inkomster av varor som sånts iväg emot de rena penningutgifterna vid godsen. Han får därigenom överskottet i pengar. De persedlar och den arbetskraft som användes internt vid godset räknas ej med. Detta medför att Magnusson får fram en mycket hög utdelning då han jämför de direkta penningutgifterna för driften med överskottet, en utdelning på från 100 till över 1 000 % per år, vilket beror på att godsen var självförsörjande och köpte in så lite som möjligt. Intressantare är kanske när överskottet ställs emot det fasta kapitalet, och vinsten på fast kapital blir vid denna jämförelse omkring 10 % på godsen. Magnusson anger också siffror för investeringar, där han bara räknat in de direkta penningutgifterna, och eftersom siffrorna även inkluderar reparationer blir det en mycket allvarlig felkälla att inte räkna med godsets interna arbets-

kraft. Det betyder att gärdesgårdsarbete, en stor del av bygnadsverksamheten, dikesrensningar och andra underhållsarbeten faller utanför Magnussons kalkyler. Investeringssiffrorna säger därför inte särskilt mycket.

Magnusson hävdar emellertid, vilket naturligtvis är riktigt, att de siffror han anger för överskottet jämfört med de direkta penningutgifterna främst skall användas för att jämföra de olika godsen med varandra. Han finner då att de gods som har haft en större andel egendrift, och i högre grad har utnyttjat sina landbönders dagsverken, har haft en lägre lönsamhet. Detta gäller också i viss utsträckning vinsten på fast kapital. Vad detta beror på diskuterar Magnusson ej, men han påpekar att det kan vara en bidragande orsak till att systemet med utvecklad huvudgårdsdrift inte hade fått så stor spridning.

Förutom uppställningen av en balansräkning och undersökningen av egendriftens betydelse innehåller avhandlingen också andra intressanta avsnitt. Magnusson pekar bland annat på skillnaden mellan torparnas och landböndernas dagsverken: böndernas dagsverken togs i huvudsak i anspråk under andtiderna, framför allt under slåttern och skörden, medan torparnas dagsverken utnyttjades mera jämnt över året, och då i hög grad till olika servicearbeten på godsen.

Magnusson tar också upp handeln med godsens produkter. Säd var den viktigaste avsaluprodukten, de gods som låg i närheten av Stockholm hade dock en något mer diversifierad överskottsproduktion i och med att de levererade till de högadliga hushållen i Stockholm, "hoven". Säden såldes framför allt till Stockholm, Bergslagen och även till närbelägna städer.

Magnusson har givit ett viktigt bidrag till forståelsen av godsekonomin i 1700-talets Sverige, och man hoppas att han inte dröjer för länge med den utlovade andra delen, som mera direkt skall behandla kapitalbildningen. — Rent språkligt är avhandlingen välskrivna.

Janken Myrdal

Anders Nilson: **Kyrkskeppen berättar om sjöfart och historia på Öland.**

184 s., ill. LT:s förlag. Stockholm 1980.

Öland är det landskap som har och har haft den största tätheten av kyrkskepp. Idag hänger skepp i

23 av de 34 kyrkorna. De äldsta skeppen är från 1600-talets förra del, det yngsta från 1978. Ön var också ett av de områden i Norden där kyrkskepps-seden tidigast etablerades. Landskapet har nu också blivit det första som bestått en utförlig monografi över de befintliga, och delvis även över de försvunna, skeppen. Det är öläningen och sjökaptanen Anders Nilson, som i en vacker bok berättar om kyrkskeppen från Böda i norr till Ås i söder, om deras tillkomst och förebilder i verkligheten. "Skeppens historia hör intimt samman med de öländska kusternas historia" säger baksidestexten kortfattat. Sjöfartens betydelse för den öländska allmogens utkomst under århundradena är ett spännande kapitel, ännu outforskat.

Vad är då ett kyrkskepp eller votivskepp, som de ofta benämns? I ett inledande kapitel i boken redogör förste intendenten vid Nordiska museet, Jonas Berg, med utgångspunkt från sin ännu opublicerade licenciatavhandling för seden att hänga upp skeppsmodeller i kyrkorna, dess utbredning och innebörd. Under 1600-talet etableras seden i Mälardalen och på Öland, vilka tillsammans hade 50 av de 83 då kända skeppen. Det äldsta belägget i Sverige gäller emellertid Landskrona 1555, som ju då var danskt. Under 1700-talet och 1800-talets första del är seden i stort sett under ökning, men retarderar under seklets senare del för att under 1900-talet uppleva en viss renässans. Under detta sekel har mer än 150 nya kyrkskepp tillkommit.

Begreppet votivskepp började användas under 1800-talet, då antikvariskt intresserade präster ville se seden som ett minne från den katolska tiden. Innebörden skulle vara att en person i sjönöd lovade att skänka ett skepp till sin hemförsamlings kyrka som en tacksägelse för sin räddning. Endast några få av alla kyrkskepp i Sverige kan emellertid sättas i samband med sådana händelser. Åtskilliga av de tidigare skeppen är skänkta till "Guds ära och kyrkans prydande", och de kan därmed jämföras med andra vanliga gåvor till kyrkor. Andra tolkningar har varit, med utgångspunkt från att många av skeppen är krigsskepp, att de symboliserar Ecclesia Militans, den kämpande kyrkan. Detta skulle förklara sedens utbredning under 30-åriga krigets dagar samt att den under äldre tider ej var begränsad till kustbygder utan också ganska vanlig i inlandskyrkor. Någon slutlig tolkning av sedens ursprungliga innebörd har ej givits.

Anders Nilson har med prästers och kyrkvaktmästares hjälp inventerat och noga studerat varje

skepp. Hans minutiösa beskrivningar av riggningar och detaljer och om hur skeppen har förändrats av mer eller mindre kunniga renovatörer under århundradenas lopp visar stor sakkunskap. För den skeppshistoriskt kunnige måste det vara ett nöje att följa detektivarbetet med att rekonstruera skeppens ursprungliga utseende. För lekmanen underlättas läsningen av instruktiva teckningar med förklaringar på pärmarnas insidor.

Bakom skeppens tillkomst ligger många gånger viktiga historiska händelser. Mest bekant är kanske historien bakom skeppet Nyckelen i Gärdslösa kyrka. Anders Nilson menar i motsats till andra forskare att det verkligen är en modell av Riksnykkelen, som sprang i luften utanför Kalmar 1679 i den sista sjöstriden i Kalmarsund. Modellen skulle ha skänkts till kyrkan av två namngivna båtsmän, som klarat livhanken. Därmed skulle skeppet också vara en votivgåva i dess egentliga mening. Det var också gärdslösaskeppet, som var föremål för en beramad renovering inför ett prinsessbröllop på 1960-talet. Församlingens kyrkoråd lät utan att inhämta riksantikvarieämbetets tillstånd "snygga upp" skeppet hos en segelmakare utan historisk kunskap. Historien röjer också vad som kan bli följderna av bristen på resurser hos de antikvariska myndigheterna. Redan på 30-talet hade Gärdslösaskeppets dåliga tillstånd uppmärksamats men ärendet glömdes bort. Ännu i dag har skeppet trots uppståndelsen det utseende det fick efter den skandalomsusade renoveringen. Trälådan som spikats ihop för skeppets transport till Stockholm blev stående i prästgården. En positiv sak medförde restaureringen. Skeppet kan inte längre hissas upp och ned av vilken kyrkobesökare som helst . . .

Är skeppet Solen, som på 1950-talet inköptes till Statens Sjöhistoriska Museum det sedan 1801 försvunna skeppet från Högby kyrka? Skeppet är från 1600-talets senare del och kan spåras till Kalmartrakten. Anders Nilson har gått igenom samtliga försvunna skepp från Kalmartrakten och Öland och finner att Solen mycket väl skulle kunna vara det 1801 av församlingen försålda skeppet.

Historien kring kyrkskeppet ger många intressanta inblickar i ölaningarnas liv och levnadsbetingelser under de senaste århundradena. Om krigshändelser i Kalmarsund, om 1860-talets nödår, om emigrationen, om äventyrliga överfärder över Kalmarsund. Boken är därigenom värdefull inte bara för de sjöhistoriskt kunniga utan för alla intresserade av öländsk kulturhistoria. Därtill är

den illustrerad med mycket vackra färgbilder av fotografen Rolf Lind på samtliga bevarade kyrkskepp.

Hans Medelius

Nils Erik Baehrendtz (red.): **Boken om Skansen** Bra Böcker. Höganäs 1980. 256 s., ill.

Det definitiva i titeln Boken om Skansen är i hög grad berättigat. Det finns många bilderböcker om friluftsmuseet, men ingen tidigare så praktfull, så omfattande, så omväxlande. "Skansen är genom sin mångsidighet en unik företeelse", heter det i Skansenchefens förord. Att få fram denna mångsidighet så starkt som möjligt har tydligen varit redaktionens och förlagets målsättning. Uteslutet har därför varit att uppdelas bokens bild- och textmaterial efter Skansens tre huvudfunktioner: kulturhistoriskt friluftsmuseum, zoologisk anläggning, folkpark med brett underhållningsprogram. Det skulle gett större enhetlighet men också en enförmighet som ej motsvarar verkligheten.

Men med den starka kontrasten till systematik har man ej heller undgått en rörlighet, som kan förbrylla tittarna och läsarna. I förordet anges visserligen, att årstidernas gång och årets högtider ger framställningen kronologisk stadga. Men det är högst osäkert om ens "den uppmärksamme läsaren" utan anvisningen skulle ha uppfatta detta. Visserligen inleder de Wahl med Nyårsklockorna. Och julmarknad och julfirande avslutar. Någonstans mittemellan reses majstången. Fotografierna visar därtill genom sin naturbakgrund att de tagits vid olika tillfällen, men kortleken har sedan blandats. En rundvandring på Skansen hade varit ett naturligt alternativ, som kunnat ge större samhörighet utan att dock medföra avskärmning mellan olika moment, som det varit ett önskemål att undvika.

Tydligt nog har förlaget, stimulerat av försäljningsframgången, satt upp som modell sin tidigare publikation inom samma bransch: *Kulturen runt*, en bok om Kulturhistoriska museet i Lund, tillägnad dess förre chef Bengt Bengtsson (anmäld i *Rig* 1978, s. 64). Därav likheten i omfattning och typografi med avslutade artiklar på varje tvåsidigt uppslag. Likheten går igen i detaljer, t. ex. att titelsidan prydes av en av resp. institutions vältaligaste affischer. Läger man de båda böckerna sida vid sida framträder Lundaboken med en djärvare, mer

spontan bildkomposition, något som ju ofta möter i förhållandet mellan original och kopia.

Men Skansen har å andra sidan vida större resurser till omväxling genom sitt djurliv, sina rekonstruktioner av äldre tiders arbetsliv och sina många nöjesattraktioner. I Lundaboken dominerar de mångsidiga museisamlingarna, men djur och människor är tacksammare att fotografera än föremål, se t. ex. chimpanserna, lodjursungarna, elefanten i Skansens fågeldamm, fårklippning. Eller den plirögde ekornen på omslaget, nyfiken och charmig. Till nyfikenhet lockar också hela detta praktverk med sina många överraskningar i bildernas brokighet. Men borde inte omslagets sidor ha bytt plats!

Textinnehållet skall heller inte förbises. Det finns mycket vetande nedlagt i de korta artiklarna, flertalet skrivna av institutionens egna tjänstemän. På byggnadsskickets och heminredningens område är Skansens eget material så mångsidigt, att det räckt till illustreringen av en rad jämförande sammanställningar: väggar och tak, bäddar och belysning, eldstad, bod och skafferi, lusthus och borgerlig bostad.

Däremot finns ingen historik över Skansen annat än som en koncentrerad krönika år från år. Tidigare tjänstemän som t. ex. Nils Keyland och Ernst Klein, vilkas insatser ingår i utformningen av Skansens verksamhet än i dag, omtalas endast i förbigående. Att Nordiska museet och Skansen 1891–1963 utgjorde en gemensam institution, betydelsefullt för valet av byggnader, dessas återuppförande och inredning, framgår endast indirekt av en kort notis. Även saknas den elementäraste bibliografi. Men allt detta är kanske sådant som avsiktligt sparats till frändet av sekelminnet 1991? Nittiårsjubileet har i varje fall i Boken om Skansen fått en bestående ihågkommelse.

Sigfrid Svensson

Ebbe Schön: Julen förr i tiden. Natur och kultur. Stockholm 1980. 128 s., ill.

Myten om gångna tiders jul har under ett drygt sekel byggts upp av text- och bildskapare och distribuerats av smarta förläggare inom jultidnings- och julkortsbranschen. Som jultidningsförsäljare på 1930-talet har jag själv varit med om att både sprida den och förtjäna pengar på den. I våra dagar tycks jultidningarna emellertid ha fått över-

mäktiga konkurrenter och förläggare som vill slå mynt av julen måste gripa till nya medel: vackert illustrerade presentböcker om julen förr i tiden. T. o. m. multinationella förlag har funnit julen lönande och bidrar därigenom också till standardiseringen av julmyterna.

I vårt eget land har flera förlag glatt oss med granna böcker om julen och författarna har vanligen hämtats från Nordiska museet, vars text- och bildmaterial har skattats allt hårdare för utomvetenskapliga ändamål.

Kommersialiseringen bidrar naturligtvis inte till att försämma bilden av julen förr i tiden. Liksom julkorten och jultidningarna vill böckerna om gångna tiders jul på nytt framkalla föreställningar om en vacker högtid. Kontraster behövs visserligen för att framhäva skönheten. I gången tid påminnes man om de fattigas jul genom de rikas fyllda julkorgar. Ebbe Schön som svarar för årets jultidningsbok har valt att inrama sitt jultidningskap med ett kapitel om "Hungerklockorna" och ett om "Vardag igen" där han rentav säger att "det finns ingen anledning att glorifiera det gamla". Men trots det har Schöns bok blivit en skön bok liksom föregångarna av Marianne Olsson (Julen för 100 år sedan) och Carl-Herman Tillhagen (Glada juledagar). Men bjuder den också på massor av överraskningar som baksidesreklamen utlovar? Jag har letat efter dem, men inte funnit dem.

Forskarna vid Nordiska museet sitter mitt uppe i ett rikt material, vilket kan vara avundsvärt, men också farligt. Risken är att man för nya böcker om den gamla julen i bästa fall bara väljer andra text- och bildexempel men att man inte har perspektiv nog för att finna nya infallsvinklar. Och likväl har ju julen nyligen problematiserats av en socialhistoriskt inriktad etnolog som Ingeborg Weber-Kellermann (Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit, 1978). Är julfrändet, som hon menar, en skapelse av den borgerliga kulturen? Fanns det överhuvudtaget en bondejul?

Genom en slags adderingsmetod, där man hämtar en bit här och en bit där, har jultidningsförfattarna trollat fram en bild av en långt mera innehållsfull jul än som någonsin funnits bland svenska bönder. Till ambitionen att betrakta julsederna "i sina kulturella och sociala sammanhang" kan inte heller Ebbe Schön leva upp, och det är förstaeligt eftersom det insamlade materialet har åtskilligt mer att berätta om sedernas yttre form än om deras sammanhang och funktion. Schön nöjer sig med att gå

tillbaka till senare hälften av 1800-talet, dvs. ungefär den period då konstnärer av olika slag medverkat att framställa den gamla julen. Därigenom har det blivit fritt fram att också använda deras material som illustrationer, liksom rekonstruerade och avfotograferade scener av julfirande på Skansen och andra museer. Är myten om julen rentav skapad på Skansen och Nordiska museet? I år har ju t. o. m. kungafamiljen ställt upp för fotografering under Skansens julbestyr. De bilderna kommer säkert att användas i framtida böcker om julen och bidra till att myten om Swedish Christmas lever vidare.

I högre grad än i tidigare böcker om den svenska bondejulen låter Ebbe Schöns folktron lysa fram. Hans julbok erinrar därigenom rätt mycket om Olav Bøs Vår norske jul (1970). Förtjänstfullt är att källangivelser lämnats till citaten ur uppteckningarna, vilka dock uteslutande hämtats från arkiven i Stockholm och Göteborg.

Det som säljer boken är främst de vackert reproducerade bilderna i färg och svartvitt. En särskild bildredaktör, Maud Jacobsson, har anlitats härför och hon har uppenbarligen även författat bildtexterna. Men varför måste akribin släppa vid brödstilen? Bildtexterna är lika viktiga eftersom det är bilderna som mer än något annat bygger upp våra föreställningar om gångna tiders jul. Redan inför valet av omslagsbild studsar man. Den har hämtats från högborgerlig dansk miljö. Seden att sakta gå runt julgranen och sjunga julsånger har inte varit vanlig bland svensk allmoge, om den någonsin förekommit där. Flera bilder spränger tidsramarna, inte bara Olaus Magnus bilder av ölbryggen utan också B. von Schendels stjärngossar från 1600-talet. Andra bilder ger rumsliga missvisningar. Bengt Nordenbergs julstuga från Blekinge får illustrera bondejulen i Västsverige och bildtexten är full av feltolkningar. En skiss av August Malmström (s. 47) sägs återge en interiör från en dalstuga, men både kistebrevet, vråskåpet och bonadsmålningen med motiv ur liknelsen om den förlorade sonen är sydsvenska. Det vackra julträdet med ljushållare (inte behållare) från Kulturen (s. 66) är från Bräkne-Hoby i Blekinge, inte från Skåne, där julträden i den mån de förekom, var åtskilligt torftigare. Om Clemet Håkanssons bonadsmålningar heter det att de är målade på väv, "men några är gjorda på s. k. tvättadukar (!)". Även drättadukarna var ju vävda!

Även andra sakuppgifter är förvillande för att inte säga kuriösa. 1695 års psalmbok påstås vara

den första fastställda psalmboken för hela kyrkan. Den helige ande i duvans gestalt på träsnittet i psalmboken uppfattas som en fågel som kommit "för att drilla tillsammans med David harpospelaren". I anslutning till bilden av doppel i grytan heter det att doppel "var ett måltidsbruk som användes till vardags för att ta vara på kött- och fläskspad" medan det i själva verket gjorde det hårda brödet ätbart. Adventskalendern uppges på s. 15 ha introducerats år 1932 i Sverige, men på följande sida 1934 vilket är det korrekta.

Om svartvitfotografierna i boken tidigare reproducerats till leda så återges däremot Axel Svenssons naiva men instruktiva teckningar av olika julbestyr i Skåne för första gången.

Om man bortser från slarvet med bildtexterna är Schöns bok varken bättre eller sämre än sina föregångare. Den är helt enkelt traditionell och just sådan som en förläggare vill ha julen för i tiden presenterad. Som exempel härpå får boken ökat värde i framtiden. Men tänk om etnologerna vid Nordiska museet och annorstädes i stället såg det som sin uppgift att sätta in ny forskning kring julen, både den gamla och våra dagars. Om fokuseringen därvid skulle förskjutas från bondejulen till den borgerliga julen vore detta ingen förlust. Då skulle vi kanske rentav få en inblick i hur julmyten – inte minst med bildernas hjälp – byggts upp. Att bara bidra till en avmytologisering av julen, skulle naturligtvis framställa oss som skamliga glädjedödare samtidigt som det skulle minska möjligheterna för fortsatt profiterande på julen. Det är i förhoppning om ny, vital etnologisk julforskning som Ebbe Schöns populära bok anmälts i denna tidskrift, inte för att påtala sakfel eller för att konstatera att det är färdigforskat om julen.

Nils-Arvid Bringéus

Brita Stjernswärd: Skånskt herrgårdsfolk. Nordiska museet. Stockholm 1979. 272 s., ill.

Ordet *utsökt* lär enligt en svensk ordbok betyda "ypperlig, utomordentligt fin, elegant, smakfull". Man vill gärna tillgripa denna beteckning efter läsningen av f. museiamanusen Brita Stjernswärds samlingsvolym: *Skånskt herrgårdsfolk*. Om dömet gäller både bokens text och dess illustrationer. Under sin mångåriga tjänstgöring vid Nordis-

ka museet har förf. i olika årsböcker och tidskrifter publicerat ett stort antal kulturhistoriska artiklar från skilda tider och områden. Dessa har nu sammanställts till en bok med den angivna titeln.

Det gäller alltså skånska slott och herresäten, och där rör sig förf. både hemvant och sakkunnigt. Där möter ett myller av grevar och baroner, excellenser och landshövdingar, amiraler och generaler jämte deras gemåler och stora barnskaror. Man tvingas nästan (åtminstone om man är en stackars ofrälse smålänning) att ständigt ha sin Elgenstierna till hands för att kunna hitta rätt i detta vimmel. Men personhistorikern finner på dessa sidor också ett stort antal personer från andra miljöer, både högre och lägre, skaror av anställda och en mängd underlydande på godsens. Där förekommer intressanta, förut okända notiser om många välbekanta personer, stundom i ett helt oväntat sammanhang. Ett exempel: den kände latinprofessorn J. G. Ek i Lund uppträder på Tosterups slott som ett slags guvernör för de grevliga sönerna — hans egen sonson, för vilken jag berättade detta, hade aldrig förut hört talas därom.

Men det är inte persongalleriet som är det väsentligaste i boken, om också bokens titel kan föranleda att tro det. Huvudintresset för förf. är att skildra det liv i helg och söcken som levdes i dessa kretsar. Grundvalen därtill utgöres av förut okända dagböcker, muntliga meddelanden och även egna minnen (förf:s skildring av sin egen barndoms jul är alldeles förtjusande). Förf. har här lyckats ge en mycket detaljerad och levande skildring av det skånska herrgårdslivet under de två senaste seklerna.

Från Mellansverige äger vi åtskilliga dylika intima högreståndsskildringar, t. ex. av de tre fränderna Lewenhaupt, Adam, Claës och Gustaf, och F. U. Wrangel. Från Sydsverige saknas mig veterligt liknande barndoms- och ungdomsminnen i tryck. Det är de noggranna detaljerna från det dagliga livet som skänker dylika framställningar så stort kulturhistoriskt värde. De saknar varje anledning att likt politiska memoarer försköna eller tillrättalägga materialet utan ger helt spontana beskrivningar av vardagstillvaron och dess små händelser. Däri ligger deras bestående värde.

Man får t. ex. veta att det ansågs att "till ullstrumpor är bäst att taga lödja, emedan det ej krymper, men det blir också intet så starkt som av ull". Gåsslakten i november skildras i sina enskildheter, och därifrån berättas att "de största pen-

norna avtages att skriva med och de smärre till språngning". De anförda citaten ger nog en vink om att det behövs en förklaring av facktermerna i boken.

Av mera rikshistoriskt intresse är den värdefulla uppsatsen: Skabersjö Gille. Greve Tage Kjell Thott, herre till Skabersjö, var en intresserad medlem av det nybildade Hushållningssällskapet i länet och uppfyllt av dess idéer att förbättra jordbruksmetoderna och sprida upplysning om dessa. För detta ändamål stiftade han år 1832 Skabersjö Gille, där han var "Förste Styresman" och vid sin sida i styrelsen hade sexton bisittare, hälften utsedda av honom själv och den andra hälften av godsets åbor. Varje 9 juni utdelades pris till dem som kunde uppvisa de bästa exemplaren av hästar, nötboskap och svin, åkerbruksredskap m. m. Stadgarna för Gillet är tryckta, men förf. har i godsets arkiv letat fram protokollen och redogör för, vilka prisen var och till vilka de utdelades.

Men i stadgarna finns även — och nu spetsar kyrkohistorikern örönen! — uppgifter om att tävlingar anordnades för godsets barn i läsning och skrivning. Som pris utdelades antingen ett Nya testamentet eller Den nya psalmboken (1819). Dessa notiser är av stort allmänt och idéhistoriskt intresse. Här möter ett typiskt exempel på det föga eller inte alls uppmärksammade sakförhållandet, att det var samma kretsar som på den tiden ivrade för bibelsällskap, sparbanker och hushållningssällskap. Det var de av civismen påverkade ledarna inom stat och kyrka som på detta sätt ville "sanera" det dåtida samhället.

Bokens illustrationer förtjänar ett särskilt omnämnande och är värda högsta lovord. Här förekommer inte de gamla kända paradnumren, som man ständigt möter i arbeten av detta slag. Genom sina förbindelser med de släkter som här skildras har förf. lyckats skaffa fram ett rikt och förut opublicerat bildmaterial av mycket skiftande art. Där finns förnämliga porträtt (av t. ex. C. F. von Breda) från slottens gemak, exteriörer och interiörer av många herresäten, spefulla laveringar av C. A. Ehrensvärd, förtrollande små akvareller av fröken Stina Beck-Friis samt vältagna fotografier från nu och då (bl. a. ett unikt foto av kejsar Wilhelm II under en jakt på Skabersjö, där man ser den annars aldrig fotograferade förkrympta armen). Stina Beck-Friis bilder anknyter till textens skildringar. Det är en ren förnöjelse att sitta och studera detaljerna, så innehållsmättade som de är. Man

kunde kanske säga att de på *slotts nivå* motsvarar Frans Lindbergs bekanta teckningar från de skånska bondehemmen.

Åtskilliga av uppsatserna är försedda med noter. Deras käll- och litteraturanvisningar är naturligtvis av stort värde för läsaren (ett litet påpekande s. 254: Scania antiqua (1931) är inte utgiven av Th. Wählin utan av dennes son Hans W.).

I ett arbete, så fyllt av personnamn som detta, är ett personregister särskilt erforderligt. Ett utförligt sådant avslutar också boken. Tyvärr kan detta register inte erhålla samma höga vitsord som boken i övrigt. Det är mer än lovligt amatörmässigt: där förekommer sakfel, där utelämnas i boken omnämnda personer, och namngivningen är både ofullständig och inkonsekvent. Några exempel skall visa detta. "Flensburg, Wilhelm, biskop" utgav inte den kända boken om S:t Knuts gille i Malmö 1743 (inte 1748!); det var biskopens farfarsfar, rådmannen i Malmö. Vem kan gissa att det nakna "Hayden" åsyftar den kände kompositören Joseph Haydn? "Banti, operasångerska" omnämnes men inte den på raden ovanför omtalade "berömda Mrs Siddon", skådespelerskan. De båda professorskollegerna J. G. Ek och C. G. Brunius presenteras som "Ek, professor" och "Brunius, Carl Georg". Så kunde man fortsätta, men det sagda är nog.

Då jag förutsätter att denna vackra bok blir så livligt efterfrågad att en ny upplaga snart behövs, hoppas jag att denna kommer att åtföljas av ett reviderat och förbättrat personregister.

Hilding Pleijel

Fredrik Schütz: Från fornborgar till flygfält. Byggförlaget. Stockholm 1978. 123 s., ill.

Numera är inte teknikhistoria så nytt och främmande som bara för några år sedan. Historiker har förvisso i alla tider insett teknikens avgörande betydelse för det historiska förloppet. Numera har teknikhistorian börjat framträda som en egen och spänstig historievetenskap. Närheten till idé- och lärdomshistoria, delar av etnologin liksom den "vanliga" historien är väl mer eller mindre självklara men det nya och lätt hisnande är det rika och delvis nya källmaterial som teknikhistoria har öppnat. Allt detta kan väsentligt ändra vår bild av olika historiska förlopp.

Från fornborgar till flygfält är en teknikhistorisk bok med en klar förankring i etnologin. Författaren är Fredrik Schütz, civilingenjör, teknologie hedersdoktor och med mångårig yrkeserfarenhet vid Stockholms gatukontor, de sista åren som gatudirektör. Boken ingår som en första del i forskningsprojektet "Anläggarna" som pågår vid Nordiska museet.

Det ämne som författaren valt skulle ha kunnat bli en utomordentligt tjock bok. Sverige och svenskarna har en tämligen stolt historia som anläggare och som praktiska genomförare av stora byggnadsprojekt. Naturförhållanden och geografi har bildat en naturlig bas för den utvecklingen. I dag är byggbranschen en av de få där Sverige hävdar sig internationellt.

I stället för att åstadkomma en tegelsten har författaren gått en annan väg. Från att vara tänkt som ett inledningskapitel till hela projektet har kapitlet i stället blivit en bok och då naturligtvis en bok av ganska kortfattad och översiktlig natur.

Ett stort kapitel ägnas kanal- och slussbyggnad. Detta byggande startade redan under Karl IX:s regering och leddes av tyska ingenjörer. Projektet gällde en kanal mellan Mälaren och Hjälmaren. Epoken slutar med det sega verkställandet av Göta kanal. Man noterar att svenska anläggare vid denna tid var åtskilligt sämre organisatörer än sina egyptiska kollegor 5000 år tidigare. Men det fanns också ljuspunkter. Christofer Polhem framstår i Schütz skildring som en allt bredare ingenjörsgestalt, vars betydelse nog fortfarande är svår att helt förstå.

Efter kanalerna kommer järnvägen och boken ägnar också dessa ett stort kapitel. Där framhåller författaren mycket riktigt att just järnvägsbyggnaden blir de första anläggarprojekt där en modern organisation verkligen klaffar. Kanalerna hade givetvis erfarenhet och en skicklig arbetar- och ingenjörskår hade vuxit fram vid 1800-talets mitt.

I bokens övriga delar skildras i huvudsak brobyggnad, hamnar och dockor, vägar och slutligen en rad olika försörjningsanläggnings tillkomst såsom gasverk, vattenverk och olika elanläggningar.

Boken är ingen uppslagsbok eller något djuplodande verk om svensk anläggningsteknik. I stället har författaren skapat en lättläst och roande bok om svensk bygghistoria, en bok som borde vara intresseväckande för tekniker och etnologer och även för en bredare historiskt intresserad läsekrets.

Ulf Hamilton

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Jesuitpatern Heinrich Schacht
och hans musfällor

Av Sture Lagercrantz

Jesuitpatern Heinrich Schachts verksamhet i vårt land behandlas rätt kortfattat i artikeln Blätter aus der Missionsgeschichte Schwedens im 17. Jahrhundert i Die Katholischen Missionen 1880 (p.

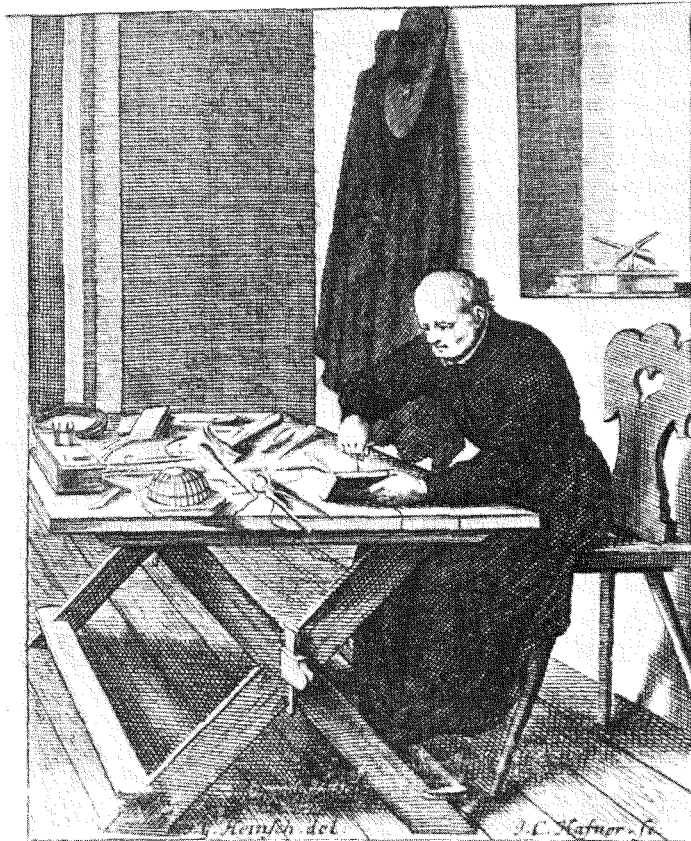

Fig. 1. Pater Schacht arbetande i sin verkstad. Efter M. Tanner.

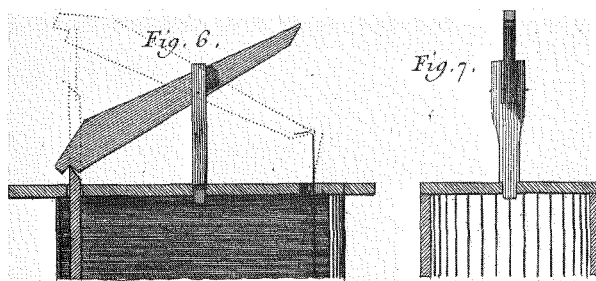

Fig. 2. Lådfälla med en falldörr, Frankrike. Efter A. J. Roubo.

157/9).¹ Tiden för hans resa till Sverige (1623–24) var den sämsta tänkbara. Pater Schacht måste företräda ett yrke som gav honom möjlighet att draga omkring i landet som en oförarglig främling utan att väcka misstankar. Han valde då att uppträda som kringvandrande försäljare av musfällor. Schacht lärde sig att bygga alla tänkbara modeller och ”es existiert ein altes Bild, das unsern Pater in dieser seltsamen Beschäftigung darstellt; er sitzt auf seiner ärmlich eingerichteten Kammer, eifrig mit der Herstellung einer Falle beschäftigt, während der Tisch vor ihm ganz mit den verschiedensten Werkzeugen und Draht und fertigen Fallen bedeckt ist. Da stehen zierliche Schlupffallen und kunstreiche Schlagfallen mit Federn und Fallbrettchen in verschiedenen Grössen und Formen – ein ganzes furchtbares Arsenal gegen die kleinen vierbeinigen Diebe. Hinter dem Missionär an der Wand hängt Hut und Reisemantel, an den apostolischen Zweck seiner Arbeit erinnernd” (p. 158).

Till sist hade patern ändå arbetat ihop ett tillräckligt stort lager och ”in ärmliche Lumpen gehüllt, seine Fallen auf dem Rücken, zog er von Dorf zu Dorf, von Hof zu Hof” för att pröva sin lycka som försäljare. Resan – det rörde sig i själva verket om ett uppdrag att i hemlighet söka förbindelse med och hjälpa svenska katoliker – anträdde från Düsseldorf i augusti 1623 och var, ehuru inte fullt så erbarmelig som artikeln antyder, strapatsrik över hövan. I Arnhem greps patern sålunda av kalvinister och hölls i fängelse tills lösen kunde erläggas efter tre månader. Skeppet som skulle föra honom från Lübeck till Stockholm strandade på Falster. I sällskap med försäljare av

fällor (Koch) kom Schacht så via Köpenhamn och Helsingör till Helsingborg och sedan vidare genom Sverige (Jönköping, Linköping, Norrköping) till Nyköping dit han anlände i början av december. Schacht lyckades snart få kontakt med de personer han skulle uppsöka men verksamheten avslöjades och jämte sina två svenska medhjälpare kastades han i fängelse. Alla dömdes till döden och svenskarna halshöggs på Stortorget i Stockholm i september 1624. Patern åter benådades av Gustav II Adolf, förvisades ur landet samt sattes på en båt som avseglade till Lübeck dit den anlände under början av 1625.

Schacht kan, med tanke på den – även efter tidens sed – ovanligt dåliga behandling han blev utsatt för under såväl förhör som fängelsevistelse knappast hava haft några som helst angenäma hågkomster av sin vistelse i Sverige. Det ligger onekligen något i att han efter hemkomsten en tid var verksam som fältpräst i Tillys armé. Att pater Schacht, som synnerligen väl tjänade sin orden, därefter fick tillbringa de sista åren av sitt liv under relativt goda förhållanden i Hamburg där han avled 1654 synes både rättvist och tillfredsställande (Koch, spalt 1596/7; Wehner I, p. 41/9, 56/62; jfr även *Die Katholischen Missionen* 1880, p. 157/9 – det bör dock kanske erinras om att vissa data i denna modifierats av senare forskning).

Tack vare vänligt tillmötesgående från W. Saake (St. Augustin), J. A. Otto (Bonn), Fr.–J. Holin (Uppsala), P. Arrupe (Rom) och Ed. Lamalle (Rom) har bilden av Schacht i hans snickarbod kunnat spåras. Lamalle har ställt ett fotografi till mitt förfogande (27.11.1980) och meddelat att detta härrör från M. Tanner, *Societas Jesu Apostolorum Imitatrix sive gesta, Pars prima, Societatis Jesu Europææ, Pragæ 1694*, p. 795. Bilden, fig. 1, stämmer rätt väl överens med den ovan citerade beskrivningen men antalet fällor är mindre än vad man skulle hava förmodat.

¹ R. Wehner uppger att pater Schacht föddes i Schleswig 1583 (*Jesuiten im Norden* 1, Paderborn 1974, p. 43), enligt L. Koch åter (*Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934, spalt 1596/7 är födelseåret 1585 (eller 1584). Pater Fr.-J. Holin har fäst min uppmärksamhet på arbetena i fråga (10.10.1980).

I nischen bakom patern står en avgillrad dubbel lådfälla av trä, en halvfärdig likadan finnes på bordet framför honom. Konstruktionen är välkänd. Enkelfällor av samma modell, *souricière à bâton*, fig. 2, äro tex kända från Frankrike² — de voro enligt L. Verardi, dvs P. Boitard,³ vanliga i Paris⁴ — och England. En dylik beskrives av J. Bateman som en "Victorian cage live trap for mice".⁵ Falldörren fästes med ett snöre eller något dylikt vid svängelns grövre ände, vid den smalare hakas en metallkrok med fastbundet bete löst på. Ur teknisk synpunkt är det oväsentligt om fällans långsidor äro hela, försedda med hål eller byggda som galler. Alla varianterna förekomma. Den mot ingången vettande kortsidan utgöres däremot av ett galler. Schachts fälla består närmast av två enkelfällor som sammanbyggs så att en ingång finnes på vardera kortsidan. Till skillnad från vanliga dubbelfällor som hava ett fångstrum med två samtidigt nedfallande raka eller vinkelböjda dörrar har Schachts fälla, av allt att döma, två fångstrum med av varandra oberoende falldörrar. Sådana musfällor finnas ännu i Tyskland, låt vara att båda dörrarna äro placerade på samma kortsida.⁶ Man kan också förse fångstrummen med vinkelböjda dörrar som L.M. (ascall) rekommenderar.⁷ Under 1900-talet har Schachts system kommit till heders igen. Den mycket omtyckta Potterfällan, en metalltrådskonstruktion för fågelfångst, säges nämligen giva bästa resultatet om två "element" placeras invid varandra med ingångarna åt var sitt håll.⁸ Bateman (p. 216) anför C. Roths forskning- ar och framhåller att medeltida (engelska) musfångare använde lådfällor "of a design which persisted right up to Victorian times". Det finnes anledning att i annat sammanhang närmare kommentera de europeiska lådfällorna. Här skall en-

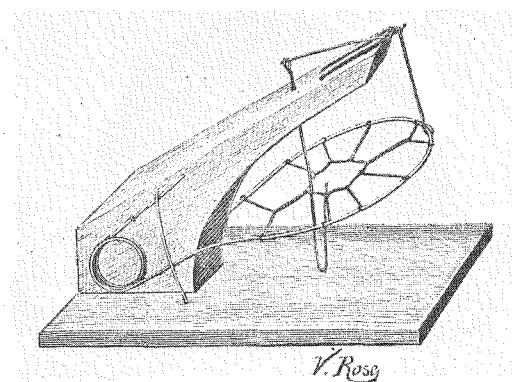

Fig. 3. Torsionsfälla, Frankrike. Efter G. Henri.

dast erinras om G. Bergs grundläggande studie över medeltida europeiska musfällor och fångsttekniker (jfr Rig 1974, p. 21).⁹

På arbetsbordet står det också en mindre vanlig torsionsfälla av den typ som i Frankrike kallas *planchette* eller *assommoir grillagé* - dvs närmast "gallerfälla" (Roubo, p. 27 och pl. 7: 18/9).¹⁰ Den är hänggillrad, fig.3, lockbetet trädes på gillerkroken vars spets sticker upp ungefär mitt i gallret. Med tanke på att Mascalls handbok är starkt påverkad av kontinentaleuropeisk jaktkultur är det knappast förvånande att Schachts torsionsfälla återfinnes som "the dragin trappe with a great wyar" (p. 75/6 och fig.). I obetydliga detaljer skilja sig självfallet de engelska och franska fällorna något från varandra. Det kan i förbigående nämnas att de "fjädrande paletterna och hamrarna" äro nära besläktade med gallerfällan. Redskapen ifråga, som beskrivas av Verardi (p. 59/60, 91/2 och pl. 2: 14, 3: 27),¹¹ äro emellertid föga förtroendeingivande. Han har själv aldrig prövat hammaren (användes även för fångst av större djur som mård och vildkatt etc) men uppger att den är vanlig i utlandet och särskilt i Amerika. H.V. de Loncey, som sannolikt hämtat sina informationer hos Verardi, kallar därför hammaren för *assommoir américain*.¹²

⁹ Medieval Mouse Traps, Studia Ethnographica Upsaliensia 26 (Varia 2), Uppsala 1966, p.11/13.

¹⁰ Henri, G., Pièges et appats, Paris 1896, p. 49/51 och fig. 11.

¹¹ I.Manninen (Die nord-eurasischen Torsionsfallen, Eurasia Septentrionalis Antiqua 6, 1931, p. 5/6 och fig. 9) har förbiset att Verardis handbok i första hand avser Frankrike.

¹² L'art de détruire les animaux malfaisantes, Paris 1887, p.83/4 och fig.27.

² Roubo, A.J., L'art du layetier, Descriptions des arts et métiers 15 (1782), p.25 och pl.7: 4/7. Förste arkivarie Rut Liedgren har fäst min uppmärksamhet på arbetet.

³ Lindner, K., Bibliographie der deutschen und der niederländischen Jagdliteratur von 1480 bis 1850, Berlin 1976, spalt 713.

⁴ List über List, Weimar 1836, p.99/100 och pl.3:31. Originalupplagan (Manuel du destructeur des animaux nuisibles. Paris 1833) har ej varit tillgänglig.

⁵ Animal Traps and Trapping, Newton Abbot 1973, p.190, 216 och pl.; jfr p.16.

⁶ Mérite, Ed., Les pièges, Paris 1942, p. 326 och pl.8: 7.

⁷ A Booke of Engines and traps to take Polcats, London 1590, p.64/5 och fig.

⁸ Hollom, P.A.D. and Brownlow, H.G., Trapping Methods for Bird Ringers, Hertford 1958, p.32/4 och fig.22/3.

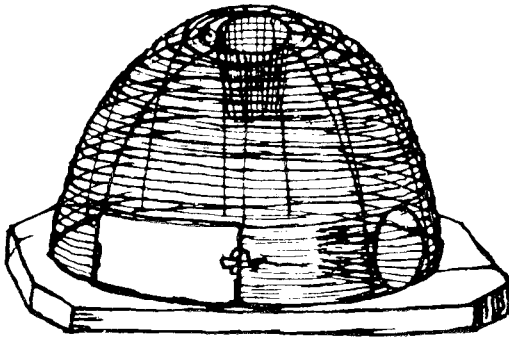

Fig. 4. Musmjärde med två ingångar, Italien. Efter K. Jaberg och J. Jud.

Framför Schacht ligger även några tillsågade träbitar som möjligen kunna vara avsedda för låd-fällor. Där finnes det emellertid också en rund metalltrådsjärde med ingång från taket. Denna *panier* eller *piège-calotte*, som är välkänd från Frankrike, tillverkas i två modeller. Den mera inventiösa har ingång från såväl tak som sida, den enklare endast från taket. Vid golvet förses fällan med en liten dörr eller en skjutlucka genom vilken mössen kunna skakas ut (Henri, p. 53/4 och fig. 16; Roubo, p. 26 och pl. 7: 13/4). Musmjärden är en typisk handelsvara som väl närmast bör återfinnas i den västeuropeiska järnhandels sortimentsförteckningar. På grund av sin alldaglighet uppmärksammas den däremot endast sällan i vetenskaplig facklitteratur. Till och med så välinformerade kännare som A. Chaigneau¹³ och Mérite förbigå musmjärden. Uppgifter finnas emellertid från Por-

¹³Manuel du piégeur, Paris 1965.

tugal (Amarante – betingade vid sekelskiftet ett pris av 80 reis),¹⁴ Italien, fig.4,¹⁵ Österrike (Loich¹⁶ och trakterna kring Unterwart och Stadtschlaining - dvs mellan Pinka och Tau-chen¹⁷) och Ungern (området kring Debrecen och väster om Tisza).¹⁸ G. Maresch (p. 349) anser att mjärden sannolikt är den mest kända musfällan i Österrike. Enligt K. Gaál (p. 75) förekom den i östra Steiermark, södra Burgenland och hela låglandet vid Karpaterna ("im ganzen Karpaten-becken") och salufördes av slovakiska gårdfari-handlare. Efter första världskriget tillverkades musfällor i Burgenland men det har inte kunnat fastställas var detta skedde. B. Gunda, som även anför en uppgift från Somogy (Zandór), bekräftar att slovakiska kittellickare före första världskriget brukade medföra och sälja musmjärden på sina

¹⁴ Pinho, J., A caça, Portugalia 2 (1905/9), p. 89 och fig.13.

¹⁵ Jaberg, K. und Jud, J., Sprach-und Sachatlas Italiens und der Südschweiz 3: 1, Zofingen 1930, karta 445 och fig. 3: c.

¹⁶ Maresch, G., Mausefallen aus der Sammlung in der Loich, N. Ö., Sammeln und Sichten Beiträge zur Sachvolkskunde, Festschrift für Franz Maresch, Wien 1979, p. 349/50 och fig. 1. Prof G. Berg har fäst min uppmärksamhet på arbetet ifråga (10.2.1981).

¹⁷ Gaál, K., Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 261: 1 (Wien 1969), p. 75 und Tafel 6: 2.

¹⁸ Ecsedi, J., Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon, Debrecen sz. kirváros Dérimúzeumának kiadványai 28 (1933), p.182/3 och fig. 36; Györfly, I., Gazdalkodás, A magyarság tárgyi néprajza 2, Budapest 1934, p. 34, 38 och fig. 46.

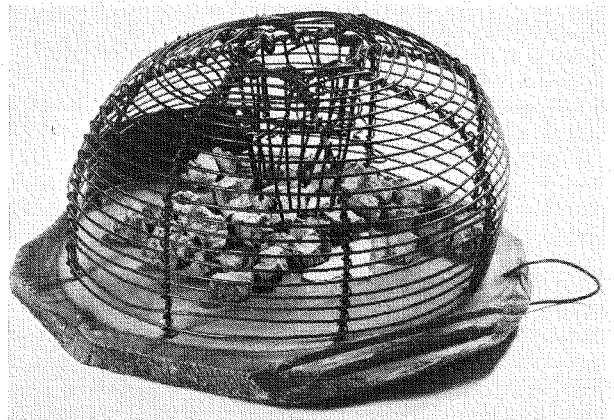

Fig. 5. Musmjärde, Stockholm. Nord. muscet 109.087 b.

vandringar från hembyarna i nordvästra Karpaterna.¹⁹ I Portugal, Österrike och Ungern har fällan ingång från taket, i Italien därjämte från sidan. Från Piemonte nämner emellertid Verardi (p. 97/8 och pl. 3: 28) att etthålsvarianten är en av de vanligaste musfällorna. Den är här av en något enklare konstruktion än i de övriga fallen — dörren eller skjutluckan kan f. ö. alternativt också anbringas i trägolvet. Huruvida F. A. Bechstein också medräknat mjärdarna i sin utsago "die gewöhnlichen Draht- und Klotzfallen für Ratten und Mäuse sind so bekannt, dass es überflüssig sein würde, hier noch ein Wort über dieselben zu verlieren" låter sig inte fastställas.²⁰

Tillgängligt material från Skandinavien ger heller inte så mycket. Det finnes emellertid belägg från Danmark, Norge, Sverige och Finland. Beträffande Danmark har museumsinspektør Ole Højrup (3.3.1981) meddelat mig att "musefælden i form af en ståltråds-kuppel er kendt, men ikke almindelig. I slutningen af 1800 årene kom omvandrende italienere med ståltrådsvarer, flaske- og lampeglasrenser og jeg tror også fælder af denne type". I Norsk Folkemuseum finnes en fälla från Kråkstad (Akershus — NF L. 2579, J.B.Østby 5.1.1981) och i Nordiska museet finns två, fig. 5, som möjligen äro från Stockholm (109.087: a/b — gåva 1907, K. Eriksson 11.1.1981). Mjärden saknas å andra sidan i Kulturens, Upplands- och Varbergsmuseernas samlingar (N. Nilsson

22.12.1980; K. Berg 9.3.1981; M. Ehrnberg 19.12.1980). Jag har emellertid själv använt en från järnhandeln i Bengtsfors eller Åmål inköpt musmjärde för omkring 40-50 år sedan på Solvik (Laxarby, Dalsland). Som redskap praktisk och användbar men sämre än vattenkatten. I detta sammanhang är emellertid en uppgift hos Berg (p. 13) av betydande intresse. I ett inventarium av år 1529 från Gripsholms slott omtalas nämligen "II råttfällor av järntråd".²¹ Att musmjärddar avses torde vara klart, men om de varit runda eller fyrkantiga låter sig ej avgöras. En rund sådan är också känd från Finland, nämligen från Sibbo i Nyland (Finlands Nationalmuseum E 508 — E. Naskali 13.2.1981).

Det skall inte göras gällande att pater Schacht spred kännedom om kontinentala musfällor i vårt land. Därtill var hans vistelse allt för kortvarig och tillika gavs han, på förekommen anledning, ej tillfälle härtill. Tanners träsnitt är detta oaktat av betydande intresse för det visar några på hans tid moderna musfällor som haft en betydande utbredning på kontinenten. Endast en av dem, musmjärden, har helt sporadiskt kunnat beläggas från Sverige. Fällan är emellertid så enkel och föga iögonfallande att den undgått upptäckt. Utbredningsområdet måste vara vida större än det som här antytts även om det inte kan vara sammanhängande.

Zusammenfassung

Der Jesuitenpater Heinrich Schacht und seine Mausefallen

In den Jahren 1623–24 weilte der Jesuitenpater Heinrich Schacht in geheimem Auftrag in Schweden. Er sollte dort Verbindungen zu schwedischen Katholiken aufnehmen und ihnen helfen (zu S. siehe Literatur in Anm. 1). Um keinen Verdacht zu erwecken, gab er sich als wandernder Mausefallenhändler aus. Er hatte gelernt, verschiedene Modelle zu verfertigen. Ein Bild, Abb. 1, zeigt ihn von allerlei Fallen umgeben bei der Arbeit. Verf. hat dieselben identifiziert, vgl. Abb. 2–5, und gibt Hinweise auf einschlägige Literatur, Anm. 2–16, die zeigt, dass

Fallen dieser Art auf dem Kontinent weit verbreitet waren. Verf. rechnet jedoch nicht damit, dass S. die kontinentalen Fallen in Schweden bekannt machen konnte, da sein Aufenthalt im Lande dafür zu kurz war. Bereits im Jahre nach seiner Ankunft kam seine eigentliche Tätigkeit an den Tag und man nahm ihn und seine beiden schwedischen Helfer gefangen. Die letzteren wurden hingerichtet, während S. mit einer Ausweisung davon kam.

¹⁹ Trapping and Hunting among the Hungarian People, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1973), p. 356, 364 och fig. 7: H.

²⁰ Der Fang der deutschen Raub- und Rauchthiere, Quedlingburg und Leipzig 1845, p. 49.

²¹ Nya handlingar rörande Skandinaviens historia 27 (1856), p. 3.

Översikter och granskningar

Paul Thompson: Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder. Svensk övers: Maj Frisch. Gidlunds. Stockholm 1980. 247 s.

Muntlig historia eller, som det med engelskt språkbruk ofta kallas, *oral history* handlar kort uttryckt om att ge sk vanliga människor deras plats i historien med hjälp av intervjuer, uppteckningar eller självbiografiskt material.

Paul Thompson, som är knuten till sociologiska institutionen vid Essex universitet, är en av de drivande krafterna bakom den muntliga historieforskningens uppsving i Storbritannien under det senaste decenniet. Hans insatser har också varit avgörande för att få till stånd de internationella kontakterna mellan "muntliga historiker" som lett till två konferenser med deltagare från ett stort antal europeiska länder, USA, Mexico och Australien. Han är redaktör för tidskriften *Oral History* och har ansvaret för projektet "Family Life and Work Experience before 1918" som bl a resulterat i boken *The Edwardians. The remaking of British Society* (1975).

När Thompsons bok *The Voice of the Past* (Oxford 1978) nu utgivits på svenska är det ett talande uttryck för ett brett intresse också här i landet för en viktig nyorientering inom historievetenskapen. I den svenska upplagan kompletteras Thompson av två forskare med stor erfarenhet av metoden, historikern Sven Lindqvist som skrivit förordet och etnologen Orvar Löfgren med en efterskrift. Det förgångnas röst vänder sig inte uttryckligen till någon speciell målgrupp. Den är brett upplagd med den styrka och de svagheter det kan innebära. Den har mycket att tillföra etnologer och historiker av facket på olika nivåer liksom lärare och amatörforskare, men utbytet blir med nödvändighet av olika slag.

För svenska etnologer är *oral history* både i fråga om metod och synsätt något mycket välbekant. Många intar av den anledningen relativt ointresserade, beskyddande eller defensiva attityder. Även om det är förståeligt, vore det olyckligt om sådana inställningar blev dominerande och kom att motverka ett aktivt samarbete som på sikt kan gagna

båda parter. För etnologin är det en nyttig tankeställare att ämnet, trots att det sedan länge varit en etablerad vetenskap framför allt i Skandinavien och Tyskland, ändå inte nått längre utanför de egna fackkretsarna och de nationella gränserna än att elementär etnologisk metod och synsätt nu kan lanseras som en nyhet av företrädare för andra ämnen, i första hand då historiker och sociologer. Förklaringen är säkerligen sammansatt och det får räcka med att nämna de mest elementära orsakerna som ämnesgränser, språkbarriärer och kvardröjande effekter av den politiska stämplingen av folklivsforskningen, som blev resultatet av dess roll i nazitidens Tyskland. Vilka orsakerna än är står det emellertid klart, att om vi inte vill acceptera en fortsatt undanskymd roll för etnologin, måste vi ta itu med problemet att föra ut forskningsresultaten mer effektivt. Att behovet och intresset finns är muntlig historia i sig ett belägg för.

En anledning till att muntlig historia inte alltid framstår som ett angeläget område för skandinaviska etnologer är, att resultaten än så länge i de flesta fall präglas av nyväckt entusiasm över de möjligheter metoden erbjuder att illustrera texten med långa intervjuцитat snarare än av teoretisk medvetenhet och analytiskt djup. Det finns dock redan hos många "muntliga historiker", bland dem Thompson, en strävan bort från de mer deskriptiva undersökningarna. Här öppnar sig i ett längre tidsperspektiv stora och spännande utvecklingsmöjligheter genom att muntlig historia samlar företrädare för många skilda discipliner, som sammantaget representerar en bred och varierad teoretisk kompetens.

Den aktuella boken har dessutom mycket att ge svenska etnologer genom att den oavsiktligt erbjuder en möjlighet att se på de egna metoderna och möjligheterna genom nya glasögon, en effekt som kan liknas vid att läsa en antropologisk undersökning om det egna samhället. Thompsons försvar av intervjumetoden inom historisk forskning och engagerade framhållande av dess förtjänster ger ett nyttigt perspektiv på en typ av källmaterial vars användande i och för sig inom etnologin blivit enoreflekterad självklarhet.

Boken är, som framgår av titeln, en introduktion

till bruket av muntliga källor inom historieforskningen. Den innehåller praktiskt metodiska avsnitt som ger källkritiska synpunkter och råd vid uppläggning och genomförande av undersökningar baserade på muntligt material. Huvudtesen i avsnitten "Källornas tillförlitlighet" och "Tolkning – historien kommer till" är att det inte finns någon principiell skillnad mellan skriftligt och muntligt källmaterial. Bådadera måste granskas kritiskt och utvärderas i sitt sammanhang. De muntliga källorna har emellertid fördelen att de ingår i en levande tvåvägsprocess. Under viss tid existerar möjligheten att ställa kompletterande frågor till källan. Det skall för säkerhets skull framhållas att Thompson inte förordar ett renodlat användande av muntliga källor till varje pris. Tvärtom framhåller han vikten av att låta olika källmaterial komplettera varandra.

Thompson tar också upp minnets tillförlitlighet till diskussion. Det är ett område som det på basis av de internationella konferenserna om *oral history* finns anledning att tro kommer att tilldra sig alltmer uppmärksamhet. Problem kring selektionsprocesser, förträngningsmekanismer och åldersförändringar har föranlett också psykologer, psykiatriker och filosofer att ansluta sig till de muntliga historikerna.

Till de praktiska avsnitten hör kapitel om projektarbeten, intervjueteknik och arkivering. De båda senare avsnitten är mycket handfasta och ger råd bla om intervjuens uppläggning, intervjuarens uppträdande, handhavande av bandspelare, utskrift och systematisering av källmaterialet.

Projektavsnittet representerar en av Thompsons huvudtankar – att intervjuemetoden lämpar sig väl för grupparbeten och på olika sätt kan användas för att eliminera barriärer, tex mellan gamla, lärare-elever, universitet-samhälle. Han behandlar projekt på många olika nivåer både vid och utanför universiteten. Största utrymmet ägnas muntlig historia i skolorna, där Thompson visar hur metoden kan tillämpas på olika sätt på alla stadier och exemplifierar med framgångsrika projekt som genomförts i USA och Storbritannien. Mest konsekvent genomfört under lång tid är det amerikanska Foxfireprojektet. Det har blivit mönsterbildande för liknande projekt i andra skolor och bla resulterat i bok- och tidningsutgivning. De pedagogiska fördelarna är enligt Thompson att muntliga historiprojekt i skolan "innebär en konkret uppgift som leder till ett påtagligt resultat. Diskussion och samarbete uppmuntras. Barnen får

hjälp att utveckla sina språkfärdigheter, sin känsla för vad som är sant, sin sociala medvetenhet och sina mekaniska färdigheter" (s 138 f). Avsnittet belyser med all önskvärd tydlighet vilka fördelar arbetssättet har i skolarbetet och ger goda argument för hur viktigt det är att etnologiska kunskapsområden och metoder förs in i skolan.

En forskningshistorisk översikt behandlar de muntliga källornas roll inom historieforskningen i olika länder och den utveckling som lett till att historikerna kommit att överge dem till förmån för dokumenten. Ett avsnitt ägnas också de resultat som den muntliga historieforskningen uppnått under senare år. Tyngdpunkten har av förståeliga skäl kommit att ligga på undersökningar som utförts i Storbritannien och USA. De bibliografiska hänvisningarna öppnar dörrar mot undersökningar som i val av problem och metoder ligger nära och har mycket att tillföra också skandinavisk forskning.

Även om forskningsöversikten inte gör anspråk på att vara uttömmande, är det en brist att relevanta delar av tysk forskning helt saknas. Etnologin i Skandinavien berörs med några få rader, delvis nyskrivna för den svenska upplagan. Språk och ämnesgränser får förklara och förlåta att det här smugit sig in felaktigheter som att "etnologer som Orvar Löfgren har *nu* (min kursiv) börjat utnyttja vad arkiven erbjuder" (s 65). Att översättningen av *survivals* i den historiska tillbakablicken blivit "överlevnad" (s 55) i den svenska upplagan kan däremot inte tillåtas Thompson.

Historiens funktion i samhället är den tredje huvudaspekten vid sidan av metod och forskningshistoria och den är inte den minst viktiga. Thompson ser metod och mening som något som i grund och botten inte kan skiljas åt och deklarerar att avsnittet "Historien och samhället" är skrivet utifrån en socialistisk åskådning. Det är inte vanligt att forskare i klartext deklarerar sina politiska åsikter. Thompson gör det utifrån sin övertygelse att den muntliga historien får de rikaste möjligheterna i utvecklingen av en mera socialt medveten och demokratisk historieskrivning, även om den naturligtvis också kan användas för att tjäna konservativa syften. För den händelse att den politiska deklARATIONEN eventuellt skulle avskräcka någon från att läsa boken, är det bäst att tillägga att Thompsons resonemang ändå i praktiken huvudsakligen är som han själv säger "rätt och slätt mänskligt snarare än politiskt" (s 16).

Kapitlet "Historia och samhälle" tillhör bokens

mest tänkvärda. Det innehåller i och för sig inte några revolutionerande nya tänkesätt, men lågmälda och välformulerade påminnelser om vikten av en dialog mellan universiteten och samhället och av att resultatet blir ett utbyte och inte ett utnyttjande. Han påminner om alla de grupper som aldrig av sig själva gör sin röst hörd för eftervärlden: vanliga människor i alla åldrar, alla samhällsklasser och av båda könen. Det är inte något helt okänt för etnologer, men få har formulerat fördelarna med intervju-baserad vardagslivsforskning så engagerat som Thompson gör i kapitlets slutord: "Den muntliga historien byggs upp kring människor. Den ger själva historien liv och vidgar dess horisonter. Den medger hjältar, inte enbart bland ledarna utan också bland de många i folkets djupa led. Den uppmuntrar lärare och elever till samarbete. Den för historien in i och ut över det lokala samhället. Den bidrar till värdighet och självförtroende bland de mindre privilegierade, i synnerhet de gamla. Den möjliggör kontakter – och därmed förståelse – mellan sociala klasser, mellan generationer . . . kort sagt, den gör människolivet rikare" (s 32).

Sven Lindqvists förord ger ur historikerns synpunkt ytterligare belägg för det muntliga materialets betydelse för historieforskningen och de negativa följderna av ett avståndstagande till dem.

Orvar Löfgren visar i sin efterskrift hur 1800-talets intresse för det primitiva och ursprungliga ledde till att forskarna i Storbritannien sökte sig till folk i imperiets mest avlägsna hörn, medan samma strömningar i Sverige gav upphov till en folklivsforskning inom det egna landet. Vardagshistoriska forskningar rörande England kom därigenom att saknas så gott som helt. Det är detta uppdämda behov som nu resulterat i att oral history fått så stor uppslutning i England. Löfgren anknyter också till bokens karaktär av handbok med att förteckna de svenska etnologiska arkiven och ge exempel på svensk etnologisk litteratur för den som vill skaffa sig en första inblick i dess inriktning och metoder.

Thompsons bok förtjänar att bli läst och diskuterad inte minst vid landets etnologinstitutioner. Den är central i den aktuella diskussionen om ökade kontakter mellan universitet och samhället i övrigt.

Birgitta Frykman

Trond Løken (red.): **Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge**. Varia 4. Utg. av Arkeologisk museum i Stavanger, 1979, 118 s., ill.

Att järnet som kulturfaktor haft en enorm betydelse ej blott för den nordiska kulturutvecklingen utan för västerländsk civilisation överhuvudtaget torde ej förnekas av många. Åtminstone i Sverige syns dock ingen livligare debatt ha förts kring detta tema under senare tid. När därför under 1980 två ansedda bibliografiska periodöversikter i Prag och London* anmälde rubricerade norska utgåva i ämnet blev det uppenbart att här måste föreligga något väsentligt nytt. Eftersom de nämnda översikterna refererade föga av detaljer ur innehållet i boken finns det anledning att ta upp till en närmare granskning vad som ligger bakom den intresseväckande huvudtiteln.

Varia 4 är en sammanställning av föredrag och diskussionsinlägg vid Det norske Arkeologmøtets symposium i Bryne 1978, där antalet deltagare översteg 50 och nästan hälften av dessa var aktiva genom föredrag, diskussionsinlägg och skriftens redigering. Huvudredaktören Trond Løken har på ett förtjänstfullt sätt åttstadkommit en innehållsrik och lätthanterlig sammanställning av föredrag, bildmaterial och diskussionsreferat. Innehållet är uppdelat i tre huvudavsnitt, som alla avslutas med diskussionsreferat. Första avsnittet kallas TEKNIKK och omfattar fyra inledningsföredrag som nu skall beröras i tur och ordning, medan de tre diskussionshuvudavsnitten tas sist i ett sammanhang.

Slaggrøper på Eg, Kristiansand, Vest-Agder av Tom Bloch Nakkerud och Eva Schaller.

Observationer vid utgrävning 1977 av en ugnsplats på västra stranden av Otra älv mittemot Oddernes medeltidskyrka refereras. Platsen ligger 25 m över nuvarande havsyta, terrängen beskrivs som en sandslätt och i området har tidigare funnits gamla gravhögar. Sammanlagt sju gropar innehållande träkol, slagg och lera upptäcktes inom 10 m² yta. Groparna var cirkelrunda, 50 m i diameter och bevarade endast till ca 35 cm djup under matjordslagret. I några av dem fanns rester av 5

* Communication 25, Comité Pour la Sidérurgie Ancienne Institut d'Archéologie, Prag, samt Journal of the Historical Metallurgy Society, Vol. 14: 2, London.

cm tjocka träkäppar nedslagna runt periferin och tolkade som stöd för ett av lera format övre ugnsschakt. Gropinnehållet bestod nedifrån av lera, träkol och järnslag. Slaggen, som var brusten i knytnävsstora bitar, ansågs ha legat orörd sedan den bildades. Slaggmängden anges ej men ändå tolkas groparna såsom tillhörande samma typ som de tyska och danska schaktugnarna kända från Scharmbeck och Drenghsted. Åldern har C_{14} -daterats till "yngre romartid", vilket torde motsvara 200-tal eller 300-tal e. Kr. Uppgifter om använd malm saknas. I övrigt avstår förf:an från att försöka tolka anläggningen och dess bakgrund.

Detta ugnsfynd måste ur flera aspekter betecknas som mycket intressant, men vissa detaljer liksom frånvaron av tunga slagglumpar i 100 kg-klassen ger anledning till försiktighet med slutsatser tills fullständig redovisning föreligger. Kanske rör det sig om en provanläggning uppförd av expertis inkallad från Polen eller Jylland men ej resulterande i någon sydnorsk stadig järnproduktion?

Jernvinne i Kaupanger i Sogn? av Ingvild Øye Sølvberg.

Här behandlas en medeltida anläggning daterad till 1100-tal och 1200-tal samt omfattande åtta större gropar av varierande form, runda såväl som fyrkantiga, varav sex låg i nästan rak linje med en à två meters mellanrum. Med den fria volymen varierande mellan 365 l och 854 l samt djupet 60 à 70 cm erhålls en medeltvärarea för dessa gropar av omkring 1 m². Till karaktärstiken hör att flertalet runt öppningen var omgivna av "vallar" av sand hopbakad med tjära, att några innehöll en bottensats av tjära samt att omgivande mark innehöll två kolrika "brandlager" med ett mellanliggande "rostlager", ca 6 cm tjockt, innehållande järnslag. Totala slaggmängden uppges till 500 à 600 kg.

Sølvbergs tolkning av anläggningen såsom sammanhörande med järnframställning bestyrks av den stora mängden slag. Däremot finns ingenting som talar för förf:s antagande att groparna varit reduktionsugnar eller kunnat fungera som sådana. Närvaron av trätjära säger istället att de måste ha varit kolningsgropar, där täckningen tätats med sandvallar och träkolet tillverkats för näraliggande men ej återfunna blästugnar. "Brandlagren" blir då snarast spillt träkol som trampats sönder på arbetsplatsen och vid ett tillfälle täckts med gammal slag för att bli renare att gå på. Dateringen gav ju en tidsskillnad mellan "brandlagren" av

25–50 år. Men att anläggningen vittnar om en medeltida järnproduktion i Kaupanger är ostridigt.

Forhistorisk smıteknikk av Arne Emil Christensen

Christensen ger en i de stora dragen korrekt redogörelse för fornsmedens verktyg och de smidda produkternas behandling och egenskaper. Han påpekar betydelsen av att jämförande studier av våra dagars kvarlevande hantverk används för att skaffa information om en smeds arbetsvillkor och produktionsmöjligheter samt framhåller att järnsmederna kunde överta en rad arbetsmetoder från bronsmederna, vilka var vana vid att kallhamra sitt material. Han glömmer dock att nämna att det först var med järnet, om också mycket tidigt, som smederna fick de effektiva verktyg som utan större ändringar kunnat fortleva till vår tid. Att den som uppfann smedtången skulle ha gjort en insats likvärdig med eldens tämjande eller uppfinningen av hjulet är nog en överdrift mot bakgrund av ordspråket "Bränt barn skyr elden". Men att smidestekniken är mycket gammal är ovedersägligt. Tänger och hammare finns avbildade på grekisk keramik redan från ca 700 f. Kr. Att stål kunde *härdas* redan ca 1100 f. Kr. finns belagt från Cypern, men ifråga om *anlöpning* är det mera tveksamt hur länge den metoden att förbättra stålets seghet varit känd.

För en metallurg är det milt sagt häpnadsväckande att läsa om norska museers vana att "glødekonservera" alla järn- och stålföremål under tjugooårsperioden 1920–1940. Även om ett tunt glödskal kan ge mjukt järn ett korrosionsskydd så ger värmning till 500 °C och högre oåterkalleligt en utjämning av hårdhetsskillnaden mellan hårdat stål och järn. Att hålla isär dessa begrepp borde ingå i grundutbildningen för museipersonal eftersom okunnighet där kan leda till ytterligare förstöring av outnyttjat kunskapsunderlag. Christensen har gjort en väsentlig insats med att påpeka detta och med att betona vad som kan vinnas genom metallografiska undersökningar. Han kunde i samband med omnämmandet av många arkeologers tvekan att göra de ingrepp som behövs dock även ha påpekat möjligheten att *laga föremålen* så att såren icke syns eller i varje fall ej blir störande för utseendet.

Utvikling av effektivitet av jernvinner som en funksjon av tida av Anna M. Rosenqvist

Här behandlas frågeställningar rörande malmer, kemiska reaktioner i ugnspröcessen samt slaggens egenskaper med utgångspunkt i material från ut-

grävda och daterade ugnsplatser i Møsstrand i Telemarks fylke, undersökta av I. Martens. Man har funnit två till både konstruktion och ålder skilda ugnstyper, där slaggen visar egenskaper som tyder på större effektivitet i reduktionsprocessen hos den yngre ugnstypen jämförd med den äldre. Den äldre typen, på norska benämnd *helle-gryte*, är vad som på engelska kallas *bowl-hearth* och på svenska lämpligen bör heta *skålugn*, dvs. en låg av stenhällar hopfogad och med lerklining tätad "skål". Den yngre ugnstypen har ett av lera uppbyggt schakt, vars höjd dock ej anges. Den kallas på norska *leirovn* och torde motsvara engelskans *bloomery* och vår svenska *blästa*. Hellegryte-typen har C₁₄-daterats till 550–750 eKr och leirovn-typen till 860–1170 eKr.

Rosenqvist uppger om malmen att den var en rik myrmalmsområde som det finns gott om i området samt beskriver myrmalmsbildningen på ett sätt som visar att detta ämne är i behov av klarläggande forskningsinsatser. Ifråga om reaktionsförloppen vid malmreduktion och slaggbildning är en förenklad framställning kanske motiverad i sammanhanget, men två brister måste påtalas. Den ena är att den direkta kolreduktionen utelämnats: $\text{FeO} + \text{C} \rightarrow \text{Fe} + \text{CO}$ vilken utspelas mellan flytande FeO-rik slagg och fast kol och vilken är huvudreaktion i en skålugn. Den andra är uppgiften att fajalitbildningen skulle vara av sekundär betydelse när den i själva verket måste ses som huvudreaktion för slaggbildningen vid användning av myrmalms.

Uppgiften att malmens järninnehåll "må være godt over 50 % for at man skal få noe utbytte" (av järn) måste ses som ett rent felslut. Även fattigare malmer kan ge järn åt en skicklig järnblåsare. Men tabell 1 med 20 st slagganalys från lika många ugnar är av stort intresse liksom den bearbetning av analysmaterialet som visar på en klar skillnad i slaggtyp från respektive skålugn och blästa, där FeO-haltens medelvärde var 77,0 % för den förra och 59,7 % för den senare. Utöver ett klart bättre järnutbyte för blästan kan ur dessa siffror utläsas, att skålugnens slagg har ett överskott av FeO som betyder att en del av malmen gått direkt i slaggen. Omfattningen av Rosenqvists material gör hennes slutsats befogad, nämligen att den senare ugnstypen varit effektivare än den tidigare. Ur teknikhistorisk synvinkel är det ett viktigt resultat.

Den serie mikrostrukturer i slagg som avslutar rapporten bekräftar resultatet av den kemiska bedömningen men visar samtidigt, att förf. ej utnytt-

jat alla de möjligheter som mikroskopisk analys av strukturen kan ge.

Andra avsnittet kallas **DISTRIBUSJON/UTBREDELSE** och börjar med:

Jernvinne og jernalders busetning i Trøndelag – ei problemstilling av Oddmunn Farbregd.

Huvudsyftet var här problemställandet emedan hittills forskningen om järnframställning i Trøndelag är obetydlig. Ett par hundra slagghögar är dock kända i Nord-Trøndelag och ett hundratal i Gauldalen i Sør-Trøndelag. Av två C₁₄-daterade ugnsanläggningar anges en vara från 100–200 e. Kr. (Navlus i Snåsa) och en från 200–400 e. Kr. (Hoset i Stjørdalen). Båda tillhör det område, Stjørdal–Levanger–Snåsa, där de flesta slagghögarna finns. Problemen gäller om området har några kronologiska och geografiska mönster för järnuttvinningen, vilken roll järnet kan ha spelat för bosättningen samt dess relation till jordbruket. Den allmänna ekonomiska standarden anses i Trøndelag ha varit högre under äldre järnålder än senare.

Jerndepotene – noen aktuelle problemstillinger av Irnelin Martens.

Av det behandlade materialet är huvudparten, ca 150 fynd, från Østlandet och blott 24 st. från Vestlandet, en överbikt i öster som förf. icke kommenterar men som kan vara skäl till begrundan. Begreppet *depot* definieras som ett undangömt förråd av järn avsett att tas fram senare. I flera fall har träkol förekommit tillsammans med järnet, vilket ej heller kommenteras men från praktisk synpunkt motiverar frågan om ej kolet indikerar att depån tillhört en smed medan depåer utan kol lika väl kunde ha tillhört handelsmän för vilka järn men knappast träkol var säljbar vara?

Depåinnehållet delar Martens in i sex grupper, där den första är "blåsterjern/fellujern" och resten är olika slag av ämnesjärn. Här måste sättas ett frågetecken för sammanförandet i grupp 1 av två olika begrepp, som med stor sannolikhet representerar olika stadier av förädling. En närmare precisering därav vore önskvärd. Frågan om hur liten en depå kan vara hör väl ej till de mest väsentliga och ges heller inget preciserat svar. Man instämmer gärna när förf. framhåller att tekniska undersökningar bör bli ett viktigt led i det fortsatta arbetet inom detta område. I grunden är det ju materialets karaktär som bestämmer föremålets egenskaper och användning och den sitter ej i formen utan i struktur och hårdhet.

Mera betänksam blir man när Martens på tal om datering nämner "utviklingen bleggøks-barre". Ett ämnesjärn behöver av tillverknings-ekonomiska skäl alltid i form och vikt vara anpassat till det färdiga föremål det är avsett för — det gäller i modern tillverkning men måste ha varit lika viktigt för forntida smeder. Därför vore det mera fruktbart om arkeologen allmänt ansträngde sig att bestämma *användningen* av olika slag av ämnesjärn istället för att söka en formens "utveckling" från en typ till en annan som om vardagens bruksvaror skulle ha följt samma estetiska värderingsregler som konsthantverkets symboliska mönster och figurer.

På tal om "blåsterjern" uppger förf. att dessa alltid har en klart konvex undersida som torde spegla hårdbottnens form och därmed skulle ge belägg för att de framställdes i blåsta och ej i "hellegrytte", vilket även skulle ge underlag för datering. Även om den konvexa konturen torde ha en annan förklaring så är säkert slutsatsen om tillverkning i blåsta riktig, vilket ger datering till vikingatid eller senare och en geografisk förskjutning mot väster från Østlandet, där flertalet depåfynd från tidigare skeden gjorts. Om de fåtaliga depåfynden i Vestlandets kustbygder ställer Martens den berättigade frågan om de kanske har en anknytning till båtbyggardistriktet? Något samband mellan järndepåer och grundandet av byar har förf. ej spårat men då materialet även internationellt sett är mycket rikt anbefaller hon det med rätta till större uppmärksamhet än det hittills fått.

Tredje avsnittet har fått rubriken LIVBERGINGSMÅTER och det omfattar fyra uppsatser nämligen:

Introduksjon av jern i Skandinavia av Anne Aure Bagøien.

Förf. ställer inledningsvis frågorna: När?, Var?, Hur? — dyker de första fynden av järn upp i Skandinavien. I likhet med svenska arkeologer ser hon ej närvaron av "pyntegenstander" som indikation på en inhemsk järnteknologi utan för det kräver hon arbetsredskap av järn. Det är en standpunkt som sätter hallstattidens skandinaver i ungefär samma relation till sin tids centraleuropeer som Amerikas indianer ansågs ha till spanjorerna på 1500-talet. Beträffande sättet är diskutabelt liksom synsättet på "skandinaverna" som en enhetlig grupp. Efter omnämnande av några exempel på tidiga fynd av järnugnar i såväl Danmark som Sverige (dock ej Västergötland) och Norge drar

dock förf. den försiktiga slutsatsen att det ännu är "vanskelig å trekke noen konklusjon" om när järnutvinning började i olika områden.

Inför spörsmålet *var* början gjordes påpekas den allmänna etnografiska iakttagelsen, att starka konserverande mekanismer brukar framträda om en ny företeelse kan hota att förändra bestående samhällsstruktur och maktbalans. Järnet dök upp i de centrala bronsåldersbygderna där också tidens överklass satt. I Sydsandinavien anses bronsmängden ha minskat mot slutet av bronsåldern medan den ökat i Norge, där järnteknologin syns ha kommit senare. Slutsatsen att järnets introduktion skulle kunna klarläggas genom mera ingående studier av bronsbygderna syns dock för anmälaren vara en osäker och dyrbar omväg.

På frågan *hur* järnet introducerats anvisas och diskuteras tre modeller mot vilka det arkeologiska materialet bör utvärderas:

- a) *Innovation* inom området
- b) Genom *diffusion* förmedlad av handelskontakter, kringfarande specialister o dyl.
- c) *Invandring* av järnbrukande folkgrupper.

Beträffande (a) borde järn och ugnslämningar skilja sig från motsvarande typer av fynd på kontinenten, vilket när föremålsformerna är snarlika skulle kunna gå bättre genom metallurgiska analyser. Beträffande (b) påpekar förf. att vi vet mycket om handelskontakterna men att sådana ej är nog för att överföra den komplicerade framställningstekniken. I Sydsandinavien (Jylland) anser hon att den tidiga introduktionen kan förklaras med inresta specialister. Beträffande (c) måste vissa betingelser uppfyllas såsom nytt gravskick, nya fyndkategorier, identifiering av invandrargruppers härkomst samt möjligheter att urskilja och datera det nyinkomna materialet.

Bagøien går själv icke in på någon utvärdering av sina modeller, men då de är logiskt och klart utformade bör de kunna bli användbara instrument för den fortsatta forskningen. För anmälaren skulle det ej förvåna om alla tre modellerna skulle visa sig tillämpliga i Norden, där olika förutsättningar redan kan ses i olika områden.

Jernvinna — spontant eller organisert opptak? av Ellen Høigård Hofseth.

Denna uppsats är ett försök att genom teoretiskt resonemang finna någon linje i samhällsutvecklingen som förklarar uppkomsten av järnutvinning på en isolerad plats av typ Sysendalen på västsidan av Hardangervidda. Olika argument granskas för att enligt en tidigare hypotes en viss folkgrupp

skulle övergå från fångst av vildren som huvudnäring till att säsongmässigt dela denna med järnframställning och senare lämna renfångsten på fjällvidderna för boskapsskötsel i fjälldalarna jämsides med fortsatt järnbruk. Förf. ifrågasätter att fångstfolket skulle haft något behov av järn och förespråkar en annan förklaring som innebär att någon kommit utifrån och infört ny teknologi samt "tatt hand om varene etterpå", vilket skulle ha lett till en mer skiktad typ av samhälle än det "egaliserade" fångstfolkets.

Livbergingsmåter i fjelldalene av Arne B. Johansen.

Här redogör förf. för sina studier av den tidigaste bosättningen i Sør-Norges fjälldalar och hur spåren efter järnutvinning använts för det syftet. Han fann den bästa metoden vara att söka efter kolgropar som anses ha använts för träkolning från merovingertid till digerdöden, dvs. ca 600–1350 e. Kr., och vilka är lättare att finna än de mer oansenliga slagghögarna vid ugnspplatserna.

Andra iakttagelser var att järnutvinningen oftast låg högt uppe under trädgränsen samt gärna innerst inne i dalarna, där det finns anknypning till gårdar eller fåbodas för betesbruket. Härav drar Johansen slutsatsen att lokaliseringen bestämdes av följande huvudfaktorer: tillgången på råvaror (malm och ved), närheten till kalvfällets rika jakt- och betesmarker samt dalsänkans lämplighet för fåboddrift och hus. Han anser vidare att den typen av fjällbönder som drev fångst och järnutvinning omöjligt kunnat ha sitt ursprung i låglandets jordbruksbygder utan representerade en fjällfångstradition samt att de ej borde ha haft det svårare att lära sig göra järn än låglandsfolk.

Geografiskt-kronologiskt ger förf. några intressanta uppgifter. En enda järnutvinningsplats finns från tiden omkring Kristi födelse. Det är Sysendalen i Eidfjord på Vestlandet, där tekniken var lerschaktugn med slaggrup som i Schleswig och Polen och läget är nära kusten. Därefter dröjde det bortåt 500 år med ingen eller föga järnutvinning tills en "kolossal oppblomstring" startar på sydostsidan av Hardangervidda och den aktiviteten "brer seg fort og øker i omfang" med kulmen i vikingatid och tidig medeltid. Tekniken var också ny och berördes i A. Rosenqvists uppsats. Medan omfattningen på västsidan var obetydlig var den på östsidan så stor att tillgångarna på bränsle blev helt utnyttjade. Sedan inträdde en snabb tillbakagång med enstaka kvarlevor under 1700- och 1800-talen. Förf. medger att det är svårt att förklara de tvåra kasten i Norges tidiga järnutvinning. Hans idé om fjäll-

bygdens renfångande urinnevånare såsom plötsliga utövare av den uppblomstrande järnutvinningen i vendeltid och vikingatid syns dock vara föga underbyggd med sakskaäl.

Jernet som teknologisk nødvendig ressurs av Christian Keller.

Förf. till denna uppsats säger sig främst syfta till att ge underlag för en fruktbar diskussion och avser ej att lämna någon relevant översikt över problemområdet. Han börjar med att ställa upp tre modeller för järnets tänkta roller i utvecklingen, nämligen att det kunde ha följande samband med förändringarna vid övergången till järnåldern: 1) Att vara ett resultat av ändringarna; 2) att vara en förutsättning för dem; 3) att vara orsak.

Som utgångspunkt tas sedan den allmänna uppfattningen att bronsålderssamhället — han använder singularis — i Sydskandinavien var ett rikt, klassindelad samhälle med makt och rikedom koncentrerade på relativt få händer. Järnet, som var väl känt på kontinenten i yngre bronsåldern, hade av någon anledning ej spritts till den nordiska kulturkretsen utan stannat inom keltiskt område.

Keller refererar ett par olika danska uppfattningar om orsakerna därtill. Brøndsted ansåg att kelterna avsiktligt hindrade samtida danskar från att få tag på järn, att en allmän knapphet på metaller inträtt samt att klimatförsämringen bidrog till en kulturnedgång men att bl. a. en småningom ökad järntillgång därefter medverkade till en ny gynnsam utveckling. Men K. anser Brøndsted ologisk och skyldig till ett "tankekors". Såsom motsats refereras K. Kristiansen som ansett den ledande samhällsklassen så beroende av bronzen som statusmetall, att den kände sin position hotad om järnet infördes. Vidare skulle klimatförändringen vara en följd av en utpining av betesmarkerna genom alltför intensiv betesdrift, vilket skulle ha medfört ett "demografiskt" tryck på resurserna med hot om samhällets upplösning. Då skulle järntechnologin ha införts med påföljd att bronsåldersbebyggelsen sprängdes och en expansion vidtog till östra Jyllands och Själlands skogsområden. Om alltså enligt B. järnet blev orsak till ny kulturuppgång så skulle det enligt K. snarare vara ett resultat av en sådan. För att få klarhet gäller det att tolka den fortsatta utvecklingens förlopp med hjälp av det arkeologiska materialet. Från norsk synpunkt ser icke förf. någon markerad välståndsökning under keltisk järnålder utan motsatsen, men citerar A. Hagen som funnit "trekk som peker mot sosial likhet" (i gravskick) och att utan dels en

livskraftig befolkningskärna, dels förändring av organisationsform och teknologi blir "ekspansionen ... i romertid uforklarlig". Keller menar att antingen har järnet i Norge ej medfört någon omedelbart ökad produktion eller också har rikedomerna därav kanaliseras i ny riktning (genom en socialiseringsprocess). Han frågar vad den inhemska järnproduktionen har betytt — är det som inkomstkälla genom ökad export eller är det bara en allmänt ökad tillgång för hemmabruk? Han anser själva den rikliga tillgången på järn vara den viktigaste faktorn, t. o. m. viktigare än järnets tekniska egenskaper, men underlåter att styrka detta med något sakligt skäl.

Diskussion fördes efter konferensens tre huvudavsnitt. **TEKNIKK** hette första avsnittet, men den diskussionen gällde mest smärre frågor utan större allmänt intresse. **DISTRIBUSJON/UTBREDELSE** kom närmast och där berördes problem av vidare omfattning såsom järnvinne-platsernas lokalisering, relativt bebyggelsen och motsvarande förhållanden i Sverige, vilka järnfynd som kan knytas till samtida bosättning etc. **LIVBERGINGSMÅTER** är den del som i referaten syns mest givande. Den äldsta ugnsplatsen i Sysendalen togs först upp samt frågan huruvida denna drivits av fast befolkning i trakten eller av folk som kom längre ifrån, dvs. inre Hardangers fjordbygder. En röst ansåg debatten för spekulativ och föreslog koncentration till dateringen, medan en annan gav en parallell från Nord-Norge där det fanns en järnbrukande befolkning vid kusten samt nomadiserande icke-järnbrukande samer i inlandet. Där gavs en något missvisande jämförelse med Sverige som gick ut på att järnutvinning var känd 200 f. Kr. men ej skulle ha blivit vanlig förrän 800 år senare under folkvandringstid. Det skulle ha rätt samstämmighet mellan ökad järnproduktion och jordbruksexpansion. Johansens bild av järnutvinning i fjälldalar stämde ej med Martens från Møststrand, där ugnarna var mer spridda över fjällvidden. Samstämmighet uttrycktes om ökad norsk järnutvinning i folkvandringstid samt om järnets betydelse för skogsbruk, trähandverk och båtbyggeri. En enda röst sade att intet sagts om samband mellan järn och krigföring.

Såsom anmälare måste man konstatera att den norska debatten i *Varia* 4 förts på ett högt plan och med en friskhet som det är ett nöje att följa i den läsvärda skriften, även om moderna termer som

'egalisering' och 'socialisering' verkar anakronistiska i förhistoriskt sammanhang. Om man till sist får anlägga en aspekt ur svensk synvinkel, så saknas i materialet från Bryne ett frågekomplex som leder till intrycket av en något verklighetsfrämmande uppfattning. Såväl Høigård-Hofseth som Johansen och Keller syns nämligen i sina modeller ha förutsatt en helt fredlig utveckling utan tankar på våld och vapenmakt som möjliga orsaker till folkrörelser genom invandring eller i form av flykt. Dit hör också järnets betydelse för vapenteknik och krigföring. Åtskilliga tecken tyder istället på att Skandinavien under järnåldern varit skådeplats för långvariga friktioner mellan två eller flera stora rivaliserande folkgrupper, varav åtminstone en tidigt har befolkat kustområdena och öar. Høigård-Hofseth nämnde "noen som har kommet inn utenfra". Men har man ej i Norge betänkt Østlandets närhet till Sverige och möjligheten av invandring från Västergötland, där tecknen på tidig järnutvinning blir allt fler? Om sådant kunde kanske en till hela Norden utvidgad diskussion bli fruktbringande för en fortsatt forskning.

Erik Tholander

Nils-Arvid Bringéus: Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap. Gidlunds. Stockholm 1981. 214 s. ill.

Vid det första studiet av Nils-Arvid Bringéus nya bok frågar man sig kanske, varför den behövt ha en nyskapad term som titel istället för t. ex. Bild och budskap. Att dessa båda ord täcker ett av bokens väsentligaste syften framgår redan av underrubriken. Men den vill mer än så. I förordet framhåller förf. avsikten att också visa på bildens betydelse som etnologiskt forskningsmaterial. Och allmänt vill boken "ge ett etnologiskt bidrag till ett tvärvetenskapligt forskningsfält".

Att bilden varit ett påverkningssmedel är en ur gammal företeelse som kom till uttryck redan i jägarfolkens magiska bilder. Som budskap användes träsnittet under medeltiden t. ex. i kyrkans kamp mot lättfärdig klädedräkt. I bildform kunde också sociala orättvisor påtalas såsom vi känner från en utskrift av Magnus Erikssons landslag. Vid reformationen och med nya tryckmetoder för massspridning kom en intensiv bildförkunnselse från båda sidor. Under den följande tiden växte den

enormt i form av illustrerade flygblad. Denna bild- och krigspropaganda har varit föremål för åtskilligt intresse från historie- och pressforskare. När förf. talar om försummelse att studera bilden som påverkningsmedel gäller detta alltså med den begränsning bokens underrubrik anger: folkliga bildbudskap. Därmed blir också boktiteln Bildlore aktuell, när Bringéus vill se den *som benämning på ett särskilt forskningsfält* inom etnologin med angivna ramar: social aspekt, obeskuret tidsperspektiv (alltså även samtiden), internationell inriktning, inga kvalitetshänsyn. Och slutligen såsom "rentav bildlorens viktigaste uppgift: att klargöra de värderingar som bilderna är uttryck för". De kan vara religiösa, moraliska eller sociala.

I ett följande kapitel Bildstruktur analyseras de folkliga bildernas uppbyggnad. De är med förkärlek ordnade i långa episka serier, som gynnades av de sydsvenska bonadernas längdformat. Detta var ett arv från en äldre textilbeklädnad och innebar en anpassning till bostadsformen. I den ensamma bilden kan moment eller personer framhävas som centrala genom dimensioner och perspektiv. Symmetrin är dominerande och sammanställningen av bilder i par – i kontrast eller på grund av likhet – är omhuldad. Historiskt ligger bakom det typologiska ihopförande som under medeltiden gjordes av gammal- och nytestamentliga motiv. Psykologiskt har behovet av dramatik, jämvikt och tydlighet gjort att samma schema alltså, inte minst det gamla kontrastmotivet, lever kvar i dagens merkantila bilder. Hela detta kapitel skulle varit en naturlig och mycket viktig del av en bok som lika gärna kunde haft titeln Folklig konst.

Detsamma gäller också delar av det följande kapitlet Bildförändring, även om förf. själv här betonat olikheten. För tidigare folkkonstforskare, menar han, har förändringsproblematiken främst varit fixerad till stilfrågor, för honom själv gäller det bildbudskapet. Men när samtidigt inte blott innehållet utan också formen diskuteras blir skillnaden inte stor. Bakom avbildandet av dygder och laster ligger alltid ett budskap, men när dessa som personifierade uppträder mer eller mindre påklädda sker ju förändringen inte för att budskapet blivit ett annat utan som en anpassning efter tid och miljö. Den primära förutsättningen för tolkningen har Bringéus här och i många andra fall lämnat genom sina upptäckter av förebilderna. Han påvisar betydelsen av att räkna med konsumenternas påverkan på bildskapandet, ytterligare aktualiserat genom massproduktionen. Han för-

ankrar målmedvetet sin forskning i de historiska källorna och fullföljer den fram i samtiden.

De uppenbart avsiktliga bildförändringarna behandlas i kapitlet Bildmanipulation. Deras motivering kan vara arkaisering eller försköning och resultatet kan karakteriseras som plagiat, kompilat eller citat. Här presenteras en rad skarpsynta avslöjanden av praktisk nytta vid allt studium med bilder som källdokument.

De följande kapitlen är mer fristående och självkallar förf. dem för tillämpningsövningar. Framställningen om "bildstabilitet och bildvariation" konkretiseras genom en undersökning av föryngringsmotivet, "käringskvarnen", i bildkonsten, där förf. briljerar med sina kunskaper om den internationella bildproduktionen. Fyndigt avslutar han med en sammanställning av bildidé och forskningsobjekt: "Så ger oss föryngringsmotivet en inblick inte bara i den transformation som föryngringen av gamla människor fått i människors fantasi utan också av ett bildmotivs transformation." Bilduttrycken kan växla, medan struktur och idé består.

Kapitlet Bild och kunskapsökande utgår ifrån en bonad från 1819 av klockaren Anders Eriksson i Ås, som Bringéus tidigare presenterat i flera uppsatser. Det är "den uartige bonad" med glasberget och olika kärleksmotiv, en bildberättelse som också går tillbaka på levande folktradition. Bonadens funktion har inte bara varit att roa och pryda utan den har också haft en instrumentell funktion dvs. haft budskap att meddela. Men Bringéus varnar samtidigt till försiktighet vid tolkningar. Och det kan vara behövt! Den lärde forskaren har kunskap om ideologier och sammanställningar som varit helt okända även för en klurig klockare i Småland. Men att grundbudskapet är riktigt tolkat behöver inte betvivlas, det är inte fråga om någon oanständig målning utan är en framställning till äktenskapets lov.

Bokens sista kapitel Bildbetraktare och bildbudskap sätter dock välgörande de senare på plats. Uttolkningar är relativa, konsumenterna får på nytt komma till tals. Här också rent bokstavligen. Förf. har nämligen låtit några personer redogöra för sina intryck av ett par tyska oljetryck från sekelskiftet med en man och en kvinna som förlovade (?) och som familj. Bilderna har tillkommit för att ses tillsammans, därmed är det också tydligt att de avser att framföra ett budskap, här närmast om familjelyckan. Detta intryck stärkes av förf:s påvisande av att bildsammanställningen följer en

tradition: redan färglitografier från 1850-talet har kontrasten ungarlen och familjen. Det historiska perspektivet ger alltså det säkraste svaret. I övrigt varierade tolkningarna: "borgerlig propaganda" var en. Det erinrar om att vid ett folklivsforskar-möte i Tyskland på 1960-talet tolkades Bringéus "egen" skyddsängel (s. 24) i marxistisk anda som exempel på att den kristna indoktrineringen började redan i barnkammaren. En kvinnlig deltagare replikerade förgrymmad, att inlägget visade en ung mans sorgliga okunnighet om modershjärtats oro.

Man ser det man vill se – dock endast till en viss grad. *Det individuella har sin begränsning.* "Detta är förutsättningen för den massproducerade bilden, för spridningen av bilder för folket och – för den bildvetenskapliga forskningen." Bokens slutord.

Sigfrid Svensson

Bjarne Hodne: Å leve med døden. Folkelige forestillinger om døden og de døde. H. Aschehough & Co. Oslo 1980. 160 s., ill.

Atferd och holdning är centrala ord i den norske folkminnesforskaren Bjarne Hodnes begreppsapparat. I sin doktorsavhandling sökte han visa att lokalsägnera har sitt sanningsvärde inte främst som historiska faktaskärvor utan genom att de ger inblickar i människors uppfattning av eller inställning till en gång timade händelser. Samma begrepp applicerar Bjarne Hodne nu på ett helt annat material, nämligen traditionsuppteckningar om död och begravning i det norska bondesamhället.

I våra dagar kan man säga att vi saknar ett bestämt förhållande till döden. Därför har vi svårigheter att kategorisera den. Är begravningen en avskedshögtid eller en "rite de passage"? Om vi har ett svar behåller vi det gärna för oss själva. Vi kamouflerar döden eller rentav tabuerar den.

Tidigare hörde allt som hade med sexualitet att göra till det tabuerade, medan också barnen var väl förtrogna med döden. Idag är det tvärtom. Man talar öppet om sex, men om döden tigger man. Att helt förtränga döden går dock inte. Barnen gör sig ändå föreställningar om den och kommunicerar dem genom makabra historier. En forskare talar rentav om "the pornography of death". Reimund

Kvideland ger konkreta exempel på sådana berättelser i tidskriften *Tradisjon* 1979.

Som barn var jag flera gånger med om att "skåda liket" när döden gästade i grannskapet. Att mötet med döden gav bestående intryck säger sig självt. Gav sådana upplevelser också ett bättre eller naturligare förhållande till döden? Detta är en central fråga i kapitlet "Tabuemne eller naturlig del av tilværelsen". Hodne varnar för att harmonisera bilden av döden i bondesamhället. "La ikke trangen til å søke løsninger på vår tids tabueringsproblemer føre oss in i ett tilstand av dødsnostalgi med nasjonalromantisk tilsnitt", skriver han.

Detta kan vara en klok varning av en folkminnesforskare förtrogen med det norska bondesamhället. Döden har sällan varit välkommen. Men även om Hodne i viss utsträckning formulerat sin uppfattning i reaktion emot Jan P. Hagbergs i boken "Død – uten brodd" (Oslo 1977) så kan han inte undgå att uppmärksamma skillnaderna i människors förhållande till döden förr och nu.

Om vi numera försöker smussla undan döden så hade man döden för ögonen var dag i det gamla bondesamhället. Döden var en bekant, det kan man sluta sig till rent statistiskt. "Barn fra 5- til 15-årsalderen opplevde godt og vel 7 dødsfall i sin nærmeste slekt i 1875, mot noe over ett dødsfall i samme krets i 1979" (s. 17). Den höga barnadödligheten och den låga medellivslängden är de främsta förklaringarna härtill. På 1820-talet var männens medellivslängd i Norge 45 år, på 1960-talet 71 år. På goda grunder har Bjarne Hodne därför kunnat ge sin bok titeln "Å leve med døden".

Det material som Hodne bygger på utgöres av folkminnesuppteckningar, delvis insamlade så sent som på 1950- och 1960-talet. Det vore kanske fel att säga att han bearbetat det stora materialet. Snarare har han gått igenom det just med hållningsaspekten som slagruta och hämtat underlag för sin framställning. Otryckt och redan publicerat uppteckningsmaterial citeras i exempelvis ordagrant och ger därmed både konkretion och närhet till dem som berättar. Hodne skildrar – liksom en gång Louise Hagberg i Sverige – händelserna i tur och ordning från sjukdom och dödsvarsel till gravölet. Genom den valda aspekten undgår han att själv begravas i materialet samtidigt som han steg för steg kan ge ny belysning åt människors hållning till döden. Eller kanske snarast samhällets hållning till döden. Hodne menar nämligen att de

olika sederna och trosföreställningarna visserligen avslöjar de rådande normerna, men "gir oss ingen kunnskap om folks individuella reaktioner på normene". Han fortsätter: "Det er hevet over tvil at alle sider ved det sosiale samhold i en krisesituasjon var til god hjelp for den enkelte. Men vi må like være klare over at skikkene ikke hadde noe med sjelesorg å gjøre. Den omgjengeliggjorte holdningen til døden var påtvunget som et resultat av normenes tosidige funksjon. Denne funksjonen var å sikre døde status som død og verge de gjenlevende mot gjengangere".

Indirekt vill väl Hodne därmed säga att det tillgängliga materialet egentligen inte ger svar på frågan om enskilda människors hållning till döden. Men förhåller det sig verkligen så? Skillnaden mellan det samhälle uppteckningarna berättar om och det nutida sammanhänger uppenbarligen med att man förr hade enhetliga normer medan vi idag lever i ett pluralistiskt samhälle. Förr fanns det bara en hållning till döden, idag finns det många. Symbolerna i dödsannonserna ger syn för sägen. Vårt dilemma är just "att välja hållning".

Hodne bygger nästan uteslutande sin framställning på traditionsmaterial. Men han diskuterar inte om denna begränsning också kan ge en skev uppfattning om hållningen till döden. Han skiljer sig här metodiskt från de franska mentalitetsforskarna som i sina studier av döden uteslutande arbetar med samtidskällor t.ex. i form av testamenten. Hodne korrelerar inte sitt material t.ex. med gravvårdarnas och i senare tid dödsannonsernas vittnesbörd om människors hållning till döden. Inte heller ikonografiskt material nyttjas, såsom minnestavlor (jfr Rig 1957).

Medan Philippe Ariès beskriver förhållandet till döden i västerlandet i ett förändringsperspektiv räknar Hodne endast med en genomgripande förändring i hållningen till döden, omkring sekelskiftet 1900, då man kan spåra ett traditionsbrott ifråga om seder och föreställningar på norsk landsbygd. Hodne betonar gärna kontinuiteten i bruken i samband med död och begravning. Bränningen av halmen som den avlidne vilat på i sin bädd betraktar han rentav som en kvarleva av den förkristna likbränningen. Men om än formen består kan funktionen växla som jag visat i avsnittet om själaringningen i min avhandling Klockerings-seden i Sverige. Eller med andra ord: samma sed kan svara mot mycket växlande hållningar.

Inte heller under den tidrymd uppteckningarna täcker kan hållningarna till döden ha varit likför-

made på norsk landsbygd. Hodne antyder bara i förbigående väckelsens betydelse för inställningen till döden fast det finns så många vittnesbörd här-om i andaktslitteratur och i sång- och böneskatten. Inte kan väl heller uppteckningsmaterialet helt tuga om den kristna världsbilden där döden inte hade sista ordet? Gravvårdarna visar i varje fall vad människor ansåg hålla både att leva och dö på.

Likaväl som Hodne ger demografiska hållpunkter för det samhälle som han behandlar hade han bort relatera sitt material till det norska bondesamhällets sociala struktur. Jag har nyligen själv försökt att relatera egna äldre begravningsstudier till den kunnskap om strukturskillnader som vi nu äger och funnit ett påtagligt samband (Rig 1978). I södra Sverige blev begravningen framförallt under 1800-talet ett utomordentligt tillfälle att manifesteras status, medan detta inte alls i samma utsträckning var fallet i det mera egalitära Nord-sverige. När man i sydöstra Norge använde prestaver liksom i sydvästra Sverige är detta också otvivelaktigt ett tecken på och en följd av den sociala stratifieringen (jfr Rig 1959).

I ett samhälle där döden gav ett tillfälle för människor att exponera sin status behövde den inte kamoufleras. Den sociala förklaringen jämsides med den ideologiska – det utomvärldsliga perspektivet – är säkerligen den viktigaste till att döden hade en annan plats i människors världsbild i gången tid än i dag. Detta hade det funnits desto större skäl för Hodne att diskutera som problematiken i Norge aktualiserats av sociologen Per Tanggard i boken "Jag vet meg en søvn", ett arbete som Hodne inte ens nämner.

Kanske kan den lite schematiserade och nyansfattiga framställningen delvis skyllas på det begränsade utrymmet och den populära formen. Detta hindrar inte att det finns en rad intressanta detaljiakttagelser i Hodnes bok. Med rätta tolkar han t.ex. liktvättningen som ett medel för kultisk snarare än fysisk renhet. Han ger även en fördjupad tolkning av seden att dricka den dödes skål. Hodne menar att bortfallet av skålen och tacket å den dödes vägnar beror på en ny syn på döden och den döde framemot sekelskiftet. Tidigare ansågs den döde vara statuslös före begravningen. Han var inte levande, men inte heller död statusmässigt sett. Därför hade det mening att den döde tackade för sig och därför hade man anledning att dricka välfärdsskål för och med den döde. I Sverige där tacket å den dödes vägnar inte förekom då man

drack minnesskålen, hade denna mera karaktär av en rite de passage som Anders Gustavsson visat.

På liknande sätt menar Hodne att det stora traditionsbrottet i begravningsseden skedde då man slutade att sjunga ut liket från hemmet. Det var vid detta tillfälle man i realiteten tog farväl av den döde. I den följande gravfärden deltog bara männen och jordfästningen skedde under torftiga former ute på kyrkogården. Inte desto mindre var det kyrkogården som gav den begravde status som död och den döde var därmed bunden till graven. Efter jordfästningen började en ny fas i begravningshögtidligheterna. Man behövde nu inte längre tänka på eller ängslas för den döde utan kunde roa sig precis som vid andra gillen.

En sådan polarisering kan ha fog för sig om man begränsar sig till det skede som är gripbart genom minneskunskapen. Men åtminstone under medeltiden och säkert ännu längre fram utgjorde inte jordfästningen slutpunkten i de efterlevandes förhållande till den döde. Man högtidlighöll såväl trettionde dagen som årsdagen efter dödsfallet och fradekollektivt alla sjäalars dag varje år. De förmögna sökte därtill "för evärdelig tid" säkra sig om själamässor. Nog säger de medeltida själägåvorna, som till stor del alltjämt är i kyrkans besittning, något om människors hållning till döden sub specie aeternitatis! Och utan detta evighetsperspektiv får vi ett skevt perspektiv på döden i bondesamhället.

I hjärt kontrast till den fasta hållning till döden som enligt Hodne utmärkte det norska bondesamhället står växlingarna under vårt eget århundrade. Hodne räknar här med en slags dialektik eller kontrastverkan mellan "aksepter" och "tabuering". "Döden som tabu fører på sin sie til ønsker om akseptering — på visse premisser" (s. 139). Denna slutsats skulle jag snarare vilja betrakta som en hypotes och därmed har jag indirekt sagt att Hodnes populärt skrivna arbete i väl så hög grad väcker diskussion som den löser problem. Det är ett gott försök att greppa om normerna genom att avtäcka sederna och en öppning emot en mera samhälls- och människorelaterad folkminnesforskning eller etnologi.

Nils-Arvid Bringéus

Christian Forssell: Ett år i Sverige. Facsimilutgåva. Rediviva. Stockholm 1979. 48 pl. + 137 s.

Ett år i Sverige, Christian Forssells berömda planchverk från åren 1827–38, är en viktig bok. Inte minst genom sin ålder är den en unik kulturhistorisk källa, oundgänglig inte bara för alla folkdräktsintresserade. Av de 48 plancherna återger 38 folkdräktsmotiv medan de övriga 10 främst har topografisk karaktär. Textavsnitten (137 sidor) innehåller historiska, geografiska och etnologiska notiser, roande och tidspräglade.

Forssells bok har länge varit svår att få tag i. Den saknas på många bibliotek och den är dyr att köpa antikvariskt. Det finns därför all anledning att glädja sig åt förlaget Redivivas initiativ att ge ut en välgjord facsimilutgåva av boken, tryckt efter originalupplagan med Forssells fina, handkolorerade kopparstick. När en andra upplaga av det redan från början mycket populära planchverket kom ut 1864 färglitograferades illustrationerna.

Förlaget har låtit förste bibliotekarien vid Kungl. biblioteket, Sten G. Lindberg, skriva en inledning till nyutgåvan, där han ger bakgrunden till bokens tillkomst och i hög grad berikar den fortsatta läsningen. Lindberg presenterar också verkets tre upphovsmän. Koppartryckaren Forssell har ju alltid stått som utgivare av *Ett år i Sverige*, men vid sin sida hade han konstnären Johan Gustaf Sandberg och författaren A. A. Grafström.

Det var Christian Forssell som från början planerade och drog upp riktlinjerna för verket, som kom ut häftesvis 1827–1835. Efter skiftesrika och framgångsrika år utomlands, där han bland annat lärt sig till sigillgravör och gjort lycka i Paris som kopparstickare, återvände Forssell 1816 40 år gammal till Sverige. Decennierna omkring 1800 hade det ute i Europa blivit populärt med stora och vackra planschböcker. Det hade börjat med 1700-talets naturvetenskapliga verk över blommor, fåglar, fjärilar och fiskar, en utgivning som snart följdes av utsökta kostymböcker utformade med samma kärlek till exakthet och tydlighet som präglade de naturvetenskapliga planschverken. Sten G. Lindberg framhåller att det är i denna tradition *Ett år i Sverige* hör hemma. I det sammanhanget pekar han också på bröderna Magnus och Wilhelm von Wrights välkända och utsökt vackra Svenska foglar, som kom ut samtidigt med Forssells bok och är präglad av samma anda.

När Forssell fått idén att ge ut en bok med svenska dräkter behövde han en konstnärlig medarbetare. Så gott som omedelbart kom han då i kontakt med J. G. Sandberg. Denne var etablerad som historie- och porträttmålare och hade också framträtt med välstuderade folklivsbilder.

1825 började Forssell och hans elever att grave-ra de första illustrationerna till boken efter Sandbergs akvarellerade förlagor. Samma år utförde denne för övrigt de välkända målningarna av Vingåkersfolk, som "den blinde excellensen" Gustaf Trolle Bonde på Sävstaholm beställt av honom. Ett par år senare reste Sandberg och Forssell tillsammans i Blekinge och Skåne "i anledning av ett verk med svenska bonddräkter". Om de gjorde gemensamma resor även till andra delar av landet vet vi inte.

Bland de dräktområden som presenteras i Ett år i Sverige återfinns de flesta av dem, som vi ännu i dag betraktar som det traditionella dräktskickets intressantaste och mest särpräglade. Det är ju knappast överraskande men ändå värt att observera. Tre bilder av samiska dräkter finns med. Dalarna representeras av dräkter från Leksand (4 bilder), Rättvik (2), Mora (2) och Älvdalen (1). Det hälsingska dräktskicket illustreras med två bilder från Järvsö, det sörmländska med inte mindre än sex avbildningar av Vingåkersdräkter. En knalle från Kinds härad får representera Västergötland. I Småland har man valt den sägenom-susade Värendsdräkten (2 bilder), i Blekinge tre dräkter från Östra härad, i Skåne slutligen dräkter från Villand (1 bild), Herrestad (4), Torna (4), Vemmenhög (1) och Allerum i Luggude (1).

Som textförfattare anlidade Forssell historikern och författaren A. A. Grafström. Både som historiker och diktare hade Grafström tagit starka intryck av sin lärare Erik Gustaf Geijer och hans texter i Ett år i Sverige är präglade av den fosterländska idealism som i så hög grad låg i tiden. Grafström gifte sig med två döttrar till Frans Michael Franzén och utnämndes 1835 till kyrkoherde i Umeå. I sinom tid skulle han genom sin dotter Sofi bli svärfar till Arthur Hazelius och därmed involverad i tillblivelsen av Nordiska museet och Skansen. Det är ju i viss mån en tillfällighet men onekligen intressant, eftersom Ett år i Sverige är den första populariseringen av de nationella strömningarna som sedan länkades samman med olika tendenser i det föränderliga 1800-talet för att slutligen manifesteras i Hazelius märkliga skapel-se.

I Grafströms texter finns historiska notiser, sägen och saga vid sidan av sakligt nedskrivna iakttagelser om dräktskick, seder och bruk. I det här sammanhanget kan det vara roligt att anföra hur Grafström vid åsynen av en söndagsklädd Rättviksflicka påminner sig skildringen av kvinnornas dräktskick i den fornisländska "Sången om Rig". Det ger honom anledning att återge berättelsen om hur guden Heimdal under namnet Rig vandrade bland människorna och gav upphov till de olika samhällsklasserna i Norden. (Samma skildring får någon – kanske Nils Lithberg – att 90 år senare ge namnet Rig åt denna tidskrift.)

När Rig kommer till odalbonden sitter dennes hustru och spinner iklädd "band om huvud, smycke för bröstet, duk om halsen, dvergar på skuld-rorna". Grafström förmodar att "dvergar" kan vara "en bandprydnad, sådan som Rättvikskullan bär på pl. 7". Med odalbondens hustru får Rig en son, Karl, som "lärde oxar tämja, göra plogar, hus timra, söm smida, göra kardor och köra plog".

Inga Arnö-Berg

Bror Olsson: Kalmar stifts herdaminne.

Det gamla kalmarstiftets klerus från äldsta tider till våra dagar. Del 5. Supplement: Tillägg och rättelser. Personregister. Utgivet av *Oloph Bexell*. = Växjö stiftshistoriska sällskap. Skrifter 2. Uppsala 1980. AB Dillbergiska bokhandeln, Kalmar, i distribution.

Redan åren 1836–41 utkom det för sin tid för-tjänstfulla arbetet *Clerus Calmariensis*, vars fast-landsdel utarbetats av Nils Isak Löfgren, medan den kände Ölandsforskaren Abraham Ahlqvist svarade för prästerskapet på Öland. Ett helt sekel senare utkom ett nytt herdaminne för Kalmar stift. Det var den lärde biblioteksmannen Bror Olsson, själv en stiftets son, som stod för bragden att 1945–51 efter få års förarbeten utge fyra band om hela stiftets prästerskap. Det skedde på ett sätt, som fyllde alla rimliga krav, både i fråga om biografiska data och personskildringar. Påfallande äro bristerna endast i fråga om medeltiden, där först Herman Schücks avhandling 1959 och det nedannämnda ljungska kartoteket klarlagt den medeltida stiftsorganisationen och givit en nyckel till det svåråtkomliga källmaterialet. Herdaminnets fjärde band avslutades som övligt med ett register över de biografierade domkapitelsmedlem-marna och prästerna.

Tullförvaltaren Gunnar Bergström, som utarbetat ett fullständigt personregister till Lunds stifts herdaminne ser. II: 2-8 (= Malmöhus län), utgivet 1962, och till Karlstads stifts herdaminne, tryckt 1976, efterlämnade också ett liknande register till Bror Olssons herdaminne. Efter överarbetning och komplettering av bibliotekarie Inga Svennebring, har det nu utgivits av en annan kalmarisk biblioteksman, Oloph Bexell, knuten till Uppsala universitetsbibliotek. Volymen är tryckt i offset, varvid tyvärr några sidor brista i tydlighet.

Själva personregistret (s. 66-199) omfattar icke blott präster och gymnasielektorer i domkapitlet utan också alla familjemedlemmar och omnämnda personer. Jag finner där naturligtvis den siste domprosten i Kalmar, Adolf von Engeström, som var min fars kristendomslärare i Linköping. Klas Melander, som var rektor vid Karolinska läroverket i Örebro, när jag tenderade in 1918, och hans efterträdare som rektor Josef Lind hade båda förut tjänstgjort i Kalmar. N. I. Löfgrens sondotter Anna Löfgren var föreståndarinna för flickskolan i Västerås, när vår familj flyttade dit 1920. Hon var en av de begåvade och imponerande lärarinnor, som under decennierna kring sekelskiftet utförde en värdefull kulturgärning i de privata svenska flickskolorna. Men titeln rektor, som registret tillägger henne, hade hon ej, lika litet som sina kolleger på andra håll, och vid hennes skola tillkom den en timtjänstgörande adjunkt som studierektor. Andra läsare skulle ur sin samtid eller från sina mer eller mindre lärda forskningar kunna anföra andra bekanta namn. För envar, som är intresserad av personer ur kultursläkter från Kalmar stift, är registret en oundgänglig hjälpreda.

Skönhetsfläckar saknas naturligtvis inte. Så har utgivaren vid redigeringen av registret missat skillnaden mellan släktnamn, som bildats av hemortens namn, och sedvanliga latinska hemortsbeteckningar. Felet är gammalt och vanligt men knappast bättre för det. Liksom Johannes Schefferus bör placeras under Schefferus och ej under Argentoratensis (såsom i min ungdom hände i riksarkivet), bör biskop Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs uppföras under Paulinus och ej under Gothus. I stället för att som uppslagsnamn välja förnamnet har herdaminnesregistret valt att redovisa Israel Gunnari i Skara (en av stamfäderna för ofrälse släkten Trolle) under Lyncopensis, biskop Petrus Jonae i Växjö under Angermannus, biskop Petrus Jonae i Strängnäs under Helsingius, biskoparna Jonas Petri och Petrus Caroli i Linköping

under Gothus. Under Gothus finner man även "Johannes Petri bokförlägg. 1: 20", varmed avses den flitige översättaren och bokförläggaren Petrus Johannis, verksam i Rostock till sin död 1616. Endast tre av de nämnda registreras även under förnamnet. Däremot ha personerna med beteckningarna Calmarnensis, Calmariensis, Ölandus och Öning lyckligtvis redovisats också med förnamnet, dock med undantag för en Gabriel Mathiae Ölandus. Årkebiskop Abraham finner man som rimligt under Angermannus, men det hade ej skadat, om han också förtecknats under sitt förnamn.

Efter personregistret följer (s. 201-207) en nyttig översikt över herdaminnesdelarnas innehåll, med sidhänvisningar för tjänster vid domkapitlet, domkyrkan och församlingarna. Denna fungerar också som en nyckel till volymens avsnitt "Tillägg och rättelser" (s. 1-63), om man ej har de fyra äldre banden till hands. Matrikeluppgifterna för de vid dessa delars tryckning levande prästerna och deras familjer (t. ex. Aulén, Björck och Eklund) föras i tillägget fram till 1980. Därjämte ges en rad oftast helt korta rättelser och kompletteringar rörande präster i äldre tid. Enstaka äro av längre omfång. Mycket är hämtat ur Bror Olssons efterlämnade anteckningar. Åtskilliga uppgifter, bl. a. ur domkapitelsprotokoll och ur domböcker, ha lämnats av kyrkohistorikern och Kalmar-lectorn Folke Petersson, av häradshövding Liss-Eric Björkman, känd som kultur- och personhistorisk forskare, eller av andra meddelare, såsom framgår av deras signaturer vid notiserna. Dessa tillägg äro mycket välkomna.

Principiellt väsentliga korrigeringar och kompletteringar rörande medeltida präster ha givits av professor Herman Schück i anslutning till hans forskning rörande det medeltida Öland och om Linköpings stifts organisation under medeltiden. Främst gäller det förhållandet mellan dekanatet i Linköping och Kalmar stadskyrka samt längderna över prostar i Möre (2: 11), Handbörd (2: 305) och på Öland (4: 9) och över kyrkoherdar i Ålem (2: 199). Också spridda andra uppgifter ha lämnats av Schück, t. ex. om de var på sitt sätt märkliga kyrkoherdarna Joar Nicolai i Döderhult och Bondo Johannis i Köping på Öland.

Ännu flera notiser om medeltida präster inom det senare Kalmar stift kunna numera med lätthet framplockas ur det kartotek över Sveriges medeltida präster, som i slutet av 1950-talet upprättades av fil. dr Sven Ljung och som förvaras i riksarkiv-

vets medeltidssektion. Några exempel kunna anföras från fastlandsdelen. I *Mönsterås* verkade Nils 1457 (cod. C 50:V, RA), Olof 1488 2/6 och Henning Laurentii 1490 29/5 och 1491 u.d. Den av Schück nämnde Hinzekinus i *Högsby* förekommer med namnet Hinze även 1384 13/6 (RPB 2027). Ett fuktskadat brev 1376 14/8 (RPB 1216) ger namnen Albrekt i *Mortorp* och Johan Croneman i *Ljungby* (båda namnen saknas i den tryckta regesten i RPB 1216). Den boksamlade Johannes Witta (jfr 5:12) ihågkommer i sitt intressanta testamente 1455 1/12 (RA papper) bland andra i herdaminnet förbigångna präster en prost Nils, som bör vara prosten i Möre herr Nils i *Ljungby*.

Prosten Elif Nilsson i *Ljungby*, som av Gotthard Virdestam i Växjö stifts herdaminne felaktigt placerats i Sunnerbo, var, såsom Schück påpekat (5:30), även en tid syssloman vid Vadstena kloster och fann omöjligt att i längden förena tjänsterna. Schücks formulering är dock ganska kryptisk. Emellertid har Sven Ljung observerat, att den Elif, som var prost i Ljungby 1412–17 och kallas syssloman i Vadstena 1417–22, förde samma sigill som den präst med samma namn, som var kyrkoherde i Skänninge 1404 2/2 (SD 417) och ånyo 1421–28 samt ännu 1435 9/7 (SMR 257) och hela tiden hade uppdrag för klostret. Beläggen förtecknas av P. A. Wiktorsson i Sveriges medeltida personnamn h. 4 (1974), sp. 623–625, där identiteten emellertid ej uppmärksammats. Ljungs resultat är alltså, att Elif efter en tid som prost i Ljungby återvänt till tjänsten i Skänninge, som låg närmre Vadstena.

Att ur Ljungs kartotek plocka ut kompletterande notiser är ej så svårt eller omfattande, som en i och för sig önskvärd nyskrivning av medeltidspartierna i herdaminnet. Otvivelaktigt skulle även åtskilligt vara att hämta rörande reformationstiden, men då fordras en sådan långvarig och intensiv forskningsinsats, som Gunnar Ekström presterat för Västerås stift och Magnus Collmar för Strängnäs stift. Att uppbringa erforderliga medel därtill torde numera vara omöjligt.

Jan Liedgren

Från bergslag och bondebygd. *Bilder ur arbetslivet.* Årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum 34, Örebro 1980. 179 s., ill.

Jämten 1981. Heimbygdas årsbok 74. Östersund. 164 s., ill.

Stenen – följeslagaren. Kronobergsboken 1979–80. Årsbok för Hylltén-Cavalliusstiftelsen, utg. av Kronobergs läns hembygdsförbund. Växjö. 111 s., ill.

Uppland 1980. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund. Uppsala. 236 s., ill.

Västmanlands fornminnesförening. Årsskrift 58. Västerås 1980. 125 s., ill.

Redan för de intresserade lekmän som bar upp den äldsta organiserade museiverksamheten i vårt land stod det klart, att insamlingen av föremål inte fick bli något självändamål. Lika viktigt var att sprida kunskap om gångna tiders levnadsvillkor. Det kunde ske med hjälp av museernas samlingar men också med utnyttjande av andra källor, främst historiska dokument och traditionsuppteckningar. Att ge bredare kretsar av befolkningen en djupare insikt om hembygdens och det egna landets odling var den målsättning som kännetecknade dessa föregångsmän och som inspirerade deras arbete i kulturminnesvårdens tjänst. Härvid samarbetade de på ett föredömligt sätt med dagspressen men utgav också från sina institutioner inte så få publikationer med ett vanligen mycket kvalificerat innehåll.¹ Det är denna tradition som landets provinsmuseer i dag på ett berömvärd sätt fullföljer.

De flesta av dessa publikationer utkommer numera i form av årsböcker, som på många håll synes ha fått sin utformning efter mönster av Nordiska museets och i all synnerhet Kulturens motsvarande skrifter. Innehållsligt varierar uppläggningsen på ett tilltalande sätt. Den kan växla mellan tematiskt sammanhållna volymer och sådana som genom bidrag i skilda ämnen ger en bild av den verksamhet som bedrivs vid respektive museum. En mer systematisk redogörelse för denna ingår regelmässigt, en redogörelse som i de flesta fall inbegriper också hembygdsföreningar och liknan-

¹ Skandinaviska museiförbundets svenska sektion planerar att utge en bibliografi över de svenska provinsmuseernas årspublikationer.

de lokala sammanslutningar ute i länet eller distriktet. Som regel är årsböckerna rikt illustrerade med foto- och ritningsmaterial. Numera kompletteras de ofta av en fackmässigt utarbetad förteckning över under året utgivna skrifter inom museets ämnes- och verksamhetsområden.

Vid åtskilliga tillfällen har dessa värdefulla skrifter blivit anmälda i Rig, men detta har tyvärr kunnat ske endast undantagsvis. När i det följande de här ovan anförda exemplen uppmärksammas, innebär inte detta att de intar någon särställning. Det är närmast en tillfällighet som bestämt urvalet, men samtidigt torde detta i flera hänseenden kunna betraktas som representativt. Som ett allmänt omdöme kan sägas, att de liksom deras motsvarigheter på andra håll i landet fyller högt ställda krav i kvalitativt hänseende. Det säger sig självt, att endast ett fåtal av bidragen i de anmälda årsböckerna kan bli särskilt omnämnda

Årets *Från bergslag och bondebygd* får anses vara mönstergill både ifråga om den allmänna uppläggningsen och de många intressanta och rikt illustrerade uppsatserna, de flesta författade av museets egna tjänstemän. Här får man besked om arbetsförhållandena vid Pershytte masugn, om livet i gruvarbetartorpen i Norabygden, om den tidigare mycket betydande garveriverksamheten i Örebro, om den långvariga strejken på 1920-talet vid Skyllbergs bruk och om arbetarbostäder vid Ställberg i Ljusnarsberg. Härtill ansluter sig Inger Lindströms skildring Ett arbetsår på Siggebohyttans bergsmansgård. Där publiceras med kommentarer en intressant dagbok, som tyvärr endast sträcker sig från februari 1867 t. o. m. januari 1868. Den bör, trots utgivarens tvekan, vara författad av sonen i gården Karl August Andersson-Meijerhelm, som vid den tiden sedan två år var student i Örebro.² Dagbokens uppgifter är omsorgsfullt kommenterade. "Lantmätarstickorna" (s. 20) är emellertid inga stänger utan s. k. revstickor, på vilka de enskilda jordstyckenas yta antecknades.

Till årsbokens värde bidrar i hög grad de talrika förträffliga bilderna av arbetslivet som ingår i Sam Lindskogs stora samling som nu äges av Örebro-

museet. Via Svenska Turistföreningen har andra bilder av honom tillförts Nordiska museets arkiv.

Utanför det egentliga temat faller två uppsatser med ämnen ur länets förhistoria. I den ena, betitlad Natur, människor och levnadsförhållanden utifrån undersökningar av stenåldersboplatser i Vallby och Hjulberga, får läsaren göra bekantskap med de nyaste tankeströmningarna inom den arkeologiska forskningen. De innebär lovvärda strävanden att rekonstruera näringsliv och samhälle under dessa avlägsna tider. Ur etnologisk (socialantropologisk) synpunkt kan möjligen anmärkas, att de "modeller" som konstrueras bygger på en ganska begränsad och onyanserad kunskap om de förhållanden hos främmande folkslag som man utgår från. På fastare mark står docenten Stig Welanders, när han undersöker möjligheten att en stenyx av porfyrit, funnen i Kilsbergen, kan häröra från ett närbeläget stenbrott. Undersökningar av detta slag öppnar utan tvekan nya perspektiv i fornforskningen.

Jämtens för innevarande år får även den i hög grad sin prägel av det överväldigande rika bildmaterialet, praktiskt taget helt och hållet härrörande från en enda man, nämligen den märklige fotografen Nils Thomasson, större delen av sitt liv verksam i Oviken. Hans väldiga samling av negativ - omkring 30 000 glasplåtar och filmer (av samma omfattning som den ovan nämnde Sam Lindskogs) - överlämnade han före sin bortgång 1975 till museet i Östersund. En mycket stor del av dessa bilder har lapska (samiska) motiv och de dominerar också vad som presenteras i årsboken. Men det framgår klart, vilken utomordentligt viktig källa detta material är för kunskapen om hela länets kulturhistoria.

Även flera av årsbokens uppsatser samlar sig på ett naturligt sätt kring Nils Thomasson. Rektor Lars Thomasson ger inledningsvis en fin och upplysande skildring av sin far och hans mångsidiga kulturgärning. I särskilda uppsatser skildras sakkunnigt hans verksamhet som fotograf och hans nära förbindelser med Härjedalen, där han bl. a. höll sina egna renar. Men även bokens övriga bidrag behandlar frågor om den lapska odlingens historia. Den framstående forskaren beträffande nordlapska kulturförhållanden Carl Johansson i Gällivare, visar sig 1937 ha företagit en forskningsresa även på sydlapskt område. Sina skarpsynta iakttagelser framlägger han i en läsvärd uppsats. Fil. lic. Inger Zachrisson som ingående studerat

² Att Meijerhelm i arbetet *Flydda dagar*, Nora 1885, uppger sig ha "besökt Skottland 1867-68 ett år", kan antingen bero på minnesfel eller kan han ha varit där i början av 1867 och sedan på nytt 1868. Några skriftprov borde kunna lösa frågan.

den märkliga lapska seden att begrava nedlagda björnar, skildrar ett märkligt fynd av ett sådant björnskelett som gjorts i Museum für Völkerkunde i Hamburg, dit det kommit i samband med detta museums föremålsinsamling i Jämtland före första världskriget. Med en uppsats som Sockenlapparna i Jämtland fullföljer Ingvar Svanberg sina givande forskningar på detta område, där särskilt hans genomgång av arkivaliskt material redan avsevärt berikat vår kännedom om denna egendomliga sociala företeelse. Slutligen bidrar universitetslektorn i Tromsø Helge Salvesen, som ägnat mycken uppmärksamhet åt den lapska befolkningens äldre historia, med en utförlig framställning, kallad *Sør-samene* i historisk perspektiv. Han är medveten om, att han rör sig på osäker mark och med högst kontroversiella frågor. Det minsta man kan säga om undersökningen är också, att den är ensidig. Det är därvid inte så mycket fråga om åsikter utan om ofta tämligen elementära fakta som blir snedvridna eller rentav misstydda i den tendensiösa propagandans tjänst. Exempelen är många; här skall endast anföras ett. I avsikt att styrka uråldrig sydlapsk bebyggelse i Jämtland uppfattar Salvesen, i anslutning till Ørnulf Vorren, de gamla nordiska termerna i samband med fångst av älg i grop som lapskt substrat. Det gäller "rogål" (gårdesgård), "dorg" (granriset, med vilket man täcker gropen) och "vitje vonan" (vitja vonan, redskapet), "en oprindelig samisk terminologi", som jämte själva fångstmetoden "vitner om at vesentlige kultur.ån har vandret over fra den samiske veidekultur til nordisk bondekultur. Og dette kan indikere en etablert samisk kultur ikke bare i nord-områdene, men også en samisk bosetning i alla fall over størstedelen av nåværende sørsamisk område med en kontinuitet tilbake i førkristen tid, kanskje helt tilbake i bronsealderen" (s. 138 f)!

Även den senast utkomna *Kronobergsboken* är en temabok med en för denna del av vårt land välfunnen titel: *Stenen – följeslagaren*. Sedan landsantikvarien i länet, Lars Thor, tillika en av redaktörerna, översiktligt skildrat "1 000 år kulturlandskap" följer fem uppsatser som allsidigt belyser ämnet. Sålunda ger arkeologen och kulturgeografen Lenart Klang en ingående skildring av Sävsjö och Granhults byar såsom exempel på fossila kulturlandskap. Framställningen får sitt särskilda värde genom den inblick som här ges i själva metodiken, när det gäller att från den nuvarande markbilden söka sig tillbaka till en äldre tids förhållanden i

avsikt att teckna utvecklingen genom tiderna. I hög grad kommer härvid de nya naturvetenskapliga teknikerna till användning, men det arkeologiska fältarbetet i form av en rekognoscering som främst tar sikte på bebyggelse lämningarna, måste ändå ligga till grund för uttolkningen. Adjunkten Lars J. Larssons redogörelse för Svedjebruket i Småland bjuder på många värdefulla iakttagelser och bidrager på ett välgörande sätt att artikulera vår syn på denna näringsgren, som inte sällan kommit att uppfattas alltför schematiskt. Ett ingående studium av arkivaliskt material, inte minst utsädeslängderna, har blottat många tidigare inte uppmärksammade omständigheter. Så har flera verkliga "storsvedjare" avslöjats i olika delar av landskapet. Särskilt värdefullt är att förf. kunnat konstatera en klar geografisk skiljelinje i Småland och Västergötland omkring 1620 mellan bygder, där man svedjat och sådana där svedjebruk inte förekom. Övriga uppsatser ger god insikt både i omfattningen och metoderna vid stenbrytning och byggandet av stenmurar från tiden före laga skiftet och fram till våra dagar. Överraskande är det perspektiv, med vilket två sakkunniga i länets lantbruksnämnd avslutar sin översikt över sistnämnda förhållanden: "Det förefaller troligt att även Sverige, som torde ha mycket bättre förutsättningar än Norge, då det gäller lämplig mark, kan komma in i en period av nyodlingsverksamhet av betydande omfattning."

Årsboken *Uppland* är tillägnad Upplands fornminnesförenings avgående ordförande landshövding Ragnar Edenman och inledes mycket lämpligt med en redogörelse av Nils Sundquist för länskansli och landshövdingebostad i äldre tid och med en ingående analys av den intressanta bild av staden, som 1792 utfördes av Louis Jean Desprez och som nu pryder landshövdingens representationsvåning på slottet. Det senare bidraget är författat av landsantikvarien Ola Ehn, tillika redaktör för årsboken.

Förre riksantikvarien Gösta Selling och professor Sten Karling bidrar med fylliga presentationer av Leufsta och Stora Wäsby, två av landskapets – och Sveriges – värdefullaste kulturmonument. De var från början avsedda att ingå i den handskrivna festskrift med vilken man avsåg att hedra den siste fideikommissarien friherre Carl de Geers sextioårsdag 1978. Denne avled emellertid dessförinnan och lämnar efter sig minnet av en av vårt lands mest ansvarskännande vårdare av ärvd

egendom. Det är mycket värdefullt, att de båda författarna nu i annan form publicerat resultaten av sina mångåriga grundliga forskningar i ämnet. Selling skildrar för sin del utförligt de tre herrgårdarna på Leufsta och Karling behandlar de målade utsikterna över de båda ställena, viktiga dokument för kunskapen om vår äldre arkitekthistoria före de stora slottsbyggnadernas tid.

Inemot hälften av årsbokens omfattning ägnas åt en överflödande illustrerad genomgång av bebyggelsen på prästgårdarna i Uppland. Det är första gången som en sådan grundlig inventering av denna viktiga monumentgrupp blivit publicerad för ett större geografiskt område. Framställningen bygger både på fältforskning och på genomgång av arkivaliska källor. Förf., Ola Ehn, gör systematiska jämförelser mellan olika byggnadstyper och har därigenom lyckats utvinna åtskilliga generella resultat av även riksgiltigt intresse.

Upplandsmuseets årsbok framträder i synnerligen prydligt skick i ett pappband som återger ett utsnitt ur Desprez' ovannämnda målning.

Utmärkt vacker är också den bild som möter på omslaget till Västmanlands fornminnesförenings tidskrift. Den återger Lindö gård i Kärrbo socken, sedd från sjösidan. Lindö var hovjunkaren Gustaf Silfverstråles hem och bilden anknuter till förste bibliotekarien Mägdalena Hellquists inledande vackra minnesteckning över honom. Hon ger honom namnet en konstnärlig gustavian och för eftervärlden har han blivit mest känd genom den rika samling av lavyrer och pennteckningar som nu tillhör Konstakademien i Stockholm och som blivit en ofta utnyttjad källa för illustrering av kulturhistorisk och topografisk litteratur. Med användande av en förut ej utnyttjad källa, nämligen prosten J. F. Muncktells dagbok, har förf. kunnat foga många nya drag till bilden av en särpräglad personlighet och en fångslande miljö.

Som ett slags kontrast till skildringen av herrgårdslivet på Lindö kan man se de förhållanden som kommer till synes i landsantikvariern Krister Ströms bidrag till årsboken: "Wad som blir jort wid Hagelsberga enligt torparen Erik Lundboms dagsverksjournal förd åren 1846—1890". Det är en betydelsefull källa till kunskap om de lantliga levnadsförhållandena under 1800-talets andra hälft som härigenom blivit tillgänglig. Värde ökas genom den inträngande analys som utg. gjort och vars resultat framlägges i hans kommentar.

Det yngre indelningsverkets soldater och soldat-

torp i Rytterne socken är föremål för en grundlig och värdefull granskning av överstelöjtnanten Carl Gustaf Sandberg, medan arkeologen och studenten Else Nordahl på ett i allo förebildligt sätt publicerar några intressanta fynd från de grävningar hon utfört i Gruvbyn vid Saleberget. Bebyggelsen där varade inte längre än drygt 100 år, innan invånarna tvingades flytta in till Sala, som fick sina stadsprivilegier 1624. Det viktigaste fyndet består av fragment av s. k. destillerhjälmjar av glas som använts inom apotekarenäringen. Man avvaktar med stort intresse fortsatta rapporter av förf.:s hand från denna märkliga fyndplats.

Gösta Berg

Anders Bönner: Gård och bygd genom hundra år. LT:s förlag, Stockholm 1979. 142 s., ill.

Lokalhistorie. Red: *Leif Ingvorsen.* Dansk historisk fællesforenings håndbøger. Köpenhamn 1978. 127 s., ill.

"Gräv där Du står" är en boktitel i tiden, trots att intresset för och forskningen kring den egna bygden förvisso går långt tillbaka — Nordiska museet och olika folklivsarkiv bär ju vittnesbörd om detta. Men genom förmedling också av andra bildningsorganisationer har verksamheten spritts till allt vidare grupper, både här hemma och i andra länder. De rubricerade skrifterna är exempel härpå.

Den svenska boken har till författare en person, som själv i Östergötland lett studiecirklar i ämnet och nu sammanställt materialet till en handledning. Ett antal kapitel om by och gård, byggnader, jordbruk, hantverk, handel och kommunikationer, sociala förhållanden, folkrörelser m. m. ger en kort historisk bakgrund. De avslutas alla med förslag till arbetsuppgifter och diskussionsämnen. Som bilagor följer ett dussintal frågeformulär.

Den historiska texten är i stort sett bra; en del smärre sakfel och glidande formuleringar må ursäktas i en svepande översikt av detta slag. Där emot är det en begränsning att tonvikten lagts så starkt dels på den rena bondebygden, dels på en tid rätt långt tillbaka. Därigenom kommer studiearbetet att ge till resultat närmast en komplettering av material, som redan är väl känt och bearbetat, medan vår egen tid, som deltagarna rimli-

gen känner bäst till, riskerar att komma i bakgrunden. Bortsett från skogsbruket är ej industrin, inte ens småindustrin upptagen till behandling, ej heller landsbygdens smärre samhällen. När det i förordet sägs, att boken skall "kunna användas vid hembygdsstudier i olika delar av landet" är detta tveksamt med tanke på den snäva uppläggnings. Men på åtskilliga håll bör den vara till glädje och ge ledning vid ett för de medverkande i sig självt stimulerande uppteckningsarbete. Frågeformulären verkar bra, men som alla formulär med angivet svarsutrymme kommer de i någon mån att binda deltagarna jämfört med frågelistor av traditionell typ.

Den motsvarande danska boken har högre ambitioner och vidare utblickar. Den syftar till mer metodisk lokalforskning med hjälp av material också från arkiv och museer och riktar sig i första hand till lärare. Även här ges en god historisk bakgrund med presentation och diskussion av källmaterialet. Både land och stad berörs; exempelvis lämnas ett konkret förslag till fältarbete kring ett stationssamhälle. En svensk läsare blir lätt förvånad över de anspråk på elevernas kunskaper och engagemang som läraren väntas kunna ställa. Redogörelsen för en fyratimmarsexkursion med en skolklass till Billund (känt genom Legoland) och för dess resultat med svar på rätt intrikata frågor är rent häpnadsväckande. Som en stimulans att även hos oss ställa högre krav i liknande sammanhang kan boken kanske göra nytta. Annars är det främst de som sysslar med förhållanden i de gamla danska landskapen som har behållning av den, bl. a. genom uppgifterna om de danska arkiven, deras innehåll och publikationer. De finns i ett avslutande kapitel av universitetslektor Knud Prange i Köpenhamn, som särskilt ägnat sig åt lokalhistoriskt material.

Gösta von Schoultz

Brita Tomenius (utg.): Mormors dagbok. Anna Bergensträhles anteckningar 1862–1881, sammanställda och kommenterade. LTs förlag. Stockholm 1980. 200 s., ill.

Hilding Andersson hette en halvt legendarisk läroverksrektor, som i seklets början verkade först i Växjö och sedan i Lund. Han var son till den bekante Faust-översättaren Växjöbiskopen Johan

Andersson och var själv en benådad tolkare av såväl antika författare som texter på sanskrit. Vi skolpojkar kallade honom Hövdingen, reslig och skäggpriydd, sträng och bister (men innerst hjärtegod) som han var. Med skräckblandad beundran hörde vi, hur han av den konservativa omgivningen betraktades som farligt frisinnad och hur han bröt mot det auktoritära lärarmönstret genom att bjuda hem äldre gymnasier till läsaftnar och liknande förströelser.

Inför dylika dominerande gestalter frågar man sig ofta (särskilt om man är begiven på psykologiska funderingar) hur han tedde sig bakom den officiella fasaden eller rättare: hurudan var hans hemmiljö och hurudan var hans fylgia? Denna brukade på den tiden mera sällan framträda i offentliga sammanhang. I härvarande fall kan vi få gott besked, åtminstone delvis. Officersdottern och herrgårdsflickan Anna Bergensträhle gifte sig 24-årig med den ståtliga dåv. docenten Hilding Andersson år 1881 och blev hans trogna livsledsarska under nära fyrtio år. Alltifrån femårsåldern förde hon dagbok, och när hon som hundraårig avled år 1958, efterlämnade hon "femtio två svartpärnade anteckningsböcker" om sin långa levnadsfärd.

En dotterdotter har nu under titeln *Mormors dagbok* sammanställt utdrag ur de nio första böckerna och försett dem med sammanbindande notiser, några kommentarer, ett par släktregister och ett utförligt personregister. Med de många belysande illustrationerna har det blivit en vacker liten bok. Men värdet beror naturligtvis på innehållet.

Först bör då sägas, att Anna Bergensträhle alls inte framträder som en skugghamn vid sidan av sin framstående make utan redan från barndomen visar en utpräglad självständighet med en mera ovanlig förmåga av både reflektion och introspektion. Man bör emellertid härvid noga ge akt på att det inte är de ursprungliga dagboksanteckningarna som här publiceras. Såsom omtalas i förordet, företog sig förf. att i åttio- nittio-årsåldern "redigera om" sina anteckningar och därefter förstöra originalen. Här möter sålunda inte en tonårings omogna och känslsamma utgjutelser, utan det är en av ålderns visdom och livets erfarenheter präglad människa, som blickar tillbaka på sina barnoms- och ungdomsår, sin närmaste omgivning och sin egen utveckling under denna tid. Öppenhjärtigt och med oförvillad kritisk blick tecknar hon både sina närmaste och sig själv, med alla de problem av olika slag som därvid mötte henne.

Mycket av det som berättas hör till den privata sfären. Men av mera allmänt intresse är den levande och detaljerade skildringen av lantjunkerlivet, sådant det levdes på en liten herrgård i nordligaste Småland inte långt från Gränna, där den blivande maken vid den tiden hade sitt hem. Man finner att den oscariska tiden långt ifrån var den idyll som man vanligen föreställer sig. I hemmet uppstod inte sällan disharmoniska störningar, som här blottas utan förskoning, och där framträdde tidstypiska brytningar, såväl mellan bokstavlig bibeltro och en historisk bibelsyn som mellan den framstormande väckelsen och det gammallutherska fromhetslivet. Dåtidens uppfostringsmetoder tog sig – även i mera bildade hem – för nutiden skrämmande uttryck, såsom då en liten klen sex-årig gosse, som brukade ”våta i byxorna”, som ”läkemedel” antingen fick stryk eller förbud att vara tillsammans med sina syskon. Man förstår att den känsliga systemen ”knöt händerna i harm mot mamma”.

De gamla ståndsfördomarna levde alltjämt kvar. Den nyvordna fästmon gruvade sig mycket för hur släkten skulle ställa sig till hennes gifte. Hon, som var sondotter till en generalmajor och dotterdotter till en friherrlig landshövding, skulle nu bli en vanlig ”fru Andersson”. Detta betraktades som en mesallians, trots att brudgummen var son till en biskop (med generalmajors rang) och brorson till En av de Aderton.

Som en idyllisk, nästan rörande slutvinjett framstår emellertid den unge lundadocentens skriftligt framförda sirliga frieri till den vackra herrgårdsfröken, som då befann sig i Paris för vidare utbildning enligt gängse högreståndssed. Gärna hade man också velat höra något från minnesanteckningarna om lektors- och rektorstiden i den småländska stiftsstaderna och makens ställning där. Detta särskilt som hennes svärmoder, den ganska karska biskopinnan på Östrabo, Elise Andersson nedskrivit innehållsrika anteckningar om sin tid som lektors- och rektorsfru i samma stad under ett årtionde efter 1800-talets mitt. Det vore intressant att undersöka, om och i så fall hur det andliga klimatet förändrats där under det gångna halvsekle. Det är verkligen att hoppas att den intelligenta och välskrivande ”mormors” hågkomster från den tiden också blir publicerade. De har intresse inte bara för de få kvarlevande som själva har minnen från denna tid.

Hilding Pleijel.

Tage Grennfelt, Salomon Kraft, Gunnar Lindqvist, Josef Rydén: Gränna – Visingsö historia. Liber förlag, Stockholm 1980. 386 s., ill.

Vid stadsfullmäktiges sista sammanträde i Gränna i december 1970 före Grännas och Visingsös inkorporerande i Jönköpings kommun, togs ett beslut om att ett större arbete om bygdens historia skulle skrivas. Verket har nu efter ett decenniums mödor utkommit. Utgivningen försvårades av att huvudförfattaren, historiedocenten och före rektorn Salomon Kraft, avled på försommaren 1979. Det anges i förordet att Kraft inte fick tillfälle att fullborda sitt arbete och att ingen kunnat överta ansvaret för att bearbeta hans manuskript. På läsaren av det slutgiltiga verket gör dock Krafts långa bidrag ingalunda något ofullbordat intryck. Där emot saknas delvis noter. Även språkfel och smärre oegentligheter uppträder mer än annorstädes i Krafts avsnitt. (Se t. ex. de varierande förslagen till vad Per Brahes moder hette på s. 123, 125 och 131.)

Verkets inledande parti behandlar förhistorisk tid och medeltid och har landsantikvarien Gunnar Lindqvist som författare. Här är det Visingsö, som står i centrum för intresset. Särskilt under den äldre medeltiden har ön spelat en viktig roll för kungamakten. Den låg centralt i de götalandsskap, som under de sverkerska och eriskska kungäätternas tid hade en ledande ställning i riket. Särskilt betydelsefull under denna inrikespolitiskt oroliga tid var den borg, som på 1100-talet byggdes på öns sydspets, den första kungaborgen i Sverige. Här mördades Karl Sverkersson 1167 och här dog Magnus Ladulås 1290. Från Visingsö lär kung Magnus ha burits hela den långa vägen till begravingen i Stockholm.

Närmare halva verket upptas av Salomon Krafts bidrag, som täcker tiden 1523–1720. Det är en stimulerande och perspektivrik läsning. Det lyfter sig över den gängse stadshistorikens nivå genom att det rikspolitiska sceneriet ständigt aktualiseras och genom talrika hänvisningar till modern historisk forskning. Bäst har författaren enligt min mening lyckats att gestalta de decennier, då Gustav Vasas söner satt vid makten. Det är ju också en epok med en ovanlig rikedom på särpräglade människor, färgrik och tragisk. 1561 utnämnde Erik XIV Sveriges tre första grevar, av vilka Per Brahe var en. Följande år erhöll han Visingsborgs grevskap på Visingsö, som sedermera skulle växa och

nå sin kulmen under sononen Per Brahe d. y.:s tid på 1600-talet, då markegendomarna sträckte sig på båda sidor om Vättern, långt in i såväl Västergötland som Småland och även omfattade Ödeshögs socken i Östergötland.

Kraft redogör utförligt för Per Brahe d. ä.:s berömda hushållsbok. Några levande porträtt av Braharna ges dock inte. Annars är ju inte minst grevskapets andre innehavare, Erik Brahe, en fascinerande gestalt. Sedan han i Polen övergått till katolicismen blev hans förhållande till hertig Karl på 1590-talet synnerligen spänt. I kampen mot Erik Brahe använde hertigen gärna Brahes väl kända erotiska lättsinnighet som ett argument. Om sina utsvävningar berättar för övrigt greven själv i den märkliga dagbok på chiffer, som han förde kring sekelskiftet 1600 och som tolkats av Sven Tunberg. Sina utomäktenskapliga förbindelser omnämner Erik Brahe här oförbehållsamt som "mea maxima culpa".

1652 grundades Gränna stad av Per Brahe d. y. Kraft ger en god översikt över småstadens hantverkare och förtroendemän och redogör även för vissa mer speciella händelser, t. ex. pestens verkningar 1710–1711.

Perioden 1720–1862 skildras av lektor Josef Rydén. Han följer ingående bl. a. befolkningsutvecklingen och näringslivets utveckling. Ett intressant avsnitt är skiftenas genomförande och verkningar i bygden. Storskiftet genomfördes 1756–1823, enskiftet 1808–1827 och laga skiftet 1827–1878. Endast en by underkastades alla tre skiftena. Den vanligaste kombinationen var storskifte plus laga skifte, därnäst vanligast var att byar enbart genomgick laga skifte eller storskifte.

Rydén ger även exempel på bostadsbeståndet i en by enligt skifteshandlingarna. Han har valt Mellby, som genomgick laga skifte 1850. Hans tolkningar av skifteshandlingarnas byggnadsbeskrivningar förefaller dock inte alldeles övertygade. Han menar att de flesta husen varit av "den på 1800-talet i Småland vanliga dubbelkammartyper". Så vitt jag kan se stämmer inte någon av husbeskrivningarna in på dubbelkammartugor. Sju av de tretton beskrivna bostadshusen förefaller i stället ha varit utpräglade enkelstugor. Och ytterligare tre kan mycket väl ha varit enkelstugor av den typ, som fått en kammare avbalkad från förstugan åt yttergaveln till, gränsande till köket, en inte ovanlig planlösning vid denna tid i norra Småland. De nyare bostadshusen i Mellby hade 1850 vanligen fått en övervåning, inredd med nattstuga

och kammare. Även tegeltak, tapeter och kakelugnar hade vid denna tid dykt upp i byn.

Bokens sista avsnitt, perioden 1863–1970, har författats av redaktören Tage Grennfelt. Det är en kunnig och systematisk genomgång samtidigt som själva bredden i framställningen kan upplevas som en belastning. Behandlingen av de äldre tidsavsnitten i en stadshistorisk studie underlättas ju dels av den känsla för vad som är väsentligt, tidstypiskt och fängslande, som själva tidsavståndet skapar, dels av den givna begränsning och fokusering, som förekomsten av eller snarare bristen på källmaterial åstadkommer. Behandlingen av modern tid blir på ett sätt svårare genom att författaren måste eller bör välja i ett förvirrande rikt källmaterial. Annars ligger monotonin på lur. I mitt tycke kunde Grennfelt kanske ha begränsat fullständigheten i framställningen av t. ex. förvaltning, näringsliv och kommunikationer för att i stället bättre utveckla sådana sidor som blivit särskilt karakteristiska för Gränna, t. ex. fruktodlingen och polkagrisproduktionen.

Sammanfattningsvis utgör Gränna–Visingsö historia ett stadshistoriskt arbete av god kvalitet, rikt och väl illustrerat. Tyngdpunkten ligger på förvaltning, näringsliv och socialhistorisk organisation. En kännbar brist är avsaknaden av bebyggelsehistorisk analys. Läsaren får knappast någon mer konkret upplevelse av småstaden Gränna. Just på den punkten lämnar också bildmaterialet en del att önska.

Mats Hellspong

Magnus von Platen: Privatinformation i skolan. En undervisningshistorisk studie. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 34. Umeå 1981. 149 s.

Informatorerna och guvernanterna var i gångna tider viktiga inslag i samhällsbilden. Deras verksamhet ersatte och kompletterade den egentliga skolundervisningen, den gav försörjningstillfällen åt medellösa intellektuella och den bildade inte sällan språngbräden till fördel för ståndscirkulation och begävningsreservens tillvaratagande.

Det har sedan länge varit känt, att professor Magnus von Platen ägnat detta fängslande ämne inträngande studier. Han har nu framlagt ett första resultat i en mycket läsvärd volym, som behand-

lar vad han kallar lärarinformation och skolinformation, dvs. den information som var knuten till undervisningsanstalterna, till skillnad från den som ägde rum i hemmiljö.

I von Platens framställning blir ämnet mycket allsidigt belyst både vad avser omfattning, organisation och den tillämpade metodiken. De otaliga notiserna hämtade ur skolhistoriker, tryckta och otryckta memoarer och andra källor visar sig vid en sammanställning vara mycket givande och möjliggör för förf. att med en skicklig hand teckna en verklighetsnära bild av förhållandena. Han har i stor utsträckning låtit källorna tala genom direkta citat, vilket ger liv åt framställningen.

Vid sidan av de undervisningshistoriska synpunkterna har förf. även beaktat de allmänt kulturhistoriska. Sålunda ägnas elevernas levnadsförhållanden uppmärksamhet. Som en kommentar till skyddsomslagets idylliska bild av "djäknestalet" på Frölichska gården i Skara kan tjäna den blivande prosten Anders Bjurstens skildring från 1790-talet i samma stad: "I den gården jag bodde funnos visst över 40 skolpojkar med sina informatorer. Vid bodde vanligtvis tre å fyra på varje rum och lågo till och med tre i en säng. För alla dessa människor hushållade en kärring, som vanligen kallades djäknepiga, dock så att hon inte hade mer än vid pass tjugo att koka för. Mina matpersedlar hade jag i mitt skrin, och därutur framtoogs efterhand vad som behövdes".

Man är glad att förf. inte velat undanhålla läsarna sådana konkreta bilder ur verkligheten och håller gärna med honom, när han motiverar de förhållandevis ymniga citaten: "Slutligen har jag tyckt att alla dessa öden av tappert armod, som dragit förbi mig, som en enkel minnesgård har varit värda att — så många som möjligt — om så bara för ett kort ögonblick få tala till sentida landsmän."

Gösta Berg

Gustavianskt kyrkoliv i Växjö stift.

Prästerskapets svar på biskop Wallquists promemoria 12 nov. 1787. Utg. med introduktion och reg. av *Hilding Pleijel*. Zusammenfassung. Växjö Stiftshistoriska Sällskap. Skrifter 1. Lund 1981. 383 s.

Den initiativrike och nitiske Växjöbiskopen Olof Wallquist vidtog omedelbart efter sitt ämbetsstill-

träde 1787 åtgärder för att närmare lära känna förhållandena inom sitt stift. Han utsände i denna avsikt bl. a. till alla kyrkoherdar ett frågeformulär, på vilket svar insamlades genom häradsprostarnas försorg. Dessa rapporter från stiftets sammanlagt 90 pastorat ingår i domkapitlets arkiv, som numera förvaras i landsarkivet i Vadstena. I några få fall har uppgifter därur kommit till användning i den vetenskapliga litteraturen, men i stort sett har materialet förblivit obeaktat. Redan för två årtionden sedan färdigställde emellertid professor Hilding Pleijel en fullständig edition, som först nu genom Växjö stiftshistoriska sällskap blivit befordrad till trycket.

Wallquists promemoria omfattar 23 frågor angående olika sidor av de kyrkliga förhållandena. De berör gudstjänstordningen, undervisningen, nattvardsgången, husförhåren, kyrkobokföringen, kyrkans egendomsförvaltning, fattigvården, förvaringen av de kyrkliga arkivalierna, kyrkobyggnadernas tillstånd, prästerskapets boställen och resultatet av den senaste biskops- och prostvisitationen.

Som framgår redan av denna uppräknings omfattade frågorna viktiga delar av kyrkolivet. De är emellertid selektiva och i flera fall betingade av att det rörde sig om kontroversiella frågor. Detta framgår även av de kommentarer biskopen fogat till frågorna, där han erinrar om gällande förordningar och i vissa fall anger, hur man enligt hans mening borde förfara. Wallquist hade under ett par år som kyrkoherde i Alseda pastorat och en kortare tid som domprost redan hunnit skaffa sig en viss överblick av växlande praxis i olika hänseenden.

De inkomna svaren är helt naturligt ganska olika, både kvantitativt och kvalitativt. En del kyrkoherdar har blott lämnat kortfattade svar, som likväl kan vara mycket upplysande, medan andra känt sig manade att mera fullständigt utveckla sina framställningar, ofta med skildring av gällande praxis och ibland med motivering för denna. Stundom lämnas, en smula överraskande, konkreta uppgifter om förhållanden som ligger ganska långt från det egentliga ämnet.

Det säger sig självt, att dessa svarsskrivelser från betrodda ämbetsmän med i regel mångårig tjänstgöring på respektive orter och med grundlig kännedom om sina församlingars inställning har ett betydande värde som historisk källa, något som också utg. framhåller i sin inledning. Han har där även lämnat värdefull överblick över det gusta-

vianska kyrkolivet och en fängslande levnads-teckning av den märklige biskopen själv, utan tvekan den mest betydande av kyrkans män under 1700-talets senare år. Ett avsnitt om Källor och litteratur (s. 33 ff.) möjliggör för den intresserade läsaren att finna vägen till fördjupade studier på området.

Det bör emellertid betonas att vid sidan av vad dessa rapporter kan erbjuda ur allmänt kyrkohistorisk synpunkt, har de ett särskilt intresse för den lokalhistoriska forskningen. Det gäller de uppenbarligen ännu vid denna tid ganska litet uniformerade, rent kyrkliga sedvänjorna men också t. ex. det skick i vilket boställsbyggnaderna befann sig, fattigvårdens och skolväsendets organisation etc. En och annan notis kan också komplettera vad vi eljest vet om kyrkobyggnadernas tillstånd och de där förvarade inventarierna. För sockenhistorikern finnes här rika möjligheter att gå vidare och närmare belysa de företeelser som själaherdarna antyder.

Man kan slutligen inte undgå att konstatera den nästan genomgående höga standard som utmärker prästernas skrivelser. Man finner där både tanke-reda och formuleringsförmåga. Det är också av intresse att iaktta generationsväxlingar och nästan rörande att läsa den sjuttioårige Älmebodaherden Bengt Ekebergs utförliga och märkliga svar, där han, bl. a. för att motivera att han måste sitta under konfirmationsförhöret, i underskriften anger sig som claudus, ofärdig.

Gösta Berg

Olavi Koivukangas & Simo Toivonen: Suomen siirtolaisuuden ja maassamuuton bibliografia (A bibliography on Finnish emigration and international migration.) Siirtolaisuusinstituutti-Migrationsinstitutet-Migration Institute, Turku-Åbo, 1978. 226 s.

Ivar Lo-Johanssons romaner om statarna ledde till ett starkt vetenskapligt och samhällligt intresse för statarna. Vilhelm Mobergs romaner om utvandrarna ledde likaså till ett stort samhällsintresse för emigranterna: vetenskapen om dem slog rot och började blomstra. I sinom tid grundades Emigrantinstitutet i Växjö. Så har skönlitteraturen här gått i spetsen för vetenskapen och samhällslivet.

Vilhelm Mobergs intresse för emigranterna koncentrerades till USA-invandrarna. Den svenska migrationsvetenskapen har gått i hans spår och envist hållit sig i USA, trots att svenskar har flyttat till många andra länder. Enstaka svenska exempel på intresse för andra länder finns: Riksföreningen för svenskhetsens bevarande i utlandet gav 1952–53 ut trebandsverket *Vår svenska stam på utländsk mark*, med underrubriken *Svenska öden* och insatser i främmande land, där många sakkunniga medarbetade som författare och redaktionsmedlemmar. Sydamerika har beskrivits av minister Axel Paulin, i *Svenska öden i Sydamerika*, Stockholm 1951, en drygt 600 sidor stor biografisk framställning om enskilda svenskers öden i alla delar av Sydamerika. Gerda Pehrson, f. d. emigrant i Sydamerika, har skildrat sina och sin familjs öden där.

En internationell migrationsvetenskap har vuxit fram. Även i våra nordiska grannländer forskar man i migration. I Finland t. ex. grundades 1974 Migrationsinstitutet med säte i Åbo. Det finländska institutet har startat en skriftserie *Migrationsstudier*: a. skrifter på finska, b. skrifter på svenska, c. skrifter på engelska och dessutom enstaka verk utanför serien.

En av de viktiga uppgifterna vid starten var att samla bibliografiskt material om finländare i utlandet. Detta arbete ledde 1978 till publiceringen av den ovan rubricerade bibliografin i ämnet, sammanställd av institutets chef dr Olavi Koivukangas och pol. mag. Simo Toivonen vid samma institut.

Inledningen behandlar det originala materialet för migrationsforskaren både i Finland och i utvandringslandet, en inledning som är av intresse för migrationsforskare i alla länder. Ett sammandrag av inledningen, "Sources of migration history research", på 3 sidor avslutar första avsnittet av boken.

"Allmänt taget försvåras migrationsforskarens arbete snarare av överflöd på källmaterial än av brist därpå", konstaterar utgivarna i inledningen. I denna genomgår de först arkivkällor i Finland: kyrkböcker, passlistor, rederiernas passagerarförteckningar, därefter migrationsstatistik i Finland och destinationsländernas befolkningsstatistik: Förenta staterna, Kanada, Australien, Sverige, Norge, Danmark samt övrigt statistiskt material. En översikt ges av tidningspress och klippsamlingar: i Helsingfors universitetsbibliotek finns ett kortregister över innehållet i finländsk press

1865–1890, vari ingår 1100 artiklar om migration. I Föreningen Brages, Helsingfors, klipparkiv över den finlandssvenska pressen finns uppklistrade c. 5000 artiklar om migration. Andra mindre klipparkiv finns också. Värdefulla är emigranternas egna tidningar och tidskrifter. I avdelningen Emigrantintervjuer nämns bl. a. Nordiska museets, Umeå universitets och Jyväskylä universitets gemensamma undersökning av finländare i Sverige. Den etnologiska publikationsserie, som undersökningen har resulterat i, ingår i den bibliografiska avdelningen.

Huvuddelen av boken upptas av bibliografiska uppgifter om finländare i olika länder. De två första sektionerna Bibliografier och källpublikationer och Allmänna verk är av intresse för migrationsforskare i allmänhet, utan särskild inriktning på Finland, då dessa sektioner innehåller böcker på många språk om migration. Även avdelningen Emigration areas är av allmänt intresse.

Litteraturen om emigrationen till Sverige är delad i tre avsnitt: 1. emigration till Värmland och det övriga Sverige före 1809, 2. emigration till Sverige efter 1809, 3. en lista över tidningar och tidskrifter i Sverige: invandrarnas egen tidningspress, svenska publikationers temanummer om invandrare och det svenska samhällets officiella pressorgan. Ett kort avsnitt om emigration till övriga nordiska länder föregår avdelningen om emigration till Ryssland & Sovjetunionen, vari ingår en lista över de 12 finskspråkiga tidningar och tidskrifter, som 1870–1917 gavs ut i S:t Petersburg, som ju var en viktig finländsk migrationsort.

Nästän femtio sidor, en knapp fjärdedel av bokens innehåll, behandlar den stora emigrationen till Förenta staterna. Drygt fem sidor av dessa upptas av en förteckning över finskamerikanska tidningar och tidskrifter. Även följande länder finns i bibliografien: Kanada, Mellan- och Sydamerika, Afrika, Australien och Nya Zeeland. Slutligen berör man även återflyttningen till Finland, utläningar i Finland och ett för Finland speciellt problem: de karelare, som efter det att en del av Karelen hade överlåtits till Sovjetunionen 1945 evakuerades till Finland och skulle integreras i det övriga Finland. I denna avdelning ingår även de finlandssvenskar, som när Porkala-området nära Helsingfors 1944 utarrederades till Sovjetunionen på 50 år, i största hast förflyttades därifrån (numera är ju Porkala-området åter överlåtet till Finland). — Även Finlands inre migration får ett avsnitt.

Som helhet är Olavi Koivukangas' och Simo Toivonens bibliografi, med text på finska och engelska, ett nyttigt instrument för migrationsforskaren och andra intresserade. Under de år som gått sedan den kom ut har den flerfaldiga gånger bevisat sin nyttighet.

Då bibliografien uttalat skall syssla med migration möter naturligtvis sammanställarna svårigheter, när bofast befolkning skall placeras i någon avdelning där. Den finska befolkningen i norra Sverige, som alltid har bott där, är placerad i avdelningen Emigration till Sverige efter 1809 — då gjorde den nya riksgården finländare där till invånare i Sverige. Den bofasta finska befolkningen i Östkarelen och Ingermanland finns i avdelningen Emigration till Ryssland-Sovjetunionen. Finlandssvenskarna är — hör och häpna! — placerade i avd. *Utläningar i Finland*, med den engelska översättningen *Foreign-born residents in Finland*: där är ju den engelska titeln helt felaktig med tanke på finlandssvenskarnas finländska födelseorter.

En bibliografi är ju aldrig fullständig och även här kan man uttala önskemål: för Sveriges del kan man säga, att i många socken- och kommunhistoriker finns kapitel, där den finska befolkningssdelen behandlas; speciellt gäller detta Värmland och Dalarna. På det hela taget är dock Koivukangas' och Toivonens arbete en utmärkt bibliografi, som många nordiska och andra forskare kan ha glädje av. I många fall kan den direkt användas av svenska forskare, så t. ex. i fråga om emigration till Ryssland. S:t Katarina kyrka och dess skolor, förberedande skolor och gymnasium var gemensamma för alla svensktalande i S:t Petersburg och de litteraturuppgifter som finns härom i Koivukangas' & Toivonens bibliografi kan alltså svenska forskare ha nytta av. Åbo Akademi-professorn Sune Jungars arbeten *Finländare i Ryssland och Från Åbo till Ryssland*, som finns i bibliografien, är av stor vikt för svenska forskare t. ex. genom det kapitel om källmaterial i Sovjetunionen, som inleder *Från Åbo till Ryssland*. På många sätt kan alltså Koivukangas & Toivonens arbete vara till gagn för forskare och andra intresserade i många länder. När får Sverige en liknande bibliografi?

Stig Appelgren

Lars Thomasson: De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1970–74. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 21. Distribution Länsmuseum, Umeå. Umeå 1979. 170 s.

Till forskningens bästa hjälpmedel hör bibliografier. Omfattar de också debattartiklar, recensioner, stencilerade rapporter samt seminarieuppsatser sparar man många timmar. Sådant svåråtkomligt stoff kan vara hopplöst att hitta annars. Lars Thomasson har tagit på sig den slitsamma uppgiften att kontinuerligt förteckna allt skrivet om de svenska samerna (och stundom utländskt material, om det har allmänt intresse). Han har tidigare redovisat perioderna 1950–59 (i Skytteanska samfundets handlingar 1) och 1960–69 (i d:o 10). Att han nu gått ned till femårsperioder är ett mått såväl på den svällande litteraturen som utgivarens ökade ambition. Boken omfattar ca 1 500 titlar. Omfånget gör att man hoppas att nästa volym får sakregister eller ämnesindelning på något lämpligt sätt, nu står arbetena i nominalordning. Den inledande översikten som anför viktigare frågor och ämnen och vilka som behandlat dem är inte tillräcklig. De rika annotationerna som redogör t. ex. för innehållet i ett samlingsverk, skriftens kontext (i vilken debatt den ingår, vilken skönlitteratur den anmäler osv) eller vem en artikel utgör intervju med skulle förtjäna en ämnesvis registrering.

Trots den ambitiösa uppläggningsen är fullständighet omöjlig att uppnå. Av en slump har jag funnit ytterligare några verk: Antropologiska studiers första volym, som är ett temanummer om samerna, samt en uppsats i d:o vol. 4 och vidare H. Westerbergs artikel om Torsåkers siste sockenlapp i Gefle Dagblad 14.6.1973. Säkert finns ytterligare luckor – men de kan knappast vara många.

En så utförlig bibliografi som denna speglar verkligen ämnets bredd. Man får en översikt av dess idédebatt, skönlitterära behandling, vetenskapliga utveckling och samhällsliga integration under dekanen bara genom att ögna titlarna. Några frågor av stor vikt är således skattefällsmålet i Jämtland (närmare 50 titlar), vattenkraftsutbyggnaden vid Ritsem i Sörkaitem (ca 20), byggandet av landsvägen Kiruna–Riksgränsen, turismens inverkan på renskötseln m. m. (t. ex genom planerna på Brattli fritidsby i Gäddede), skogsplöjningen samt planerna på militärförband i Arvidsjaur. Som synes mängder av konflikthan-

ningar genom storsamhällets tryck!

Andra större pressdebatter gäller TV-serien Nybyggjarland med dess syn på konkurrensen samer–nybyggare och rätten till naturresurserna (11 inlägg), vidare samernas rätt till jakt och fiske inom nationalpark (initierad genom ett inlägg av Stig Cederholm; ca 20 inlägg) samt problemet med vargens möjlighet till överlevnad. Kulturekologins kärnfråga om rättighetsfördelningen av naturens nyttigheter illustreras knivskarpt.

Man kan även tydligt notera hur inlägg, artiklar och skrifter skrivna av samerna själva blir allt vanligare – en frukt av höjd utbildning och av medvetenheten. Också är samerna ofta med i eller samarbetar med offentliga utredningar och rapporter. Intervjuer med samer och recensioner av samisk skönlitteratur är talrika, vilket får tolkas som ett ökat intresse – och dåligt samvete?

Det kan vara av visst intresse att se vilka skribenter som är företrädda med flest titlar. Utgivaren själv har presenterat 34, slagen blott av kyrkoherde Bo Lundmark (50!) och sameombudsmannen Tomas Cramér (44). Sedan följer red. Åke Barck, Norrbottens-Kuriren (26), professor Israel Ruong (23) samt red. Olle Andersson, Länsstämningen i Östersund (19). Flera av de närmast följande är också journalister; ortspressen har låtit någon specialisera sig på samefrågor.

Intresserar samefrågor också studenterna? Bibliografin ger besked. Jag har hittat 25 seminarieuppsatser i ämnen alltifrån juridik till pedagogik, skrivna vid läroanstalter alltifrån handelshögskola till lanbruksuniversitet. T. ex. har Etnologiska institutionen i Uppsala producerat 6 (under Phebe Fjellströms handledning), Institutet för folklivsforskning i Stockholm 2, etnografi resp. socialantropologi i Uppsala 3 och 1.

Så kan en god bibliografi fungera som historiografi och känselspröt.

Thomassons högst användbara samtidsredovisning aktualiserar en samlad förteckning över *all* litteratur om samerna genom tiderna. Arbetet med en sådan pågår. Forskarstipendiaten Justin Siegert vid Universitetsbiblioteket i Trondheim sysslar med en sådan sedan 1973. Den omfattar "Same-land", de områden som är eller har varit bebodda av samer. I april 1980 hade manuskriptet nått 14 000 titlar. Också vid bibliotekshögskolan i Borås pågår vissa arbeten, och kontakter har tagits med Siegert och med Nordiska museet. Ytterligare kan upplysas om att Bjørn Aarseth vid Tromsø

museums samisk-etnografiska avdelning publicerat Røros-samene. Bibliografi (Tromsø 1978). Den omfattar således den sydligaste samegruppen i Norge och redovisar också en del litteratur om Jämtlands län. Bibliografin upptar ett urval om

166 titlar, bl. a. avsnitt i bygdeböcker. Den kompletterar Thomassons tidigare, selektiva bibliografi om samerna i Jämtlands län (Jämten 1969).

Göran Rosander

KORTA BOKNOTISER

R. Merkienė & V. Milius: **Žemės ūkio inventorius**. Engl. summaries. Vilnius 1979, 168 s., ill.

I de gamla svenska baltiska provinserna bedrivs även sedan de anslutits till sovjetunionen ett icke obetydligt etnologiskt forskningsarbete. Genom att resultaten i regel framläggs på respektive nationalspråk – estniska, lettiska och litauiska – med på sin höjd resuméer på ryska, uppmärksammas dessa endast undantagsvis i Västeuropa. Genom de närmare kontakter som av ålder uppehållits mellan Estland och Sverige, och i all synnerhet Finland, utgör förstnämnda land i viss mån ett undantag, men inte heller här är bevakningen tillfredsställande. Som ett exempel på vad som åstadkommes kan anföras ovan anförda litauiska arbete som inrymmer två avhandlingar, den ena metoder och redskap i samband med boskapsskötsel, författad av R. Merkienė, den andra om skörd och tröskning, författad av V. Milius. De är båda försedda med visserligen kortfattade engelska resuméer men framförallt med ett rikt illustrationsmaterial av fotografier, teckningar och utbredningskartor.

Det framgår av kartor och text, att en mycket markerad kulturell gränslinje går mellan västra och östra Litauen. De båda författarna har fullt klart för sig sambandet med närliggande länder och med den europeiska utvecklingen i stort på jordbruksteknikens område. De ser sitt eget arbete som ett led i utforskningen av dessa större sammanhang. Det är endast att beklaga, att de inte haft tillfälle att annat än undantagsvis ta del av den nyare omfattande litteraturen på dessa områden. Den vetenskapliga kommunikationen från väst till öst synes, särskilt när det gäller förmedlingen av tryckt litteratur, vara praktiskt taget obefintlig.

G.B.

Lars-Olof Larsson: **Dackeland**. Teckningar av Björn Gidstam. Norstedt & Söners förlag. Stockholm 1979. 297 s., ill.

Dackefejden, Gustav Vasas kanske svåraste prövning, har blivit mycket omskriven under det senaste seklet. Fabian Månsson och Vilhelm Moberg gav var sin per-

sonligt färgade bild av bondeledaren Nils Dacke som den store frihetshjälten, dock utan att söka något stöd i de historiskt pålitliga källorna.

Den källkritiskt arbetande forskningen har emellertid också flitigt sysselsatt sig med det stora bondeupproret och dess ledare. Gerhard Hafström utredde Dackes ursprung och släkt, Gottfrid Carlsson påvisade de internationella förbindelserna, Albert Vejde och Alf Åberg tecknade var sin bild av upproret och dess orsaker, och Arthur Stille – som den krigshistoriker han var – utpekade platsen för den avgörande slutstriden.

Den flitige Smålandsforskaren Lars-Olof Larsson, docent och universitetslektor i Växjö, ägnade ett utförligt kapitel åt Dackefejden i sin doktorsavhandling om Det medeltida Varend (1964). Där angav han som *huvudorsak* till upproret kung Gustavs hårda skattepolitik och avvistade både gränshandelsförbudet (A. Vejde) och den kyrkliga reaktionen (A. Åberg). Självklart har han dock nämnt den sistnämnda faktorn som en *bidragande* orsak till allmogens missnöje. Att "ceremonierna" (som tidens uttryck löd) var menigheterna kära, det visade de – dock utan vapen i hand – 250 år senare, när biskop Olof Wallquist ville flytta julottan till ljusan dag.

Nu har docent Larsson återkommit till ämnet och i boken Dackeland mera populärt och lokalhistoriskt skildrat Dacke och hans årslånga fejd. Efter en nyttig orientering om källorna och om de fantasifyllda traditionerna kring Dacke tecknar han den allmänna bakgrunden, upprorets förlopp och följder samt ger också sin bild av den omstridda bondeledaren. Därefter följer i bokens huvuddel en detaljerad genomgång av upprorets gestaltning i de "små landen", alltifrån Blekingegränsen i söder till Östergötland i norr. De livfullt tecknade gestalterna och ortsskildringarna kommer säkert att särskilt uppskattas av hembygdsvetenskapen.

Framställningen kompletteras av smålandskonstnären Björn Gidstams åskådliga teckningar av både personer och föremål. I de flesta fallen (dock långt ifrån alla) återspeglar de naturligtvis snarare konstnärens skapande fantasi än den okända historiska verkligheten. Flera utmärkta kartor finns i boken, som avslutas med såväl nyttiga Ordförklaringar och Kronologisk överblick som ett noggrant Ortsregister.

Hg Pl.

Barbro Edlund: Ofrälse studenter i Lund utanför nationsindelningen 1710–1814.

C. W. K. Gleerup. Lund 1981. XX + 203 s., ill.

Genealogen fru Barbro Edlund (nyligen promoverad till filosofie hedersdoktor vid Lunds universitet) utgav år 1979 Lunds universitets matrikel 1732–1830, ett länge efterlängtat verk av utomordentligt värde för forskningen (rec. i *Rig* 1980: 79). Under arbetet på denna matrikel upptäckte utg. snart, att i denna förekom ett stort antal studenter, som aldrig blivit inskrivna i någon av akademiens nationer. Dessa s. k. extranationales var dels adliga, dels ofrälse studenter. De förra kunde man lätt återfinna i Elgenstiernas Åttartavlor. De ofrälse studenterna var det svårare att identifiera och erhålla närmare uppgifter om.

Dr Edlund satte därför genast igång att ur tryckta och mest otryckta källor (såsom kyrkböcker och bouppteckningar o. d.) samla uppgifter för de 1333 biografier, som summan visade sig uppgå till. Man behöver inte länge studera denna matrikel för att inse, vilket mödosamt och tålmodskrävande forskningsarbete jämte ett beundransvärt spårsinne, som ligger bakom editionen. Liksom i Sjöströms och andra noggranna matriklar möter man här de biograferades ursprung, studier och slutliga yrken samt hela deras familj, i den mån denna kunnat återfinnas.

Tiden 1710–1814 motiveras i en längre, mycket instruktiv Introduktion (kallad "en översikt"). Omkr. 1710 ingick den svenska stormaktstiden i sitt slutskede och då betraktade man nationerna som nödvändiga för undervisningen och disciplinen. I samband med Kjölfreden 1814 miste Sverige sina sista besittningar söder om Östersjön, och år 1813 ålade ett kanslersbrev alla studenter att inskriva sig i någon nation.

Arbetet innehåller också förutom tabeller och litteraturförteckning även flera porträtt till biografierna samt – inte minst viktigt i detta sammanhang – ett omfattande (26 sid.!) personregister. Efter det ovan sagda behöver det inte framhållas, att boken Ofrälse studenter är ett oundgängligt uppslagsverk både för den personhistoriska och den kulturhistoriska forskningen.

Hg Pl.

Nils William Olsson: Swedish passenger arrivals in U.S. ports 1820–1850 (except New York). With additions and corrections to Swedish passenger arrivals in New York 1820–1850. Acta Bibl. Reg. Stockholmiensis XXXII). Stockholm 1979. 139 s.

År 1967 utgav den kände svensk-amerikanske kulturhistorikern dr Nils William Olsson ett pionjärarbete inom emigrantforskningen som blev mycket uppmärksammat (rec. i *Rig* 1968: 91 ff). Där publicerades namnen på de svenska immigranter som fanns i de passagerarlistor som i Amerikas olika hamnar enligt gällande lag inlämnades av ingående fartyg från utlandet.

Dr Olsson begränsade den gången sitt arbete att omfatta endast New Yorks hamn och tiden 1820–1850. Trots detta blev det en mödosam men fruktbar forskning. Bland listornas omkr. 30 tusen namn återfann nämligen förf. inte mindre än fyra tusen från Sverige. Dessa blev inte bara i möjligaste mån identifierade utan även "kartlagda" med hänsyn till familj, yrke osv., på grundval av materialet i såväl tryckta källor som i handlingar i olika arkiv.

Nu har det utkommit en direkt fortsättning på New York-undersökningen, inte i fråga om tiden men om de övriga hamnarna i U.S.A. Efter samma principer och med samma uppläggning som i det förra arbetet redovisas här omkr. ett tusen svenskar. De steg i land främst i Baltimore, Boston, New Orleans och Philadelphia. Tre hamnars passagerarlistor har tyvärr gått förlorade, två under inbördeskriget och San Francisco-materialet genom en brand så sent som 1939.

Mycket viktiga är de kompletteringar och rättelser till den förra undersökningen som avslutar boken (inte mindre än 20 tättryckta sidor!). Samma lovord som slösdades över det tidigare arbetet förtjänar den nu framlagda fortsättningen. Här föreligger en ovärderlig källa för den personhistoriska och därmed indirekt den kulturhistoriska forskningen i vårt land.

Hg Pl.

Nya rön i en gammal dateringsfråga

Om selbågen från Lom och kubbstolen från Sauland

Av Maj Nodermann och David Damell

Nordiska museets samlingar rymmer många märkliga ting. Bland dem finns två norska föremål, som av och till väckt särskilt intresse. I synnerhet har spekulerats över deras ålder.

Med de alltmer förfinade dateringsmöjligheter som idag står till buds, kan det vara skäl att kort rekapitulera vad man tidigare skrivit, trots och tyckt om *selbågen från Lom* och *stolen från Sauland*. Båge föremålen har varit i museets ägo nästan "från början".

Selbågen från Lom, Gudbrandsdalen i Norge (NordM 49.430), kom till museet 1890, och såldes av bonden Torstein Sulheim till Artur Hazelius betrodde uppköpare Torjus Leifson Bolkesjö. Bågen hade då rester av seltyg, omilt fastspikade, och ett par sentida, läderklädda putor under de avfasade selklackarna. Att föremålet hade hög ålder var alla överens om, men vilken?

Arkeologprofessorn Sune Lindqvist gjorde 1931 förmodandet, att den borde vara vikingatida och då närmast från 900-talet. Han grundade sin uppfattning på jämförelser med Osebergfynden och framför allt med gripdjursornamentiken på Osebergsvagnen (Lindqvist 1931 s. 43 ff). Selbågen, som är skuren i ett massivt stycke lövträ, är dekorerat med gripdjur i hög relief, 17 djur på mittpartiet och några fyrfotingar på de bågiga sidopartierna, färgsatta i grönt och rött, ovisst när. "Klängande, klösande och ofta bitande, äro de sammanflätade till en besynnerlig

härva, som tämligen jämnt fyller tillgängliga ytor." Detta är Lindqvists ord (s. 45). Han ifrågasätter benämningen selbåge och ger exempel på tidiga sadlar och sadelbeslag men anser å andra sidan, att bågens storlek och djup knappast skulle ha tillåtit ryttaren att böja på benen – om nu bågen varit placerad framtill på en sadel såsom tidiga ryttarbilder visar. Han anför som exempel en liten ryttarfigur i silver från Björkö.

Helmut Hagar, vår främste kännare av seldon, karakteriserar tveklöst föremålet som en selbåge. "Den består", skriver han, "av en båge med halvmånformig överbyggnad, på undersidan försedd med två avlånga byglar skurna i ett och samma stycke med bågen. Byglarna, som urspr. haft en konvex undersida, har varit avsedda att anpassas till hästens rygg bakom manken. Bygelöppningarna har tjänat som fäste för uppehållsremmar och som tömfång. Selkroken saknar klackar och anknyter därmed till fyndet från Søllestet, fastän formen är en annan och det skett en funktionell förskjutning mot en senare tids selkrokar. Försök att tolka detta föremål som framkam på en ridsadel har varit missvisande." Hagar pekar på att en i princip identisk selkrokskonstruktion utan klackar, med hög överbyggnad och långsmala öppningar i bågens nedre delar är känd genom sentida föremålsmaterial från Vestlandet i Norge t. ex. Norsk Folkemuseum L 1297-23 (Hagar 1970, s. 110).

Martin Blindheim uppfattar även föremålet som en selbåge: "Høvrets form er betinget av funksjonen d. e. å være plassert på hestnakken og lede tømmene frem till munnbittet ..." (Blindheim 1965)

Föremålet kan alltså slutgiltigt betraktas som en selbåge. När det gäller dateringen har Lindqvist hänfört bågen till 900-tal. Blindheim placerar den i 1100-talets senare del och anser att gripdjuren "er utført i romansk opfatning av gripe-dyrtradisjonen fra 800-årene," (Blindheim 1965 s. 150).

Stolen från Sauland, Telemarken, Norge, daterad 1571 (NordM 7579). Redan 1875 inköpte Artur Hazelius kubbstolen i Sauland under en sommarresa i Telemarken. I sin dagbok har han antecknat följande: "Kubbestol fr. Kasin, Plads under Kleppen. Husmanden där hade köpt han (?) af en lanthandlar Hagerup, som fått honom från Saulands kyrka. Märkt 1571. gammal, 1 sp. 1 mk."

Ursprunget är alltså inte helt styrkt. Föremålet har passerat några mellanhänder före det slutliga förvärvet. Uppgiften om kyrklig härkomst behöver man inte fästa alltför stor vikt vid; märkliga föremål uppges ofta ha kunglig eller åtminstone kyrklig bakgrund. Framför allt är utförandet inte sådant att det haft med kyrklig inredning att göra. Stolen är också så hårt nersliten, att den under avsevärd tid måste ha varit i daglig användning. Den är profan och bör ha tillbragt sina århundraden i en Telemarksbondgård.

Stolen är från flera synpunkter märkvärdig, inte enbart med hänsyn till dekoren. Till övriga egenheter hör det faktum att hela framkanten är fylld med nedslag-

na människotänder. Detta är ingen hållhake för dateringen; seden har förekommit under hela 1800-talet. Det är ett vanligt exempel på övertro – att överföra tandvärken från människan till föremålet. I Nordiska museets samlingar finns flera norska kubbstolar med inslagna tänder – stolar av sen typ. Det är ingen som har ifrågasatt att det skulle röra sig om månghundraåriga tänder och de har inte heller varit föremål för någon specialundersökning.

Saulandstolen med den inskurna dateringen 1571 har naturligt nog blivit föremål för spekulationer om åldern. Fyra forskare har behandlat den: Bernhard Salin har ägnat en studie åt själva möbeltypen. Han indelar kubbstolarna i två typer, den raka cylindriska, till vilka de svenska kubbstolarna räknas, och den svängda varianten med mittband och med anor från antiken. Till denna senare grupp räknas telemarksstolen. Salins datering stannar vid "den allra äldsta medeltiden" (Salin, 1916 s. 68).

Martin Blindheim tar 1965 i sin framställning om Norwegian romanesque decorative sculpture upp bägge föremålen till behandling, både selbågen och kubbstolen. Selbågen daterar han där som ovan nämnts till senare delen av 1100-talet, utförd i den retarderade traditionen av 800-talets gripdjursstil, och kubbstolen anser han vara tillkommen efter samma tradition under 1000-talet. (Blindheim 1965): "Today our opinion of the art of the preceding epoch, the Viking age, is dominated by the very rich carvings in wood from the Oseberg and the Gokstad burials. It is very possible that some of the artistic ideas of this period were still current in the first half of the twelfth century. If so, they must have

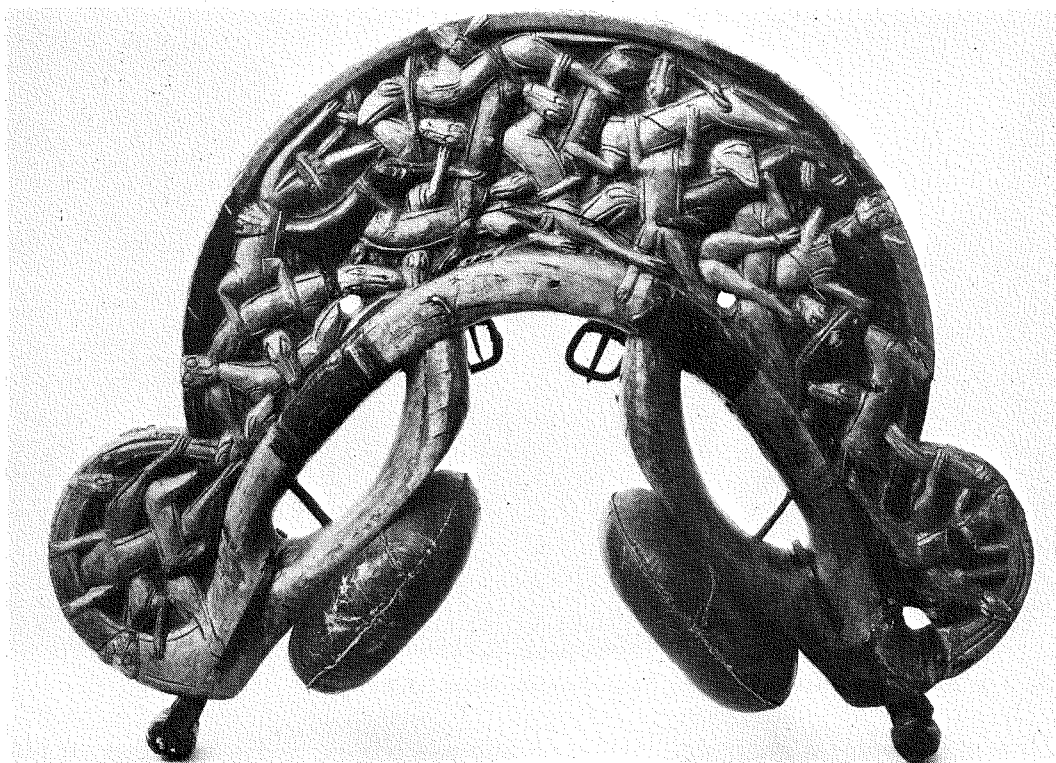

Fig. 1. Selbåge. Loms prästgäll, Gudbrandsdalen, Norge. Nordiska museet 49,430.

influenced the eleventh century styles of Ringerike and Urnes, or objects from these early centuries can have been copied in later periods. Thus a harness saddle was carved in Lom in Gudbrandsdal sometime during the twelfth century in a ninth century gripping beast style, and a log chair in Telemark in the same style was possibly made during the eleventh century”.

1972 uttrycker han sig försiktigare och skriver med ett frågetecken ”Middelalder? Innskåret 1571”. (Blindheim, 1972 nr 140).

Sune Lindqvist studerar främst ornamentiken. Stolens hela yta är täckt av fem stora kattliknande gripdjur, som inbördes förenas med olika kroppsdelar, sammanvuxna som siamesiska femlingar. Lind-

qvist drar paralleller med förhistoriskt material, i första hand sniderierna på Osebergsvagnen. Dessa ger trots kvalitetskillnaden underlaget för hans datering och han gör anmärkningen, att ”stolen ehuru ett förstklassigt arbete i övrigt konstnärligt sett står på ett lågt plan. Trots all naivitet i utförandet bär den klart och ovedersägligt prägel av en orneringsart, som endast under generationerna kring och närmast efter år 800 satt eljst kända spår efter sig i norsk konstalstring.” Han beledsagar också sin framställning med bildmaterial från flera gotländska bildstenar, där kubbstolar avbildas, som ett belägg för att möbeltypen som sådan då var vanligt förekommande på nordisk botten.

Fig. 2-4. Kubbstol. Sauland, Telemarken, Norge. Nordiska museet 7,579.

Dendrokronologisk datering

Till detta fogar så Ebba Hult De Geer sin dendrokronologiska analys publicerad 1939 tillsammans med Lindqvists undersökning, där de bägge författarna i två skilda uppsatser, oberoende av varandra och på olika vägar närmast sig dateringsproblemet. Ebba De Geer har som sitt jämförelsematerial serier från tre träd, ett från USA och två svenska. Dels en *Sequoia gigantea* i Kalifornien, dels en svensk *Quercus robur* (ek), antagligen från södra Sverige, fälld i historisk tid och uppdragen ur Kalmarsund, och slutligen den berömda tallen från Ljustorp i Medelpad, fälld 1930, som med sina 552 årsringar kan föras tillbaka till år 1378 e. Kr. Den telemarkstall som lämnat virke till kubbstolen har 58 av sina yttersta årsringar borttäljda, från barken räknat. Ebba De Geer analyserar likheter och avvikelser i tillväxten mellan de här

nämnda träden. Sedan hon gjort ett tilllägg för de 58 borttäljda årsringarna i telemarkstallen kommer hon på ett övertygande sätt fram till att det inskurna årtalet torde vara riktigt och "från tiden". Hon är den första som anser att föremål och årtal är samtidigt.

Ingen av författarna har spekulerat över själva trädets ålder och dimensioner. Som ett tilllägg kan det vara skäl att åtminstone uppge måtten på stolen. Den är 77,5 cm hög, och har en diameter vid sitsen och basen på ca 45 cm och en största omkrets på 140 cm. Den är fragmentarisk så tillvida att sitsen saknas. Denna anses ha vilat på överkanten. Märken finns av en sekundär anordning. Själva stolprofilen är insvängd och framsidan har en kraftigt utskjutande framslå, som haft ett skulpterat mönster, varav man numera bara kan se svaga spår. Stolen har alltså ursprungligen haft en ändå

större omkrets.

Stolen, som är skuren ur ett enda stycke av en mäktig *Pinus silvestris*, är emellertid inte massiv, utan rörformig. Den innersta kärnan av virket saknas och därmed utgår möjligheterna att räkna årsringar i en fullständig serie. Med ett beräknat tillägg för de borttäljda årsringarna och barklagret bör det ha rört sig om ett ansevärt träd. Ljustorpstallen, vars årsringsserie kunnat avläsas i hela sin utsträckning, blev 552 år. Ingenting utesluter att telemarkstallen nått samma ålder och därmed skulle åtminstone råämnet kunna ha grott vid 1000-talet.

Återstår så C 14-analyser. I den följande framställningen redovisar David Damell resultaten av de företagna analyserna, utförda på laboratoriet för isotopgeologi vid Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm.

Maj Nodermann

C 14-dateringarna

Kubbstolen från Sauland och selbågen från Lom, har, som framgått av Maj Nodermanns artikel, av den äldre forskningen daterats till alltifrån vikingatid till sen medeltid. En mera kritisk syn på dateringsfrågorna har emellertid senare medfört en diskussion, som bl. a. inneburit ett ifrågasättande av föremålens tidsmässiga placering. För att få ett säkrare underlagsmaterial för dateringsdiskussionen beslöt därför Nordiska museet i samråd med Riksantikvarieämbetet att utföra s. k. C 14-analyser på material från de båda föremålen. Detta skedde i mitten av 1970-talet.

C 14-analys är en metod för datering av absoluta årtal. I princip bygger metoden på att de kolatomer, som ingår i all organisk materia, ej är enhetliga. Flerta-

let kolatomer har atomvikten 12, medan en mindre del har atomvikterna 13 och 14. Kol 14 (C 14) är radioaktivt och sönderfaller med en halveringstid, som amerikanen W. F. Libby bestämt till 5568 ± 30 år. Detta innebär att det efter denna tidsrymd endast återstår hälften av den ursprungliga mängden av de radioaktiva kolatomerna i ett kolprov, efter 11 136 år en fjärdedel osv. Senare har man kunnat påvisa att halveringstiden är något längre än vad Libby antagit, nämligen 5730 ± 40 år. De fortsatta forskningarna inom C 14-området har också visat, att de erhållna C 14-åldrarna ej är konstanta i förhållande till de absoluta årtalen. För att avhjälpa dessa problem har C 14-åldern korrigerats med hjälp av dendrokronologisk metod, dvs. åldersbestämning med hjälp av trädens årsringar.

I sammanhanget bör även noteras att C 14-dateringarna anges med en viss procentuell sannolikhet, som bl. a. kan uttryckas med \pm värden. De här daterade föremålen kan alltså ej med hundra procentig säkerhet sägas ha den ålder som proverna utvisar. Därför kanske det skulle vara av största intresse att någon gång i framtiden få ytterligare en ålderskontroll, lämpligen genom en årsringsdatering, dvs. dendrokronologisk datering. Fullt tillförlitliga årsringsserier finns nu framtagna för delar av Sydsandinavien, varför dylika försök snart torde kunna ge mycket exakta åldersbestämningar (Bartholin 1979).

Slutligen skall här föremålens C 14-ålder anges. Selbågen från Lom har daterats till 635 ± 90 år BP (Before Present, dvs. före 1950) (St nr 5896) dvs AD 1315 ± 90 och kubbstolen från Sauland till 490 ± 160 BP (St nr 4051) eller AD 1460 ± 160 . Dateringarna talar för sig

själva och antyder att tidigare forskning trots allt på ett efter omständigheterna godtagbart sätt lyckats tidfästa de här behandlade föremålen, om än de mestadels åsatts en alltför hög ålder.

David Damell

LITTERATUR:

- Bartholin, T. 1979: Prøvetagning for dendrokronologisk datering og vedanatometisk analys. Handbok i arkeologisk fältarbete, häfte 2. Riksantikvarieämbetet.
- Blindheim, M. 1965: Norwegian Romanesque decorative sculpture 1090–1210. London.
- 1972: Katalog till Middelalderkunst fra Norge i andre land. Oslo.
- Hagar, H. 1970: Seldon. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, 15.
- Lindqvist, S. 1931: Ett vikingaminne i Nordiska museet. Fataburen.
- Lindqvist, S. och Hult De Geer, E. 1939: Kubbstolen från Sauland. Fataburen.
- Salin, B. 1916: En arkeologisk bagatell. Fornvännen.

Summary

An old Dating Problem – New Findings

A horse collar and a logchair from Norway in the Nordic Museum

The present article gives an account of the discussion that has been carried on in particular on the dating of the two above-mentioned remarkable objects. Sune Lindqvist maintained that the horse collar is from the Viking Age or, more exactly, the 10th century (Lindqvist 1931). He founded his opinion on comparisons with the griffin ornamentation on the Oseberg finds. He doubted whether the object was originally a horse collar and suggested that it might possibly have belonged to a saddle, which has, however, been refuted by other researchers.

Bernhard Salin maintained that the logchair, which is inscribed with the year 1571, belongs in "the very oldest part of the Middle Ages" (Salin 1916). Martin Blindheim says about the horse collar that it was made during the latter part of the 12th century and that it was manufactured in the retarded tradition of the 9th century

griffin style, and that the chair was made according to the same tradition during the 11th century (Blindheim 1965). Comparing the chair with the carvings on the Oseberg cart, Lindqvist writes that, in spite of the difference in quality, it is characterized by the ornamental art that "is known in Norway only during the generations around and shortly after the year 800". Simultaneously with Lindqvist's article but unacquainted with its results, Ebba Hult De Geer presented a dendrochronological analysis, the outcome of which was that she believed the date 1571 to be the correct age of the chair (Lindqvist & Hult De Geer 1939).

In an appendix, David Damell gives an account of the C14 datings that have been made later. According to them, the horse collar should stem from 1315 (± 90), i. e. with a margin of uncertainty of 180 years, and the chair from 1460 (± 160), i. e. with an uncertainty of 320 years.

Pingstfesten i Borrum

Ett förbisett kulturminne på Öland

Av Hilding Pleijel

När Carl Linnaeus sommaren 1741 företog sin öländska resa, antecknade han, sin vana trogen, inte bara allt det som hans skarpa öga upptäckte utan även åtskilligt som folket berättade på de orter han besökte.

På sin väg söderut utmed västra landborgen kom han till Mörbylånga socken och fann där "en mycket märckvärdig plats här på orten". Det var "en stor lund af hassel och ek . . . nedanför landtborgen med ett fält mitt uti af 45 steg i längden och 57 steg i bredden" – Linné var alltid noggrann när han meddelade sina "rön". Lundens namn anges vara Borrum (1745: 70).

Platsens skönhet fäste sig så i hans sinne och minne, att han omtalar den även i sin Skånska Resa några år senare. När han år 1749 på färden söderut till Skåne kommer till sin gamla skolstad Växjö, uppsöker han där det av dåtidens gymnasister mycket frekventerade Hofslund norr om staden med dess "många, högstammige täcka löfträn, besynnerligen med ek och bok". Han påpekar att denna lund är för Växjöborna "så angenäm som Borrum (!) (Öland 70) för ölänningen eller Djurgården för Stockholms-boerna" (1751: 24). Som synes, hänvisar han till yttermera visso till sin notis i sin Öländska Resa.

Det är emellertid inte på grund av Borrums lövrika skönhet som Linné kallar platsen för "märckvärdig". Han fortsätter med följande intressanta notis:

"På detta vackra fält har i alla tider invånarne ifrån Öen sig samlat Pingesdag och annan dag Pingest, här at leka och dantsa efter gudstiensten. Prästerna stå nu mycket emot denna uhrminnes häfd, föregifvande at mången flicka här dansat sig ofärdig" (1745: 70).¹

Anmärkningsvärt är att ingen av Linnés många kommentatorer (Sahlgren 1920, C. O. v. Sydow 1962 och 1977, B. Gullander 1970 och 1975) fäst uppmärksamheten på denna notis och därför inte heller undersökt vad det här är för någon "märckvärdig plats". Vad som bör observeras är nämligen att Borrum inte finns angivet på någon karta, varken på Generalstabens karta eller de gamla lantmäterikartorna.² Namnet var däremot allmänt gängse i folkmun och är därför inritat på kartan i Öländska Resan (1745: 38).

Dessutom omnämnes platsen i häradsfogden i Ölands norra mot Petter Åhstrands bekanta Beskrifning öfver Öland, som sannolikt fullbordades omkr. 1765 och tre år senare utgavs av den kände samlaren S. L. Gahm Persson. Då Åhstrand under nära trettio år tjänstgjorde som kronobefallningsman på Öland, var han väl insatt i förhållandena på ön. Hans uppgifter torde därför kunna anses

¹ Linné anlände till Resmo (Mörbylånga) 5 juni 1741, således fyra veckor efter pingsten, som (med fyra helgdagar) detta år inföll 10–13 maj.

² Att Borrum inte är utsatt på kartorna beror naturligtvis på att där inte fanns någon bebyggelse. Jfr "Hjalmars äng", som självklart inte heller återges på någon karta.

som pålitliga (se Martinsson: IX ff.). Visserligen kallar han platsen Morrum, men detta är säkerligen en felläsning av utgivaren — stort B och stort M tedde sig ganska lika vid denna tid i manuskript.

Petter Åhstrands beskrivning överensstämmer i huvudsak med Linnés. Så här berättar han (1768: 194):

”Til en plats kallad Morrum i Resmo socken reste för detta en myckenhet folk ifrån åtskilliga soknar, jämväl någre flygtige personer ifrån Calmar, Anandag Pingst at med spel, dans och lek fördrifva den eftermiddagen och följande natten, hvilken häfd skal varit ganska gammal och, tycks ej otroligt, från själfva hedendomen, antingen Fröja eller Ceres til ära inrättad. Denna lustbarheten blef vid pass 20 år för detta af åtskilliga orsaker förbuden och afskaffad.”

Det finns emellertid en tredje beskrivning av Borrumfesten, och den kompletterar på ett värdefullt sätt det ovan återgivna källmaterialet. Denna skildring härrör från Linné själv. Som forskningen (tidigast S. Belfrage 1944) uppvisat, tryckte inte Linné sina Resor direkt från dagboken utan ändrade och putsade dennas text för att nå den expressiva och målände realism, som är så utmärkande för hans tryckta Resor. Dessutom brukade han av olika skäl utelämnat en del uppgifter som han antecknat i dagboken. Detta gäller om notisen från Borrum. Så här lyder dagbokens text (här anförd efter Gullanders tryck 1970: 81):

”Vi togo skogvaktaren med oss, att på alvaren skjuta en alvargrim. Han följde oss först till en lund, som låg nedanför borgen, bestod av hassel och ekar. Mitt uti var en slät plats av 75 stegs längd³ och 57 stegs bredd. Hit har i alla tider

³ Dagbokens ”75 stegs längd” är i den tryckta Resan ändrat till ”45 steg i längden”. Detta måste vara ett tryckfel. Dagbokens uppgift måste av flera skäl vara den riktiga.

folket långvägs, dock ifrån denna ö, sig samlat Pinges dag och 2dra dag Pingst om året, att här efter gudstjänsten leka och dansa. Prästerna stå mycket emot denna urminnes hävd, helst som de tro, att mången piga här dansat sig ofärdig. Platsen kallas Borrum.”

I dagboken har Linné gjort en rättelse som är viktig att uppmärksamma. Ursprungligen har Linné skrivit: *de gissa att mången innocent flicka här lekt för starkt med bonddrängar* (kurs. här). Denna ändring visar att ”ofärdig” här inte äger någon av de betydelser som anges i Svenska Akademiens Ordbok (där Linnés belägg inte finns), dvs. lytt eller lam eller vanför. Linnés ursprungliga text anger vad det här är fråga om: mången oskyldig (innocent) flicka har här mist sin jungfruliga oskuld.

Ordbokschefen docent Hans Jonsson har haft vänligheten utreda (i brev till förf. den 15 juni 1981), hur ”ofärdig” här fått den tidigare inte belagda betydelsen:

”Jag tror snarast att det i SAOB från 1700-talet belagda *ofärde* (bildat till *ofärd*) ’olycka’, även i uttrycket *i ofärde* ’i olag’ ligger bakom. Linné kan ha hört något sådant som *dansa sig i ofärde* el. *dansa sig ofärde* (med *ofärde* adverbialt använt; ex. på motsvarande bortfall av prep. välkänt) och identifierat sistnämnda ord med det i hans dialekt levande *ofärdig* ’lytt, murken, skämd’.”

I dagbokens *ursprungliga* text erhåller man två viktiga upplysningar. För det första omtalas här, att Linné haft en bestämd sagesman för pingstfesten, nämligen skogvaktaren på platsen. Detta förstärker notisens pålitlighet. För det andra ges här förklaringen till att prästerskapet så starkt motsatte sig den gamla folkliga seden att samlas i Borrum.

Det mest intressanta i Linnés notis är emellertid själva folkfesten eller kanske rättare hur de kyrkliga myndigheterna lyckades avskaffa denna så djupt rotade högtidssed. Att folk sedan uråldriga tider samlades till fester med lek och dans av detta slag är ingen nyhet.⁴ Det finns nästan otaliga vittnesbörd om, hur man överallt i bygderna särskilt samlades vid de forna offerkällorna ända in på detta sekel. Just när jag skriver detta, läser jag i en ortstidning att flera tusental samlats i grönskan i "Hjalmars äng" i Östra Njudung "för att sjunga, dansa, leka lyssna". Ängen är, heter det, "för många ett givet rastställe vid sommarvägen" (Smål.P. 22 juni 1981).

Särskilt på försommaren – vid pingsttiden, under Trefaldighetsnatten eller vid midsommaren – var det stor samling kring dessa källor. Man firade en glad källfest med lek och dans, allt under det att midsommarnatten sänkte sin trolska skymning över den fagra nejden. Ifall det i Borrum fordom firats en källfest finns det inga vittnesbörd om, varken i det bevarade källmaterialet eller i traditionen. Inte heller platsens namn tyder därpå. Borrum anses helt enkelt bildat av "gen. sing. av *by*, gård och *rum*, avröjd, öppen plats, röjning" (Lindroth 1916:16; Sahlgren 1958:632).⁵

Det är dock inte uteslutet, att det fordom vilat en religiös helgd över den fagra lunden på Öland. Dylika riter och före-

ställningar är en allmän religionshistorisk företeelse alltifrån antikens dagar, då – för att tala med Tegnéer – "ur lundens toppar nickade dryaden, dess fibrer levde uti varje stam, och var en källa sprang bland bergen fram, satt med sin urna sorlande najaden". Man behöver förden skull inte med den mytologikunnige Petter Åhstrand antaga, att det varit den fornitaliska växtlighetsgudinnan Ceres eller den fornnordiska fruktbarhetsgudinnan Freja (Fröja) som här varit föremål för dyrkan.

Nils Ahnlund har (1928: 53 ff.) ingående undersökt och utförligt beskrivit de uråldriga traditionerna kring den mest berömda av alla svenska offerkällor: Trefaldighetskällan i Svinnegarn nära Enköping. Redan under medeltiden var den vida berömd, sedan den på sedvanligt sätt "kristnats" av missionärerna och Svinnegarns kyrka blivit en mycket uppsökt vallfartsort. Med reformationen begynte emellertid kampen mot "avguderiet" i Svinnegarn. Redan ärkebiskop Laurentius Petri inskred med kraft mot den folkliga övertron. Ja, han utdömde med namns nämnande "pelegrimsresor till Swinegarn" som oevangeliska (1587: 36b). I reformatorns spår fortsatte de följande kyrkoledarna. "Berättelsen härom", skriver Ahnlund (s. 71), "är föga mindre lång än protestantismens historia i vårt land".

Vad som i härvarande sammanhang bör uppmärksammas är att platsen längre fram i tiden inte bara uppsöktes av sjuka, som sökte läkedom, utan också blev en samlingspunkt för den leklystna ungdomen. År 1681 försvarade i Uppsala Johan Schwede, sedermera professor där, en avhandling, där han på grundval av såväl egna iakttagelser som pålitliga sa-

⁴ Se t. ex. S. Erixon 1920:33 och I. Modéer 1929:104, som båda hänvisat till Petter Åhstrand (Morrum) samt S. Svensson 1938: 76, 1953 (särtryck: 2). – Jag tackar prof. Sigfrid Svensson, som fäst min uppmärksamhet på dessa "Borrum-ställen".

⁵ Abr. Ahlquist förmodar i äkta göticistisk anda att Borrum "mähända äger det namn av någon konung eller viking vid namn Borre, som bott på borgen", dvs. på Bårby borg strax invid (1822: 26).

gesmän beskrev den dåtida Trefaldighetsfesten i Svinnegarn. Där heter det att "sedan man fullgjort dessa riter, ägnar man sig med liv och lust åt dryckeslag och lekar, åt sång- och ringdanser, så att åskådaren tror sig ha en skara bacchanter framför sig" (Ahlund: 85).

Ett sekel senare gav ägaren till gården, där källan låg, professor David von Schulzenheim, en liknande bild av Svinnegarnsfesten vid Trefaldighetstid: "De sjukas antal, som samlas ofta nämnde afton, är dock det allra minsta utan detta är en allmän mötesplats för drängar och pigor, att rådplåga om tjänsteömsningar m. m. Hela afton och natten tillbringas i övrigt med mer eller mindre anständiga lekar, kortspel, fylleri, oljud, slagsmål" (Ahlund: 95).

Vad som under seklernas lopp utspelades i Svinnegarn har förvisso ägt motsvarigheter på många andra håll i vårt land, om också i mindre omfattning och i mindre uppseendeväckande former och därför inte så väl dokumenterat i källorna. De ovan återgivna skildringarna från Svinnegarn kunde likaväl ha gällt Borrum. Detta framgår av Linnés och Åhstrands beskrivningar, ehuru hos dem varje form av vidskepliga riter helt försvunnit.

Även i Borrum sökte kyrkans män att stävja de folkliga förlustelserna. Linné skriver — tydligen med skogvaktaren som sagesman — att "prästerna stå nu mycket emot denna urminnes hävd", och Åhstrand uppger — utan att nämna upphovsmännen — att "denna lustbarheten blev vid pass 20 år för detta av åtskilliga orsaker förbjuden och avskaffad". Då Åhstrand skrev sin skildring 1765, skall enligt hans uppgift pingstfesten i Borrum ha upphört omkr. 1745.

Hur gick nu detta till eller snarare: hur kunde detta ske? Det fanns ingenting som allmogen värnade så energiskt om som sina fäderneärvda seder och bruk. Prästerna var väl medvetna därom. De dundrade såväl på predikstolen som enskilt mot både lekstugor och andra ungdomsfester — vittnesbörderna härom är otaliga — men företeelserna fortsatte som förut.

Det behövdes mäktigare krafter för att stävja seden i Borrum. En sådan fanns det vid denna tid hos stiftschefen i Kalmar, och han var inte vilken biskop som helst. År 1731 hade den pietistiske stockholmskyrkoherden Herman Schröder blivit utnämnd till biskop i Kalmar stift. Han befann sig i sin bästa ålder och han var full av iver att fullgöra sitt kall, med önskan att Guds "nåds kraft och välsignelse låte ock vidare intil ändan vara med mig här i mitt embete", såsom han skriver i sin självbiografi (1940: 84).

Redan som ung student hade Schröder gripits av hallepietismens religiösa och sociala ideal, och han förblev dessa trogen levnaden ut. Under sin ämbets-tid i Stockholm på 1720-talet sökte han på allt sätt, både i konsistoriet och på riksdagen, skydda och främja den pietistiska rörelsen. Han aktade sig dock noga för att öppet taga parti för denna och avvisade energiskt att kallas för pietist. Från 1722 till sin död 1744 stod han i livlig brevförbindelse med meningsfränderna nere i Halle. Denna ort betraktade han som det andliga livets högberg och rätta medelpunkt (om H. Schröder, se närmare Pleijel 1935: passim).

Sedan Herman Schröder blivit stiftschef i Kalmar, ägde han större möjligheter att verka på hallepietismens linjer. Han var angelägen att bekämpa "pseudoortodoxerna", som han kallade de

gammallutherska prästerna, och han var mån om att till präster och informatorer i stiftet anställa för personlig fromhet kända personer. Vid prästmötena mandede han sitt prästerskap att i sin gärning främja den personliga uppbyggelsen men samtidigt utrota vedernamnet pietist.

Som stadskyrkoherde i Kalmar tillämpade han pietismens rigoristiska uppfattning av adiafora och avvisade därför många av det dåtida kulturlivets yttringar. Till sin sorg lyckades han inte utrota de gamla bröllopssederna med spel och dans. Men de kringresande teatersällskapen skrämde han från staden genom att ivra mot dem från predikstolen. Triumferande skriver han den 23 nov. 1735 till vännerna i Halle att "die comoedianten können sich hier nicht aufhalten, obschon der Magistrat etliche mahl permissirt, habe ich doch mit meine comministris so lange auf der Kantzel dawieder geeiffert, biss sie aufhalten möchte, und keine zuschauer mehr kriegen konte, und also den Stadt weihen müsste" (cit. fr. Plejfel 1935: 156). I en predikan på söndagen Septuagesima 1741 varnade han "våra fåfånga och comiska christne, som använda så mycken tid till att både skåda andras varieteter och skådespel och pröfva sin egen skickelighet" (1741: 40f. — Om pietismens motstånd mot teatern, se M. von Platen 1980: 59).

Några månader före det ovannämnda brevet till Halle hade Kalmarbiskopen i handling visat sin vilja och förmåga att inskrida mot vad han kallade "ogudaktigt väsende". Sommaren 1735 företog han en längre visitationsresa till församlingarna på Öland (Schröder 1940: 89). Måndagen den 16 juni anlände han till Resmo pastorat för att anställa visitation eller "inkvisition", som förrättningen i

gamla tider med allt skäl kallades (se här om: vis.prot. K I:1. Resmo kyrkoarkiv. Vadstena landsarkiv).

I anslutning till kyrkolagens föreskrifter (1686, kap. 24) företog stiftschefen en noggrann rannsakan om kyrkolivet i pastoratet.⁶ Inte minst viktigt var det därvid att granska "kyrkodisciplinen", som var dåtidens namn på upprätthållandet av tukt och ordning i församlingen. Därvid framkom följande, som här återges efter protokollets § 4:

"Den oordentliga sedvänja, som fast icke här, dock merendels alla lördagz afftnar annorstädes är, att ungdomen sammankommer och hela natten lekar håller, hvarigenom de oskickelige giöres till gudztienstens bevistande om söndagen, såsom ock en sammankomst kallad drängegille natten för eller effter michaelisdagen som här i församlingerne bruklig är. *Likaledes det sammanlopp som skier på lekplatzen Borrum merendels vid Pingstiden* (kurs. här).

Blefvo alla behörigen beifrade, samt föreställt hvad synd och oordentlighet sådant är, hälst slike sammankomster sällan aflöpa utan svalg och dryckenskap, slagsmål och svordom; hafvandes Hr Kyrkoherden igenom visse uppsyningsmän att achtgifva på dem som sig på sådane ställen vid slike tillfällen infinna, dem upteckna och Crono Betienterne i händer leverera, att de behörigen må tingföras. Skulle ock Crono Betienterne sitt ämbete härvid underlåta, må det Consistorio vid handen gifvas, då höga Landzhöfdingeämbetetz handräkning skall sökias till slike oseders förtagande och Crono Betienterne skiäligen förmås till sin skyldighetz fullgjörande."

Detta var hårda bud. Men sådan var lagen, såsom man kan läsa i den då alltjämt gällande detaljerade stadgan Om eder och sabbatsbrott av den 17 okt. 1687. Där föreskrives att även "svordom och bannskap" med "oväsande och oljud" på offentlig plats skall anges vid "vederbörlig

⁶ Pingstfesten, dvs. de fyra pingstheldagarna, inföll 25–28 maj 1735, alltså endast tre veckor före visitationen.

domstol" för att sonas med böter eller "sitta två söndagar i stocken för kyrkodörren". Nu bör det påpekas att denna föreskrift var ett uttryck för den karolinska tidens stränga kyrkotukt och skulle iakttagas av alla kyrkliga myndigheter. Men det är tydligt att pietismens förespråkare med särskilt nit använde de avvärnings- och bestraffningsmedel som här stod till buds.

Biskop Schröders energiska ingripande hade tydligen verkan. Vid sockenstämmorna under de följande åren klagas det stundom över att ungdomen samlas till "lekstufvor" vid jultiden eller vid andra högtider och det påbjudes plikt i form av böter. Men om pingstfesten i Borrum förekommer det aldrig någonting. Inte heller när Schröders efterträdare biskop Magnus Beronius år 1753 visiterade pastoratet, yttrades det något om den gamla festen i Borrum, trots att lördagskvällarnas lekstugor kom på tal och av både pastor och biskop fördömdes som ett "syndigt oskick" (vis-prot. 22 juli 1753. K I:1. Resmo kyrkoarkiv. Vadstena landsarkiv). I församlingarnas kyrkoräkenskaper saknas också varje spår av efterräkningar i form av böter (Resmo, resp. Mörbylånga kyrkoarkiv. L I. Vadstena landsarkiv).

Det ovan sagda bestyrker Petter Åhstrands uppgift, att festen i Borrum upphört vid 1740-talets mitt. Han förlägger visserligen tiden till några år efter biskopsvisitationen. Men det är troligt att det dröjt någon tid innan festen helt upphört, eftersom Linné ingenting nämner därom utan i stället – med skogvaktaren som sagesman – säger att "prästerna stå nu (kurs. här) mycket emot denna urminnes hävd".

Snart nog kom i varje fall folkfesten ur bruk. Både platsen och festen blev småningom glömda. Visserligen omtalar den lärde Ölandsförfattaren Abraham Ahlquist på 1820-talet, att "Borrum kallas än i dag ett ställe strax nedanför Södra Bårby borg i Mörbylånga socken. Här har ungdomen ifrån urminnes tider anställt sina midsommarslekar" (1822: 26). Han har dock ingen egen erfarenhet därom utan hänvisar till notisen i Linnés Öländska Resa.

Omkr. 1833 uppger Wallman i sina otryckta Anteckningar rör. Öland (i Nordiska museets arkiv) att "Borrums lund, Ölands forna helgedem" var förstörd på hans tid (Lindroth 1916: 16). Prof. Hj. Lindroth, som tydligen besökt orten strax före år 1916, tillägger att "nu känner ingen på orten till den". Under den korta tid som Öland ägde en smalspårig järnvägslinje mellan Böda i norr och Ottenby i söder fanns det på platsen en liten anhalt med stationshus. Men där fanns ingen bebyggelse och ingen lund. Stationen bar också namnet Mörbylångadalen.

Även denna är nu borta. Ett uråldrigt kulturminnesmärke är försvunnet för alltid. Men Linnés korta notis om pingstfesten i Borrum håller minnet levande för kommande släkten.

LITTERATUR

(De otryckta källorna redovisas i texten)

- Ahnlund, N. 1928. Svensk sägen och hävd. Kulturbilder.
 Ahlquist, A. 1822–27. Ölands historia och beskrifning. 1–2.
 Belfrage, S. 1944. Dedikationen i Linnés Skånska Resa. En stilistisk studie (i Sv. Linnésällskapets årsskrift).
 Erixon, S. 1920. Samlingsplatser och bröllopsstugor hos den svenska allmogen (i Råg).
 Gullander, B. (utg.) 1970. Linné på Öland. En antologi.
 Gullander, B. (utg.) 1975. Linné i Skåne. En antologi.

- Kongl. Maj:ts förnyade stadga om eder och sabbatsbrott. 1687.
- Kyrkio-Lag och Ordning ... år 1686. 1687.
- Lindroth, Hj. 1916. De nordiska ortnamnen på -rum. Språklig och bebyggelsehistorisk undersökning.
- Linnaeus, C. 1745. Öländska och Gothländska Resa.
- Linnaeus, C. 1751. Skånska Resa.
- Martinsson, A. 1979. Petter Åhstrand och hans Ölandsbeskrivning (i P. Åhstrand, Beskrifning ... Faksimileutgåva).
- Modér, I. 1929. Annandag klubb vid Kevershäll (i Folkminnen och folktankar).
- Petri, L. 1587. Om kyrkiostadgar och ceremonier ... scrifuen ... 1566.
- Platen, M. von. 1980. Djävulens bländverk. Om motstånd mot teatern i gamla tiders Sverige (i K. Vitt. Hist. o. Antikv. Akademicens årsbok).
- Pleijel, H. 1935. Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland.
- Sahlgren, J. (utg.) 1920. Linnés Skånska Resa. utg. med anmärkningar.
- Sahlgren, J. 1958. art. Börsums säteri (i Svensk uppslagsbok. 2 uppl.).
- Schröder, H. 1741. Vår kallelse och utkorelse af Gudi i Christo Jesu.
- Schröder, H. 1940. Levernesbeskrivning, utg. m. inl. o. komm. av H. Pleijel.
- Svensson, S. 1938. Årsfester från vår till höst (i Nordisk kultur 22).
- Svensson, S. 1953. Gamla småländska sommarfester (i H. Schiller (red.), Småland).
- Sydow, C.-O. von (utg.) 1962. Carl Linnaei Öländska och Gotländska Resa ... år 1741 (med förklaringar m. m.).
- Sydow, C.-O. von 1977. Carl Linnaei Skånska Resa ... år 1749 (med förklaringar och efterskrift).
- Åhstrand, P. 1768. Beskrifning öfver Öland, besynnerligen det norra motet eller fögderiet, (utg. av S. L. Gahm Persson).

Zusammenfassung

Das Pfingstfest in Borrum

Eine übersehene Notiz bei Carl Linnaeus

In seinem Reisebericht von Öland aus dem Jahre 1741 erwähnt Linnaeus ein Wäldchen in Borrum im Kirchspiel Mörbylånga (bei L. Resmo), wo die Bewohner der Insel sich an den beiden Pfingstfeiertagen zu Spiel und Tanz versammeln. Keiner von Linnaeus' vielen Kommentatoren hat dieser Notiz Aufmerksamkeit geschenkt (Sahlgren 1920; v. Sydow 1962, 1977; Gullander 1970, 1975). Linnaeus erzählt dort auch, die Geistlichen bekämpften diese aus uralter Zeit stammende Sitte mit der Begründung, so manches Mädchen habe sich dort „zum Krüppel“ (ofärdig) getanzt. Dieser in dem gedruckten Text gebrauchte, aber in seinem Zusammenhang unklare Ausdruck erhält eine Erklärung in dem ursprünglichen Wortlaut des Tagebuchs, in welchem Linné andeutet, die Geistlichen hegten den Verdacht, dass so manches „innocente“ Mädchen bei dem Fest seine Unschuld verliere. Im Originaltext heisst es auch, Linnaeus habe einen bestimmten Gewährsmann gehabt, und zwar

den dortigen Förster, was die Zuverlässigkeit der Notiz bestärkt. Es liegen auch zahllose Mitteilungen darüber vor, dass die Leute sich zu derartigen Festen versammelten (vgl. Anm. 4), aber auch darüber, dass nach der Reformation die kirchlichen Behörden einschritten, um sie abzuschaffen (vgl. Ahnlund 1928). In bezug auf das Pfingstfest in Borrum besagt eine Angabe, es habe um 1745 aufgehört (Åhstrand 1768). Dass das hier so rasch geschehen konnte, lag nach Ansicht des Verf.s an dem Eingreifen des tatkräftigen, pietistisch eingestellten Bischofs der Diözese Herman Schröder. Verf. fand nämlich, dass Schröder bei einer Visitation im Kirchspiel im Jahre 1735 das Pfingstfest in Borrum eigens erwähnt und verboten hatte, sowie dass bei der nächsten Visitation unter Schröders Nachfolger von dem Fest nicht mehr die Rede war. Auch bei späteren Gemeindeversammlungen wird nichts darüber gesagt, obgleich dort Klagen über die Vergnügungen der Jugend vorgebracht werden.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Ting som trygghet

Enligt en nygammal forskningsinriktning

Av Gertrud Grenander Nyberg

Den metod som skisseras i det följande gäller materiella kulturprodukter som etnologisk källa för att utforska psykologiska relationer mellan människan och hennes materiella miljö.¹

Sigurd Erixon arbetade med de av honom uppställda etnologiska dimensionerna, den geografiska, den historiska och den sociala, beträffande forskningsmaterial som företrädesvis bestod av materiella kulturprodukter. Han framhöll dessutom i några av sina programförklaringar att folklivsforskningen ytterst syftar till människan själv och hennes psykologiska situation.² Den psykologiska aspekten skulle anläggas vid utforskande av såväl andlig som materiell kultur. Själv brukade han dock mera sällan denna aspekt. I regel har det varit folklorister som behandlat psykologiska temata och detta utan att beakta vardagliga materiella produkter som källa.

De tre viktigaste psykologiska behoven är enligt Ralph Linton (1947) behoven av respons hos medmänniskor, av säkerhet och av förnyelse, behov som i verkligheten inte är åtskilda utan inflätade i varandra.³ De förstnämnda kan båda innebära önskan om trygghet och i visst hänseende även det sista. Förnyelse av ting kan nämligen innebära dels stärkande av självkänsla, dels trygghet i och med att den gör individen lik de andra i hans sociala grupp. Det är emellertid tillfredsställelsen av säkerhetsbehovet som i första hand inger trygghet. I detta sammanhang spelar de invanda tingen en stor roll. Ofta gäller det föremål i miljön som man sett och brukat sedan barndomen, kanske övertagit från äldre generationer. Tryggheten är m. a. o. ofta beroende av tidsfaktorn. Ett längre bruk av tingen verkar stabiliserande på brukarens psykologiska status.

Det psykologiska sambandet mellan människan och de ting som omger henne har betonats av yngre forskare. Bl. a. har Tamás Hofer i en artikel 1979 framhållit hur varje föremål i människans närhet är laddat med känslor.⁴ Dessa känslobind-

ningar kan givetvis bäst undersökas i nutidsskiktet, där det finns möjligheter till observation av människors beteende, bl. a. deras behandling av föremålen och till uppteckning av deras värderingar av desamma. Studier av människors bruk och värdesättning av föremål kan ge viktiga upplysningar om människan som kulturvarelse. Betydelsen av de materiella kulturprodukternas insättande i "ett andligt sammanhang" har f. ö. betonats av N.-A. Bringéus i boken *Människan som kulturvarelse*" (Lund 1976, s. 31).

Vid exempelvis bostadsundersökningar synes det vara av vikt att konstatera de boendes värderingar av sitt bohem. Speciellt gäller det in- och utflyttande personer och deras ägodelar, vad de lämnat, behållit och förnyat i fråga om bohemet. Det gäller en värdesättning som ej alltid tyckes rationell, dvs. ekonomiskt betingad eller funktionell, men som kan förklaras psykologiskt. De saker som invandrare värderat högt har de givetvis försökt ta med sig till det nya landet.

I sin bok *Boende och livsform* (Stockholm 1980, s. 290) bekräftar Åke Daun den allmänt accepterade psykologiska tesen att ägandet inger trygghet. Studier av möbler, redskap och andra ting som en bostad innehåller kan ge tecken till den observerande forskaren om mänskliga attityder och preferenser. Värderingar kan ha tagit sig uttryck i föremålets form, kvalitet och eventuella dekor samt i

¹ Följande framställning återger i huvuddrag ett kort anförande vid Nordisk etnolog- och folkloristkongress 9–11 juni 1981 i Joensuu i Finland.

² Se bl. a. *Regional European Ethnology* i *Folkliv 1937* och *An introduction to folklife research* i *Folk-liv 1950–1951*.

³ Ralph Linton, *The Cultural Background of Personality*, New York, London 1947.

⁴ T. Hofer, *Gegenstände in dörflichem und städtischem Milieu* (*Gemeinde im Wandel, Volkskundliche Gemeindestudien in Europa, Volkskunde-Kongress 1977. Münster 1979*).

den grad av omvårdnad de fått.⁵ Det synes vara av vikt att ta till vara de möjligheter som finns i nutiden att intervjua brukarna av föremålen och konstatera deras värdesättning – något som ju är omöjligt att åstadkomma sedan saker flyttats till exempelvis museer och andra samlingar.

Nutida arbetsmiljöer ger sällan de anställda trygghet eller möjlighet att själva genomföra förändringar. Lokalen, redskapen och maskinerna ägs av företaget. På arbetaren ställs mest krav om anpassning till och upppassning av maskinerna. Om arbetsförhållandena är någorlunda drägliga, kan emellertid också en maskin, som en arbetare vant sig vid, inge ett visst mått av trygghet. G. Arvastson har dessutom visat, hur arbetarna i en mekaniserad miljö kunnat inringa små privata områden för personliga intressen, dvs. psykologiska mini-nischer, i form av t. ex. en bit av en väggyta, där man satt upp tidningsurklipp med idolbilder o. dyl.⁶

Det är dock främst inom fritidens och privatlivets sfär som den moderna människan ges tillfälle till att förändra omgivningen och få utlopp för företagsamhet. Det finns där tillfälle att tillfredsställa behovet av förändring genom eget arbete. I privatbostaden och fritidshuset, i bilen och båten ges möjligheter att utöva hantverk och annat handarbete (Daun, a. a. s. 261 ff). De redskap som används där är brukarens. De handarbetade föremålen får ofta dekor och ägarmärken. Ting som människan själv tillverkat eller lärt känna genom eget bruk kan hon i regel behärska, och de inger därmed en känsla av trygghet.

Den moderna reklamen, här tagen som medel i

kommersialismens tjänst, verkar som påskyndare till förnyelse av bohag o. dyl., oftast i form av industriprodukter. Den psykologiska bindningen till sådana ting blir lösare. Det är uppenbart att relationen människan/tingen är stadd i en ständig förändring. Dessutom är skillnaderna i attityden till föremålen i miljön stora mellan medlemmar av olika generationer och mellan personer i olika sociala grupper i samhället. Ett hem kan ju spegla flera människors värderingar. Yngre kan, åtminstone tidvis, förakta det mesta i barndomshemmet.⁷ Studiet av den psykologiska relationen människan/tingen kräver alltså beaktande av de etnologiska dimensionerna.

Studiet av relationen människan/tingen visar, hur människor i många fall levat med sina redskap och andra ting och med tiden blivit alltmer bundna vid dem.⁸ Äldre personer har därför ofta inte velat skaffa sig nya redskap, även om de haft råd till det. De har blivit vanda vid de gamla och känner deras fel och förtjänster. Banden kan bli så starka att t. ex. redskap personifieras i tänkande och tal. Det gäller särskilt komplicerade föremål såsom båten som kallades hon och vävstolen han.

Kännedom om människors psykologiska bindningar till de materiella kulturprodukterna kan förklara deras till synes orationella val av föremål för hemmiljön och deras eventuellt höga värdesättning av ting med s. k. livskvalitet i motsats till kommersialismens utbud.⁹ Förhållandet till tingen är ofta en av huvudanledningarna till trivsel respektive otrivsel – psykiska tillstånd som inte kan förbises vid bostadsundersökningar.

⁵ Jfr G. Grenander Nyberg, Redskap som vittnesbörd, (Rig 1976 s. 14 ff).

⁶ G. Arvastson, Arbete i tid och rum. (Arbetsliv, Bygd och Natur, årsbok för Samfundet för hembygdsvård, 1978, s. 45).

⁷ Se Lena Larsson, Vill våra barn ärva våra ljusstakar? Stockholm 1970.

⁸ Not 5 a. a.

⁹ Se vidare N.-A. Bringéus, Livskvalitet, funderingar kring ett aktuellt ämne, i Föreningen Postfolket, Årsbok 1974.

Summary

Security in Things

According to a new-old research view

The psychological link between man and the objects that surround him may preferably be examined in the present day. For it is then possible to observe man's treatment

and care of the objects and to interview people in order to find out what their attitudes are.

Psychologically, the man becomes in general more and

more tied to his things, and gradually these ties bring with them a sense of security. It is, first and foremost, in his private life that present day man is able to shape his environment and, consequently, he will there be more closely tied to his objects than in his working milieu. This applies in particular to things he has made himself. It should be interesting, for example, to find out what be-

longings the immigrants have brought with them from their old cultural environment, what they have prized most highly. If we get to know people's psychological ties to the material cultural products, we may be able to explain their often irrational choice of household articles. Our attitude to objects is often one of the main causes of our happiness or unhappiness.

Om anställning och avlöning i allmogesjöfarten

Ett beriktigande

Olof Hasslöf har skrivit en bok med rubriken Lagbildning och företagsorganisation genom tusen år. Han har där bl. a. citerat ur min bok Allmogesjöfart på Sveriges västkust, men det har skett så, att det tarvas ett beriktigande. Hasslöf tror inte på uppgifterna i mönstringsrullorna, som jag citerat, han tror på en gammal sjöman, som påstår att rullornas uppgifter är helt värdelösa. Alltså klandras jag för att jag inte upptäckt detta.

Emellertid har Hasslöf glömt att läsa s. 354–355 i min bok, där jag publicerar räkenskaperna förda ombord på galeasen Johannes Benedictus av Båtefjorden för juni och juli 1780. Räkenskapernas redovisning för avlöning, i brittiska pund, lyder som följer:

styrman Anders Kiär i contant	3.3.
matrosen Hans Swensson contant	2.3.
dito Oluf Erikson contant	1.6.6.
kåcksmaten Gune Swenson contant	1.2.9.
min caplake är	7.2.6.
för mig upburit uthj contant (lön)	5.1.8.

Detta är avskrivet ur de bevarade originalräkenskaperna. (Privatarkiv.)

Vidare har jag på s. 135 i min bok citerat ett av Kungsbacka rådstuvurätt utfärdat certifikat för snauskeppet Emanuel, 74 läster, den 22 mars 1756. Där finns icke blott uppgift om skeppare och samtliga delägare i fartyget, utan även förteckning över besättningen med angivande av befattningens art, befattningshavarens namn, hemvist, ålder och hyra i dr. s:mt. Därav framgår att den 40-årige skepparen hade i hyra 40 dr s:mt, styrmannen hade 28 och timmermannen 20, medan matroserna fick resp. 11, 10 och 9 dr. per månad. Dessa uppgifter har lämnats av skeppare och ägare inför magistraten, och de lämnades alltid under ed.

Jag vågar lita på såväl skeppsräkenskaperna som på magistratens certifikat. Och även på de helt likartade uppgifterna i mönstringsrullorna.

Göteborg den 4 augusti 1981

Albert Sandklef

Översikter och granskningar

Sigfrid Leander: Folkbildningens födelse. Anton Nyström och Stockholms arbetareinstitut 1880–1980. Svenskt liv och arbete 32. Nordiska museet. Stockholm 1980. 174 s.

Folkbildningens födelse – härom handlar också till väsentliga delar två stora tidigare böcker av Sigfrid Leander: *Folk och bildning* (1974) och *Folkbildning och folkföreläsningar* (1978, rec. i Rig 1979), tillsammans 1000 sidor. Den nya boken skulle då i förväg lätt kunna ses som en sammanfattning av detta mäktiga epos. Men det är den inte. Sigfrid Leander var fylld av så mycket vetande och så många tankar om folkbildningsrörelsens förflutna, dess fortsättning och framtid, att varje ny bok gav möjligheter för tillbakahållna källsprång att flöda fram. Det är föreläsaren, det muntliga berättandet som ligger bakom den tryckta texten. Den är inte i förväg bunden av hämmande dispositioner. Man vet aldrig så noga vad nästa sida kommer att handla om. Det är spännande!

Vad som i detta fall håller nedskrivandet samman till en bok är sagt i underrubriken: Anton Nyström och Stockholms arbetareinstitut. Den enheten suggereras fram också av Hanna Paulis mäktiga omslagsporträtt av Nyström. En verklig biografi är det rakt inte, sidoblickarna blir för många. Och "Bildningsborgen i Klara" har Leander redan 1970 presenterat mera utförligt. Men samhörigheten grundaren – institutet träder i den nya boken starkare fram, inte som ett programmerat sammanförande utan genom att så ofta spontant komma till synes. Och det räcker för att ge en fängslande bild av Anton Nyströms mångskiftande personlighet. I sitt förord gör Mats Rehnberg en sammanfattning av ett "skriftstäl-larskap, som inleddes 1867 med en reformskrift om foträta skor, avslutades 1931 med en artikel om hur kommunismen i Ryssland spåret ur". Nyström levde 1842–1931, han var läkare, skriftstäl-

lare, föreläsare och en varm anhängare av Auguste Comtes positivism. Det var i dess anda han startade institutet i Stockholm. Kraven var stränga, undervisningen skulle helt ha vetenskaplig karaktär, varje ämne skulle belysas i en serie föreläsningar. Nyström avgick 1908 efter att i 28 år varit institutets föreståndare. Hans efterträdare var bl. a. Knut Kjellberg, Ivan Bolin och sist Sigfrid Leander. Den sistnämnde blev 1975 filosofie hedersdoktor vid Lunds Universitet.

Sigfrid Leander var född 1893. När han avled sommaren 1981 hade han i 60 år i olika befattningar entusiastiskt och framgångsrikt verkat som folkbildare. Det sista årtiondet blev han också folkbildningsrörelsens främste historieskrivare. Boken om Nyström och Stockholms arbetareinstitut var hans sista bok. Med denna vetenskap blir boken och särskilt dess senare del ytterligare förståelig. Den är inte bara en historik utan också en summering. En självuppgörelse om folkbildningens resultat och som sådan pessimistisk. "Den 'riktiga' informationen, den sanna folkbildningen – finns den? Den demokratiska demokratin – var håller den hus? Efter hundra år kvarstår frågorna obesvarade." Dock – "det gångna seklet har trots allt varit dynamiskt och inte helt förgäves. Det som framför allt har präglat förloppet har varit striden om tanke- och forskningsfrihet" (s. 111).

Tankens och forskningens frihet! Att kämpa här för uppfattade Sigfrid Leander som folkbildningens främsta uppgift. Hans sista bok har som slutvinjett en dikt Folkbildningsgåtor. Dess sista rader:

"Vart tog de vägen de båda? –
kräv inte mig på ett svar.
Ropande rösten tog frågan ...
vapenlöst är mitt försvar:
jag var en del blott av lågan
när jag förbränns finns den kvar."

Sigfrid Svensson

Axel Steensberg: Draved. An Experiment in Stone Age Agriculture. Burning, Sowing and Harvesting. Kbh, Nationalmuseum 1979. 116 s., ill.

Lars Kardell, Rune Dehlén och Birger Andersson: Svedjebruk förr och nu. Sveriges lantbruksuniversitet, (Avd. för landskapsvård. Rapport 20). Uppsala 1980. 92 s., ill.

Grith Lerche & Axel Steensberg: Agricultural Tools and Field Shapes. (International Secretary for Research on the History of Agricultural Implements, Publ. No. 3). Kbh 1980. 107 s., ill.

Vill man bilda sig en konkret föreställning om forntida levnadsförhållanden räcker det inte att med fantasiens hjälp försätta sig tillbaka till denna för oss helt främmande värld. Man måste också försöka reproducera dessa förhållanden och pröva de arbetsmetoder och redskap som kommit till användning. Sådan s. k. experimentell arkeologi bedrevs redan under förra seklet, inte minst i Danmark, där framstående amatörarkeologer gjorde tämligen omfattande försök med användningen av stenåldersredskap vid trädfällning etc. Den främste skandinaviske företrädaren i våra dagar för denna forskningsgren Axel Steensberg påminner härom i den skrift han utgivit under titeln *Agricultural Tools and Field Shapes*. Den avser att högtidligt hålla 25-årsjubileet 1979 för det Internationella sekretariatet för forskning om jordbruksredskapens historia. Medförfattare är institutets energiska sekreterare, inspektören vid det danska nationalmuseet Grith Lerche. Själv är Steensberg som pensionerad professor vid Köpenhamns universitet sysselsatt med världsomspännande forskning inom institutets ram.

I skriften ges utförligt besked om institutets mångsidiga verksamhet, innefattande bl. a. utgivningen av tidskriften *Tools & Tillage*, som kommit att bli ett viktigt sammanhållande organ för detta slags forskning. Även andra friska initiativ har tagits av sekretariatet både ifråga om publikationsverksamhet och anordnandet av mycket givande sammankomster mellan jordbrukshistoriska forskare från hela världen.

Beträffande innehållet i den senast utgivna skriften skall här endast erinras om den korta översikt som ges av sekretariatets största företag, nämligen det under åren 1953–55 genomförda experimentet med stenåldersjordbruk. Detta ägde rum i Draved

i Sönderjylland, där för ändamålet lämplig terräng hade utsetts. Olika omständigheter, bl. a. osedvanligt dåliga klimatiska förhållanden, gjorde att resultatet inte kan betraktas som i allo vittnesgilla, men många viktiga iakttagelser kunde göras och man vann erfarenheter för fortsatta experiment, som då bör bedrivas i större skala. Steensberg sammanfattar för sin del resultatet i orden, att "det synes tveksamt om de första jordbrukarna kunde livnära sig på vad som skördades från svedjor. Svedjebruket ter sig snarare som ett komplement till andra näringskällor, såsom små, omsorgsfullt odlade trädgårdstäppor, fiske, jakt och insamling, eller som ett sätt att skapa stora öppna markområden för betesgång."

Utförligare besked med framläggande av hela det vetenskapliga materialet får man i Steensbergs ovan anförda bok *Draved*. Ett flertal forskare har varit engagerade vid genomförandet av arbetsuppgiften, bland dem J. Troels-Smith, chef för den naturvetenskapliga avdelningen vid nationalmuseet, och den främste kännaren av finskt svedjebruk, den nu bortgångne professor Kustaa Vilkuna. Initiativtagare var den danske statsgeologen Johannes Iversen, som genom sina pollenanalytiska forskningar lade grunden till granskningen av hela problemkomplexet om det äldsta jordbruket i de nordiska länderna. Iversen hann före sin bortgång 1971 lämna ett preliminärt meddelande om *Dravedexperimentet* (i *Scientific American* 1956).

Det är att vänta att det danska försöket kommer att föranleda vidare vetenskaplig diskussion. Denna har f. ö. redan inletts. Det har från naturvetenskapligt håll framhållits att vid fortsatta experiment större uppmärksamhet borde ägnas jordmånsanalyser liksom att värdefulla upplysningar skulle kunna erhållas genom analys av pollenslaget i samband med röjning, odling och återväxt (Fortid og Nutid 1980, s. 681 f). Särskilt har man fäst sig vid det obetydliga skördeutbytet, något som står i motsättning till den populära uppfattningen av svedjebruket. En dansk forskare skriver sålunda: "Genomsnittligt är utbytet av skörden på de svedjade ytorna 1,35-faldigt. — — — Det är uppenbart, att man med de vunna erfarenheterna och litet mera lycka rent vädermässigt sett nog kunde ha fått högre utbyte. Med det är dock knappast realistiskt att tro, att förhållandena för stenåldersbonden varit väsentligt bättre, även om somrarna varit litet varmare än idag. — — — För medeltidens del har man antagit, att det genomsnittliga skördeutbytet har legat mellan två- och trefal-

digt och det är intet som tyder på att det skulle ha varit bättre under stenåldern, snarare tvärtom" (Steen Wulff Andersen i *Sønderjyske Årbøger* 1980, s. 233 ff).

Svedjefallet på Draved var upptaget i lövskog. I Sverige gjordes 1977 och 1978 försök i långt större skala med svedjning i barrskog. Dessa stod under ledning av professorn vid Sveriges lantbruksuniversitet (Skogshögskolan) Lars Kardell, som redan tidigare ägnat dessa frågor uppmärksamhet. Han har nu tillsammans med sina medarbetare utgivit ovan anförda forskningsrapport, som inte enbart redogör för experimentet som sådant utan också lämnar en ganska fyllig översikt över svedjebrukets kulturhistoria. Denna bygger dels på den tillgängliga litteraturen dels på en genomgång av uppgifterna i traditionsarkiven. Åtskilligt skulle här vara att tillägga, framför allt ur historiska källor. Man bör också komma ihåg, att traditionsuppgifterna helt naturligt belyser en näringsgren i utdöende, som därvid tydligen i mycket skiftat karaktär.

Experimenten som ägde rum dels i Garpenberg i Dalarna och dels på Tagel i Småland avsåg emellertid i detta fall inte att återspegla förhistoriskt svedjebruk utan mera allmänt sådan verksamhet i äldre tid. Redogörelsen ger gott besked om experimentets gång och resultat, om också mindre utförligt än vad som sker i boken om Draved.

Även vid de svenska experimenten blev avkastningen blygsam. Endast på mycket begränsade ytor blev skörden av korn 8-faldig; i regel var den mycket lägre. Förf. söker en hel rad förklaringar härtill, men försiktighet torde vara av nöden när det gäller att bedöma de traditionellt höga siffrorna för skördarna på svedjefallen. Man bör därvid också bortse från det rikare utfallet i de mellan-svenska finnbygderna, där helt andra metoder tillämpades. Förf. upptar flera andra viktiga frågor till granskning, såsom betingelserna för återväxten på de avbrända områdena, något som var av största vikt för deras fortsatta användning som betesmark. De svenska skogsmännens avhandling får anses vara ett mycket betydelsefullt bidrag till utforskningen av ett viktigt inslag i en äldre tids svenska näringsliv.

Gösta Berg

Olavi Koivukangas (red): **Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna.** *Siirtolaisuus Suomesta Routsin kautta aikojen.* Migrationsinstitutet i Åbo, 1980. 100 s.

Eric De Geer: **Finländare i Göteborg I och II**, rapport och bilaga i anslutning till utställningen "Finsk Sisu i Göteborg" på Kronhuset. Göteborg 1980. 45 resp. 47 s.

Under de senaste 20–30 åren har Sverige i allt högre grad blivit ett multietniskt land, ett land där framför allt industrier och servicearbetsplatser präglas av att människor av olika nationaliteter arbetar sida vid sida. Av invandrarna i Sverige kommer de flesta från Finland och idag bor nästan var tionde finländare i Sverige. För svenska förhållanden innebär det att var tjugonde sverigebo är invandrare från Finland i första, andra eller numera rentav tredje generation. Att vi i Sverige till stor del har invandrarna att tacka för vår vällevnad är ett faktum som sällan erkänns.

1960-talet var ett årtionde när de nya svenskarna mer och mer uppmärksammades i massmedia och den offentliga debatten samtidigt som de olika etniska och nationella grupperna började ställa krav i anslutning till sina speciella situationer. 70-talet blev ett årtionde när invandrare blev föremål för undersökning och forskning och en hel del vetenskapliga och populärvetenskapliga böcker kom fram. Idag kan vi gå in i en bokhandel och plocka fram böcker om jugoslaver i Sverige, om greker och turkar i Sverige liksom om andra etniska minoriteter i Sverige. Men än så länge finns inget samlat arbete om sverigefinländarna, trots att dessa är vår största invandrargrupp. Forskning finns dock i viss utsträckning, bl. a. Nordiska museets forskningsprojekt Migrationen Finland–Sverige efter andra världskriget, som dock ännu inte resulterat i någon samlad bearbetning.

Sedan ett år finns dock en 100-sidig publikation om invandringen från Finland – Migrationsinstitutets i Åbo katalog till utställningen "Vårt land, vårt land". Förra våren hade utställningen vernissage på Göteborgs Historiska Museum (Kronhuset), vintern 1981 stod den i Stockholm på Nordiska museet och den närmaste tiden vandrar utställningen runt i Sverige innan den slutligen skall ställas upp i Åbo hos Migrationsinstitutet.

Katalogens, liksom utställningens, största förtjänst är att den visar att invandringen från Fin-

land till Sverige inte enbart är en nutida företeelse utan att människor under århundranden, kanske årtusenden, flyttat till Sverige från Finland. Hundra sidor är inte mycket, särskilt som all text är på både svenska och finska, men innehållet är fullt av fakta. Författarna, professorerna Unto Salo, Gunvor Kerkkonen och Toivo J. Paloposki, fil. dr Eric De Geer och byråchefen vid Arbetskraftsministeriet Altti Majava, är alla experter. Var och en redogör för sitt kunskapsområde: Den förhistoriska flyttningen från Finland till Sverige, Finnar i det medeltida Sverige, Utvandringen från Finland till Sverige från Gustav Vasas tid fram till finska kriget, Finlands emigration till Sverige 1808–1945 och Flyttningsrörelsen mellan Finland och Sverige och sverigefinnarna efter andra världskriget. Redaktören Olavi Koivukangas är chef för Migrationsinstitutet. Bildmaterialet är rikhaltigt och en hel del foton är fantastiskt fina.

Vad får man då bl. a. lära sig? Jo, att fynd från brons- och järnålden i framför allt Uppland tyder på att en smärre invandring förmodligen ägt rum redan då. Åland har varit ett brohuvud i en tid när vattenleder utgjorde det kanske främsta kommunikationsmedlet. Bland fynden i Birka finns finska fågelhängsmycken och finsk keramik. Kanske fanns en invandring redan tidigare men fynden är för sparsamma för att vara bevis för mer än handelsförbindelser, möjligen med undantag för Båt- yxekulturen. (Att det samtidigt ägde rum en flyttning i motsatt riktning, från Sverige till framför allt kusterna på andra sidan Östersjön tar man där- emot inte upp eftersom katalogen enbart behandlar flyttningen från Finland till Sverige.)

Under medeltiden ökade handelsförbindelserna och Finland hade blivit en del av det svenska riket. Sedan 1300-talet sökte man genom lag dirigera så mycket som möjligt av Finlands handel till Stockholm. Från kustområdena och skärgården skeppades fisk, ved, tjära, träkärl, båtar m. m. till Stockholm. Vid 1500-talets mitt försörjdes stockholmarna till 50–75 % med varor från Finland. I handelsnätet följde emigrationen och framför allt i Stockholm och Bergslagen fanns en hel del invånare med ursprung i Finland. I gruvorna i Falun och Sala, arbetsplatser som kan sägas vara dåtidens industricentrum med stort behov av arbetskraft, kom många av gruv- och hyttarbetarna från Finland. I Stockholm fanns finländare representerade såväl bland prästerna som bland borgerskapets köpmän, skeppare och hantverkare. Men de flesta fanns givetvis bland arbetare och tjänstefolk.

Stockholms slott var en av stadens större arbetsplatser och 1544 var 41 av de 44 drängarna och smedsdrängarna där från Finland. 1642 hette Stockholms största skattebetalare Heikki Finne.

Finländsk arbetskraft var efterfrågad i 1500-talets Stockholm (liksom den varit i svenska industrier under 1950- och 60-talet) och Gustav Vasa uppmanade adelsmännen i Finland att samla ihop all tillgänglig arbetskraft för transport till Sverige (jämför svenska industriernas värnsvärvar till Finland i vår tid). Också som jordbrukare slog sig finländare ner i Sverige. I 1540- och 50-talets Uppland skall 4–5 % av bönderna ha varit från Finland.

I slutet av 1500-talet fick utvandringen från Finland till Sverige karaktären av massrörelse (liksom den fick under 1950- och 60-talet) när finländare från inre delarna av Finland lockades att flytta till Värmland, Dalarna, Hälsingland och södra Lappland för att bebygga och odla upp de öde skogsområdena. Invandrarna till Stockholm och Bergslagen hade till stor del kommit från sydvästra Finland men de svedjebrukande finländarna kom från Savolax och norra Tavastland, dvs. trakterna runt om öster om Tammerfors.

Invandringen fortsatte. Stormaktstidens Stockholm behövde arbetare till stadens uppväxt och försörjning. Under 1500-talet hade finska församlingen växt fram och bland dess omkring tusen medlemmar på 1690-talet var 20 % byggnadsarbetare och murare, åter 20 % var hantverkare, formän och bärare. Bland finländarna i stormaktstidens Stockholm fanns också såväl höga som låga tjänstemän liksom det t. ex. bland varvsarbetarna i Karlskrona fanns yrkesmän från Finland.*

En viktig del av historien som redaktören och författarna nästan helt bortser från – något som kan vara ett uttryck för en majoritets negligering av en minoritetskulturs existens – skall jag här närmare ta upp. När man läser utställningskatalogen får man den uppfattningen att finländarna språkligt och kulturellt består av ett folk – finnarna. Man har också i översättningen valt att kalla folket för "finnar" och inte "finländare". I själva verket är i genomsnitt 7 % av den finländska befolkningen svensktalande och brukar benämnas "finlandssvenskar" medan "finnar" syftar på den finskspråkiga majoriteten. 7 % är ingen stor siffra i

* Tyvärr finns det inte utrymme här att mera redogöra för invandringens förlopp men den som är intresserad kan beställa katalogen från Migrationsinstitutet i Åbo, pris 30 kr.

sig, men det är en genomsnittssiffra som innebär att i vissa delar av landet dominerar faktiskt svenska språket och svenska kulturen (eller rättare sagt finlandssvenska kulturen). I kustsocknarna i Österbotten från Sideby i söder till Gamla Karleby i norr är 90–95 % av människorna i regel svensktalande. På Åland talar man svenska liksom på öarna i Åbolands skärgård. I övriga sydvästra Finland finns också många svensktalande. 15 % av Finlands befolkning var svenskspråkig på 1800-talet men siffran har minskat bl. a. som en följd av emigration först till Amerika och senare till Sverige. Bland de finländare som flyttat till Sverige efter andra världskriget är 20 % finlandssvenskar.

Vad betyder det här då? Jo, rimligtvis bör de finländare som under medeltiden och nyare tiden seglade till Stockholm med varor att sälja ha varit svensktalande eftersom de kom framför allt från kusterna på andra sidan Östersjön, dvs. från trakter där det allmänna språket var svenska. På samma sätt var det med de finländare som arbetade i Stockholm och på andra håll i Sverige. På 14–1500-talet anses ca 35 % av finländarna ha kommit från Egentliga Finland, 18 % från Åland, 15 % från Nyland och 13 % från Österbotten, dvs. återigen från svensktalande trakter. Det betyder inte att alla som kom var svensktalande men invandringen från Finland till Sverige måste till mycket stor del vara historien om finlandssvenskarnas kontakter med språkfränder på andra sidan Östersjön.

För finlandssvenskarna är Sverige inte ett främmande land på samma sätt som för finnarna och därför finns inte heller samma behov av att t. ex. sluta sig samman i intresseorganisationer, vilket inte innebär att behovet helt saknas. För många finlandssvenskar handlar det också någonstans om synen på Sverige som det ursprungliga hemlandet. I Sverige känner däremot svenskarna dåligt till att det finns finländare som har svenska som hemspråk. De flesta av oss tror fortfarande att alla från Finland talar finska. Och tyvärr får knappast "Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna" oss att inse något annat.

Vi har alltså en bok som är gjord av finnar (dvs. finskspråkiga finländare) och ämnad bl. a. för rikssvenskar. Rikssvenskarna känner inte till den svensktalande minoriteten i Finland och finnarna vill knappast kännas vid den. Om finlandssvenskarna får alltså rikssvenskarna inte lära sig något i denna bok, däremot rent allmänt mycket om att invandringen från Finland till Sverige i hög grad

också är en historisk företeelse. Att svenskars välstånd bl. a. bygger på finländares arbete är ingenting nytt för vår tid.

Så till Eric De Geers arbeten. När "Vårt land, vårt land" stod i Göteborg anknöt Historiska Museet med en liten utställning kallad "Finsk Sisu". I anslutning till denna gjorde fil. dr Eric De Geer en undersökning av finländarna i Göteborg. Resultatet av detta finns publicerat i två stencilerade häften, som kan fås genom Göteborgs Historiska Museum. Efter genomgång av mantalslängder, passansökningar, internordiska flyttningsbevis m. m. och ett tjugotal korta intervjuer med finländare rapporterar De Geer att finländarna i Göteborg i mycket liten grad bor i innerstan utan framför allt i förortsområden som Gårdsten, Hjällbo, Bergsjön, Biskopsgården och Tuve. Den största arbetsplatsen för finländarna är Volvo och som De Geer uttrycker det är Volvo motorn i de flesta finländarnas göteborgsresor. Fram till andra världskriget fanns bara ett fåtal finländare i Göteborg, vid årsskiftet 1979/80 var nära 15 000 av göteborgarna finländska medborgare och totalt räknar De Geer ut att 28 000 bör ha sitt ursprung i Finland.

Rapporten tar bl. a. också upp varifrån i Finland dessa nya göteborgare kommer och de omkring 20 kortintervjuerna antyder något om de individuella flyttningsskarriärer som ligger bakom att de nu bor i Göteborg. Denna genomgång tycker jag är det intressantaste i rapporten, förmodligen för att macrostudier i regel gör avstånden mellan läsaren och de människor som är föremål för undersökningen så ohyggligt stort. Här kommer man dem litet, litet närmre in på livet.

För övrigt innehåller rapporten en del uppgifter om de finländska skolbarnen i Göteborg, om den sociala service som erbjuds göteborgsfinländarna, om deras fackliga verksamhet liksom annan föreningsverksamhet. I bilagan redovisas resultatet av en enkät bland göteborgsfinländare och där framgår bl. a. i vilken mån man utnyttjar finska respektive svenska massmedia, hur ofta man semesterat i Finland de senaste tre åren, om man planerar att återvända osv.

Utställningen "Vårt land, vårt land" kommer att flyttas till flera platser i Sverige och om De Geer får möjlighet att göra undersökningar på olika ställen i landet skulle vi snart ha en hel del material om finländare i Sverige. Och det vore ju bra, även om den typen av undersökningar tyvärr inte förmedlar så mycket förståelse för vad det

verkligen innebär för människor att flytta från ett land till ett annat.

Annette Rosengren

Siegrun Fernlund: **Kyrkor i Skåne** – en kulturhistoria. Bokförlaget Signum. Lund 1980. 284 s., ill.

Vårt stora nationalverk Sveriges Kyrkor har föga uppmärksammat Skåne och dess omkr. 460 helgedomar. Det kan naturligtvis inte bero på att verkets ledning skulle vara okunnig om de konst- och kulturhistoriska skatter som här finns bevarade. Kanske är orsaken den att man ansett, att de konstförfarna skåningarna bäst själva klarar av uppgiften. Sant är också att sedan mer än tvåhundra år tillbaka föreligger en mängd beskrivningar av Skånes kyrkor, både större och mindre, många utmärkta och några mindre bra. Men det finns också värdefulla monografier över kyrkornas inventarier, såsom Ad. Anderbergs outhärliga avhandling om de skånska triumfkrucifixen (1915) och Lars Tynells stora verk om Skånes dopfuntar (1913–21).

Nu har det utkommit ett praktfullt översiktsverk med delvis annat innehåll och annan målsättning. Det är inte likt något föregående verk och uppvisar ett nytt grepp på ett gammalt ämne. *Kyrkor i Skåne* är bokens titel med underrubriken "en kulturhistoria". I ett välskrivet förord har förf. närmare anggett vad verket syftar till. Avsikten har *inte* varit, heter det, att "upprätta en lista över Skånes märkligaste eller vackraste kyrkor". Förf. har i stället velat ge typiska exempel på de olika kyrkornas art och "allt det vackra som finns att upptäcka i dem". Med rätta påpekas redan här från början att kyrkorna under seklernas lopp "varit en andlig, kulturell och social samlingspunkt för socknen" och att de därför också kan berätta "om kult och gudstjänstliv men också om ekonomiska villkor och sociala förhållanden förr och nu". Detta har varit de riktlinjer som förf. följt vid sin beskrivning av de femtio kyrkor som presenteras.

I enlighet med dessa principer är framställningen kronologisk. Den börjar med den gamla biskopskyrkan i Dalby, "maktens och härlighetens" tempel, vars konsekrationår vi inte känner, och slutar med "vardagskyrkan" i Kulladal i Malmö, som år 1978 invigdes av biskop Olle Nivenius med följande slutord: "Som ett pulsslag i vardagen från världens hjärta".

Det är inte bara dessa två helgedomar som erhållit dylika karakteriserande epitet utan var och en av de femtio kyrkorna. De vill antyda den konsthistoriska och/eller den teologiska utvecklingen i stort, såsom "Offer och bön" (Sankt Olof), "Gardiner på muren" (Hannas), "Livets vatten" (Löderup), "Kalkmålerier och överkalkningar" (Hästveda), "En bruniuskyrka" (Torrlösa), "Domkyrkoarkitekternas domkyrka" (Lund) osv. När man läst texten, finner man, att detta inte är ett lustigt påhitt utan träffande antyder det problem som där behandlas.

När förf. skildrar Gumlösa kyrka, "Murad i tegel", (vars rätta invigningsår avslöjades först 1941 av den lärde Christian Callmer), ger förf. en utförlig beskrivning av den medeltida tegelbyggnadstekniken med hänvisning till andra kyrkor av liknande material. I samband med beskrivningen av processionskorset i Björka vidgar sig framställningen till en skildring av de gamla processionernas funktion i kyrkolivet, inte minst under de s. k. gångedagarna, då man förde Kristus- och Mariabilder runt åkrarna – det blir då helt naturligt, att kapitelrubriken är "Välsigna vår gröda". Det är dessa omfattande sakliga utredningar om kulten, ekonomiska faktorer och sociala förhållanden som ger fullt berättigande åt den väl annars anspråksfulla underrubriken: "en kulturhistoria".

Även om man i våra dagar är bortskämd med fina bokillustrationer, stannar man med förundran och beundran inför den rikedom som Fernlunds bok uppvisar, inte minst av upptäckter vid de senaste restaureringarna. Läsaren skall inte skynda förbi dem utan noga begrunda dem med hjälp av den åtföljande texten.

Texten – ja, den är också fylld av målade och träffande bilder. Om Anna Självtröjde heter det, att det "är onekligen något av kinesiska askar eller 'rysk gumma' över bilden", och Krämärkapellet i Malmö Sankt Petri liknas vid "en lövsal", där man "i det slingrande rankverket upptäcker frukter och blommor och utbredda vingar av änglar, gripar och fåglar". Förnimmer man inte rent fysiskt trängseln i Sankt Olof, där "inne i kyrkan rökelse-doften blandas med lukten av skinn- och yllekläder och kroppars utdunstningar"! Tycker man inte att man själv är med i Björka, när "de heliga bilderna tas fram ur den mörka kyrkan och förs ut på vårpromenad. Byn visas upp för Jesus och Maria och nysådda åkrar, nymålade hus och boskapens stallar välsignas inför en ny växtperiod". Förf. har sannerligen rätt, när det så tillägges att "hedniska

fruktbarhetsriter gömmer sig under den kristna dräkten". Lika riktigt är det att beteckna de medeltida pilgrimsresorna som "ett slags folkrelser" och att betona, att de gamla konstskapelserna inte som i vår tid utgjorde en synlig frukt av den skapande konstnärens fantasi utan var rena beställningsverk av kyrkans målsmän, som noga vakade över att föremålen gav rätt uttryck åt den härskande teologien.

Berömvärt är att förf. medtagit en lista "Ord-förklaringar", som omfattar inte mindre än 12 sidor. De är säkert välkomna för den konst- och/eller kulturhistoriskt mindre bevandrade läsaren. Förklaringarna är korta men klara och uttömmande. Man kan naturligtvis tvista om vilka termer som skall behöva uttydas. Förf. förklarar t. ex. *pelare* men inte *svicklar*, *tiggarmunkar* men inte *tumba*. För min del skulle jag gjort tvärtom — eller kanske tagit med bådadera.

Endast ett par oegentligheter må för ordningens skull påpekas. *Kyrktågning* är inte bara "kvinnans första kyrkogång efter en förlossning" utan en *kyrklig rit* med fastställt formulär. *Högkyrklig* har två slags innebörd. Den av förf. angivna förklaringen gäller endast för 1800-talet. I våra dagar leder termen tankarna till den anglikanskt påverkade, sakramentalt inriktade rörelse, som kallar sig Kyrklig förnyelse. Värre är emellertid att den annars så teologiskt kunniga förf. fallit offer för den i vår sekulariserade tid så vanliga villfarelsen att julpalmernas kända "*Jesse rot*" syftar på profeten Jesaja (inte Jesajas!). Varje bibelläsare vet att det här är fråga om konung Davids fader Isai, som omtalas i Första Samuelsboken och som i Matteusevangeliet släkttavla i gamla övers. kallades *Jesse* (i 1917 års kyrkobibel: *Jessai*).

Boken avslutas med en karta och litteraturhänvisningar. På kartan över Skåne är alla de femtio kyrkornas namn inritade — till hjälp för dem som inte genom självsyn känner det skånska landskapet och dess helgedomar. Det hade varit av stort värde, om förf. även haft ett register över *alla* de kyrkor som omnämns, om också bara i förbigående, i boken. Till dennas förtjänster hör just, som redan påpekats, att en mängd kyrkor anföras som jämförelse eller tillägg.

I fråga om litteraturförteckningen bör kanske läsaren erinras om att den endast omfattar den litteratur som förf. utnyttjat. Det finns ju åtskilliga andra arbeten som både teologiskt (t. ex. U. Björkman, H. Johansson) och konsthistoriskt (t. ex. J. Corylander, B. Olén) ger belysning åt de i boken

behandlade problemen. Framför allt bör man uppmärksamma det år 1976 utkomna 3-bandsverket om kalkmålningarna i Skånelands kyrkor (A Catalogue of Wall-Paintings etc. Copenhagen 1976).

Men nu nog om detta. Den som en gång i sin ungdom förrättat tjänst i över åttio av Skånes kyrkor och därvid haft tillfälle att närmare studera dem, kan inte annat än finna att detta verk är — för att tala vardagsspråk — en verklig fullträff. Urvalet är skickligt, kompositionen pedagogiskt upplagd och framställningen mönstergill. Boken kan därför inte bara göra god tjänst till den (avlägsna?) stund, då Skånebanden av Sveriges Kyrkor är färdigställda. Den är och förblir en utmärkt introduktion till de skånska helgedomarna och deras teologiskt förankrade bildvärld.

Hilding Pleijel

Inga Arnö-Berg & Arne Biörnstad (red.):
Skansens hus och gårdar. Nordiska museet, Skansen. Stockholm 1980. 944 s., ill. Pris inb. kr 120:—.

Denna mäktiga volym, till format, sidantal och pärmens färg påminnande om statskalendern, är inte bara en vägledning och handbok utan också ett samlat band svensk kulturhistoria. Funktionen av museal vägledning ger läsaren en unik möjlighet att vid ett Skansenbesök bakom en kulturhistorisk handboks text och bilder också möta verkligheten. Skildringarna får en påtaglig realitet genom de bevarade monument som är deras utgångspunkter.

Trots allt vad som tidigare skrivits i ämnet är den byggnadsöversikt Arne Biörnstad inleder boken med en primör. Här lämnas inte blott en sammanfattning av byggnadsbeståndets — 139 byggnader — geografiska och tidsmässiga fördelning utan också en sammanställning av varierande funktioner, planer och byggnadssätt. Och byggnadstekniken omfattar husgrunder, väggar, tak, golv, eldstäder, dörrar, fönster och ytbehandling. Texten kompletteras av belysande detaljer från Skansens olika hus. Mer än ord säger t. ex. de sammanställda bilderna av taken till Hazeliushuset, Tottieska malmgården och Skogaholmsflygeln med resp. hel valm, halv valm och säteritak.

Mer än de äldre Skansenvägledningarna ger den nya boken miljöbeskrivningar till de olika enheterna och deras produktionsförutsättningar. Skå-

negården kommer från en till 90 % uppodlad slättbygd. Kyrkhultstugans gård från nordvästra Blekinges skogsbygd hade i början av 1800-talet endast 3 % odlad jord. Skogen stod nära och i en tidig 1700-tals beskrivning anges att "ängen är bättre än åkern".

I Dalarna var jordbruket obetydligt, här bedrevs en exklusiv boskapsskötsel och en rikt utvecklad bygdeslöjd. Näringslivet satte sin prägel också på bostäderna. Tillverkningen av urverk i Östnor, "moraklockor", kommer sålunda väl till synes i Skansens Morastuga från denna by. Enligt traditionen skulle tillverkningen här vara en från Stjernsunds bruk i Bergslagen inhämtad förfarenhet.

I mellersta Sverige fanns järnet som en viktig resurs och Skogaholms herrgård och Bergsmansgården är på Skansen praktfulla monument över dess betydelse. Här vidgas framställningen utöver miljöbeskrivningar till person- och ekonomihistoria och till hur den svenska bergsmanshanteringen växte upp. En stångjärnshammare drevs med utifrån köpt tackjärn tills en masugn anlades. Genom föreningen med en jordbruksegendom utvecklades en bruksanläggning av industriell karaktär. "Järnet bryter bygd." Till rika tillgångar i en gynnsam miljö kommer den mänskliga initiativkraften.

Det personliga i historien framträder starkt i berättelsen om Skansens värmlandsgård, Ekshäradsgården. På orten kallades den "herrgård". Folket där betraktades som herrskap och gården var "ett centrum för borgerlig kultur inom byn, härifrån spreds nyheter i bostadsvanor, dräktmode och umgängesvanor". Vid 1800-talets mitt blir den ett spekulationsobjekt i "järnets och träets kamp om skogen, egendomar och arbetskraft". På Skansen står den som ett ståtligt monument över inte bara en enstaka bygds utan en hel landsändas dramatiska utvecklingshistoria.

Denna i sitt slag unika vägledning förmedlar alltså också vad man vågar kalla "svenska kulturbilder". I all korthet skall ytterligare några exempel härpå lämnas. Beskrivningen av den nyuppförda Skånegården inledes med en högst familjär skildring av livet på gården. — Den värmländska Finngården har gett anledning att skildra den finska invandringen på 1500-talet, som fick känna på omkastningen från myndigheternas uppmuntran till bruksherrarnas förföljelse i deras behov av timmer och träkol. Svedjebruket, som gav finnarna förutsättningen för nyodling, får sin skildring liksom de binäringar, t. ex. näverslöjden, som här

bedrevs. — Skansens fåbodvall ger tillfälle till en utförlig beskrivning av livet på fåbodvallarna liksom av fåbodväsendets betydelse för boskapsskötseln i norra Sverige. — I kapitlet om Delsbogården ligger tyngdpunkten i hur byggnadsskick och heminredning påverkades av de nya inkomster som skogsavverkningen lämnade.

Skansenklippans omfång och topografi har naturligtvis starkt begränsat möjligheten att kring de ditflyttade byggnaderna återge delar av den ursprungliga miljön. De lämnade beskrivningarna får ses som en kompensation härför. Ett lysande undantag beträffande återskapandet av en tids- och lokalmiljö utgör Skansens stads kvarter, i boken redovisat under rubriken "Stadsbygdens hus". Det är från skilda håll flyttade hus som här sammankomponerats. Den illusion som skapats framgår av färgbilden på skyddsomslagets baksida. Den hade varit värd att permanentas inne i texten, skyddsomslag blir ju ofta blott en förbrukningsvara. I presentationen av alla dessa byggnader lämnas också detaljerade beskrivningar av olika hantverk och hemindustrier.

Den nya Skansenboken bygger naturligtvis på sina föregångare och inte mindre än 21 olika författare medverkar. Det har medfört ett drygt och skickligt arbete av redaktionen att sammanställa alla dessa bidrag till en icke alltför disparat men dock omväxlande helhet. Inga Arnö-Berg svarar för huvudparten av bearbetningar och nyskrivningar. Det har skett på ett tilltalande schablonfritt sätt. Mycket av den obundna dispositionen har väl framtingats av den växlande tillgången på källmaterial, men bakom framträder också en aktiv insats att åstadkomma ett verk som inte bara tillfredsställer Skansenbesökaren utan varje läsare som är intresserad av svensk kulturhistoria i gammal och ny tid. Boken är rikt och sobert illustrerad och försedd med olika register.

Till varje avsnitt är fogad en utförlig litteraturförteckning. Avslutningsvis skall denna kompletteras med ett par uppsatser, som råkar falla inom recensentens närmaste kunskapskrets. I texten till Laxbrostugan (Bergsmansgården) åberopas en konstnärsuppgift av prof. Göte Klingberg i Lund, men däremot har hans uppsats En bevarad köpmansbyggnad från 1600-talet i denna tidskrift 1979 ej kommit med. I Blekingeboken 1927 ingår ett bidrag, När Olle Montanus hjälpte Artur Hazellius, som visar det intresse Skansens grundare hade för dokumentationen av sina förvärv.

Sigfrid Svensson

Carl-Herman Tillhagen: Järnet och människorna. Verklighet och vidskepelse. LTs förlag. Stockholm 1981. 302 s., ill. Pris inb. ca kr 145:—.

Carl-Herman Tillhagen är ju sedan årtionden känd som en av våra intensivaste forskare på folktrons område med otaliga uppsatser och åtskilliga böcker bakom sig. Av de senare har Folklig läkekunst från 1958 nyligen kommit ut i en tredje upplaga. Än märkligare är hans produktionsförmåga med helt nya böcker under senaste år och vid relativt hög ålder. 1978 kom Fåglar i folktron, 1980 Folklig ordakonst och nu 1981 en i dubbel mening välgående bok om järnet och dess folk.

Som underrubriken antyder är det också här folkliga föreställningar kring de makter som bevakar gruvor, hyttor och bruk som är utgångspunkten för författarens intresse. Eller snarare anledningen till att han kommit att ägna sig åt detta av många andra så väl bearbetade fält. Men en god grund att bygga på har funnits i de omfattande uppteckningar han som ung gjorde för Nordiska museet redan 1936–37 vid de västernorrländska hammarbruken. Den disposition han då lade upp har gått att följa i dagens volym 40 år senare.

Sålunda ägnas omfattande kapitel åt gruvornas övernaturliga väsen: gruvrådet som både kunde ge anvisning om var man skulle leta malm och som varnade för ras och olyckor, där hon så att säga blivit en faktor i det dåtida säkerhetssystemet. Hennes namn, utseende och släktskap med skogsrådet utredes omsorgsfullt. På samma sätt fast med mindre underlagsstoff behandlas tomtarna vid hyttor och hammar. Även "forsgubben", näcken i hyttbäcken, får sin plats. Förf. betonar att dessa föreställningar för tidens människor inte var något lekfullt skrock utan en realitet i en värld med tungt och farofyllt arbete och viss isolering. "Att utan kunskap om denna övertro söka skildra gamla tiders människor vore att ge en falsk bild av verkligheten." Man har anledning att tro honom när han här rör sig på sitt specialområde.

Det är naturligt att som bakgrund till denna framställning också lämna en skiss över bergsbru-

kets historia och om arbetet vid gruvor, hyttor och bruk. Men Tillhagen har ingalunda nöjt sig med en skiss, tvärtom, både i fråga om historik samt än värdefullare om arbetets teknik går han på djupet och lämnar intet å sido. Det är lika överraskande som imponerande i sin konkretion. Här bygger han visserligen på kända verk som Rinman, Boëthius, Heckscher och många andra och så mycket nytt presenteras kanske inte, men sammanställningen är så saklig och instruktiv att den väl motsvarar den bästa handbok. Dessutom löper hela tiden kommentarer från egna eller andras uppteckningar vid sidan om såsom komplettering av de historiska notiserna.

Som antytts har mycket hämtats från de norrländska bruken men jämförelser görs med bergslagen i stort. Skildringen av gruvarbetet baseras exempelvis till största delen på ett märkligt manuskript i ULMA av gruvfogden Gunnar Persson i Finnmosse i Värmland (Dennes namn är klart angivet i noterna men hade gärna kunnat framhåvas och erkännas i den löpande texten!). Det omfattar över 800 sidor från tiden 1947–50 och borde vara förtjänt av utgivning separat. Lokalkaraktären begränsar sig till vissa benämningar m. m. men i stort ger det en utmärkt bild av arbetslivet under äldre tid.

Det stora inledande kapitlet om svensk järnhistoria är innehållsrikt och välskrivet. Någon gång som i fråga om den äldsta järnhanteringen används alltför gammal litteratur från sekelskiftet. Den livliga diskussionen under senare år kring begreppet osmund och dess innebörd ges därför ingen plats. Däremot ägnas ett intressant kapitel om det s. k. överjärnet och dess roll i vardagsarbetet. Enligt hammarsmedsförordningen skulle det ovillkorligen gå till bruket, men där fuskades åtskilligt i smedernas behov av reda pengar och frihet från brukshandeln. Sociala förhållanden belyses med en del exempel liksom lönevillkor, bostäder m. m. Detta är väl delvis allmängods, men bokens rikedom på intressanta fakta och den väl skrivna framställningen förtjänar att än en gång understrykas.

Gösta von Schoultz

KORTA BOKNOTISER

Einar Eklöf: Mitt liv i Sverige och Amerika och i det stora kriget, berättat för *Anders Johansson*. LTs förlag. Stockholm 1981. 208 s., ill.

Om allmogelivet på Öland i äldre tider har åtskilligt skrivits alltifrån skildringarna av Carl von Linné och Petter Åhstrand vid 1700-talets mitt och av den berömda Abr. Ahlquist i början av 1800-talet. Nu föreligger det en bok i ämnet som inte liknar någon av de föregående, varken i fråga om utformning eller innehåll. Den handlar om ett ovanligt människoöde, som är sällsynt fängslande i sin utpräglade egenart.

I början av detta sekel gick där en ung bondson Einar Eklöf hemma på sin faders lilla gård i Sandby socken på mellersta Öland och deltog som naturligt var i jordbruket; som bedrevs på gammalt vis med årder och träharv, handräfsa och slaga. Utkomsten var ringa och framtiden mörk i denna överbefolkningens tid. Som så många andra unga ölänningar beslöt sig därför nittonåringen år 1912 att söka sin lycka i landet i väster. Där arbetade han något år som skogshuggare men blev arbetslös på grund av strejker. Han lät då värva sig för armén, utbildades och kom omsider tillbaka över Atlanten för att uppleva de blodiga striderna på västfronten. Mirakulöst nog kom han undan med livet, blev sårad men inte invalid.

Efter återkomsten till Amerika återgick han till skogsbruket. Men längtan tillbaka till hembygden (och en där väntande "vän") blev för stark. År 1924 återvände han till hemsocknen utan att – som annars var vanligt – medföra något intjänt kapital. Han blev dräng hos sin far men övertog snart nog den lilla fädernegården. Stilla och obemärkt tillbragte han och hans Constance där sitt bondeliv fram till 1960, då en son övertog gården och fortsatte traditionen.

Om allt detta har nu 88-åringen från sin ensamma pensionärsvrå berättat för redaktören och författaren Anders Johansson. Denne har inte – som det heter – "fördärvat historien" utan lyckats åstadkomma en skildring, om vilken man gärna vill använda Henning Wijkmarks ord om Samuels Ödmanns skrifter: man läser inte, man upplever. Därtill kommer att boken överflödar av ett mångskiftande bildmaterial, som ger färg och liv åt det som berättas.

Man kan om denna tvåmans-bok kanske, med anknytning till Skriftens ord, säga att skrivarhanden är Anders Johanssons men rösten Einar Eklöfs. Ville man efterapa de unga etnologernas svengelska språk, skulle man väl uttrycka det så, att den perfekta intervjuaren trots bristen på teoribildning lyckats explicit fokusera den rurale informantens kognitiva incidenter till en kommunikativ oral history. Men för att tala ren svenska: det är en

ovanligt rolig bok och därtill mycket lärorik för varje forskare, som intresserar sig för svenskt folkliv både förr och nu.

Hg PL.

Arne Nordberg: Prosten hans tid och hans socken. Albert Nordberg 1871–1954. Biografiska anteckningar. Skrivarförlaget/Norrbottnens Bildningsförbund. Luleå 1981. 232 s., ill.

Till de mera betydande hembygdsforskarna i övre Norrland måste man räkna Nederluleå-prosten teol. dr Albert Nordberg, som levde 1871–1954. Hans insats som hembygdsforskare och lokalhistorisk författare är imponerande med hänsyn till både omfattning och kvalitet. Om honom själv har nu utkommit en utförlig och välskriven levnadsteckning, som i titeln har det viktiga tillägget: hans tid och hans socken.

Författare är sonen fil. dr Arne Nordberg, som tidigare gjort sig känd som en kunnig Læstadiusforskare (jfr Rtg 1977: 126 f. och 1979: 81). Med sonlig pietet har förf. skildrat faderns yttre och inre utveckling från det småborgerliga hemmet i Sundsvall över skoltiden i Umeå, studicåren i Uppsala (en liten rättelse sid. 57: J. A. Ekman var professor i teol. encyklopedi och prenotioner, inte i dogmatik och pastoralteologi), en kort men intensiv period som lappräst i fjällvärlden fram till den nära halvsekelånga tjänsten som församlingssherde i Nederluleå och häradsprost.

Mycket av det som berättas är väl närmast avsett för den trängre familje- och vänkretsen. Men det som säges om prostens "tid och hans socken" är av allmänt och samhällshistoriskt intresse. Det utgör s. a. s. en personlig kommentar till den ända in i ålderns dagar vitale och verksamme prostens offentliga gärning och flitiga författarskap. Han hade en stor församling att sköta och anlätades – klok och kunnig som han var – i många offentliga värv. Men samtidigt hann han – ja, hur kunde han hinna? – att under årens lopp publicera ett stort antal (omkr. nittio) skrifter och uppsatser om bygden och dess liv, som han blivit så förtrogen med under sin långa ämbetsid där. Krönet blev hans stora verk i två band om En gammal Norrbottensbygd, som på grundval av arkivmaterial och fortlevande folktradition skildrar Luleå sockens historia under dess månghundraåriga tillvaro. Det är ett verk som för alltid har ett bestående värde.

Till sist bör nämnas att boken prydes av åtskilliga bilder och av ett utmärkt personregister.

Hg PL.

E. Gustafsson & I. Tunander: Kulturminnen i Skåne. Utg. av länsstyrelserna i Malmöhus och Kristianstads län. Liber förlag. Lund 1981. 192 s., ill. Pris kr 30:—.

För ett par år sedan, 1979, utkom en utomordentligt nyttig bok, *Vägen till naturen i Skåne*, utgiven av länsstyrelserna i Malmöhus och Kristianstads län. Den ger en fin översikt över 190 naturområden i landskapet, de flesta med foton, detaljkartor med angiven P-plats m. m. Därtill en koncentrerad text om flora och fauna och vad som eljest finns att se på platsen.

Nu har en motsvarande bok om landskapets kulturminnen utkommit, likaledes från de båda länsstyrelserna och med f. landsantikvarien, nu byråchefen på Riksantikvarieämbetet Evald Gustafsson och länsantikvarien i Kristianstad Ingemar Tunander som författare. Uppläggningen är densamma som i fråga om naturen, och här redovisas sammanlagt inte mindre än 277 objekt, huvudsakligen fornlämningar, kyrkor och slott, stadsmiljöer m. m.

Vid en första anblick får man tyvärr konstatera att boken kommit ut i en ekonomiskt kärvare tid, då Liber förlag som svarat för båda böckerna tvingats spara. Papperet är grått och billigt, typografin tråkig och trycket svagt. Framför allt är det i en bok som denna så viktiga bildmaterialet av ett slag som kanske skulle ha prytt landskapsböcker på 1910–20-talet men som nu verkar urmodigt. Dominerande är många döda, medelmåttiga — gamla? — bilder, väl också försämrade genom dåligt tryck. Visst ger de en viss uppfattning om slottet, kyrkan etc. men särskilt lockande är de sällan. En rejäl nysatsning hade varit bra.

Också färgbilderna är delvis svaga. Bilden av det mörklagda Övedskloster ger knappast förklaring till Gustaf III:s harmsna utrop: "Trop royal pour un particulier!", när han första gången fick se slottet. Den är helt enkelt genant dålig. Det gäller också en del andra, somliga rent illa tagna.

När detta är sagt — och kritiken drabbar väl inte främst författarna — skall det villigt erkännas att boken liksom föregångaren är en utmärkt och välmatad handbok vid resor till Skånes många vackra utflyktsmål. Man får i koncentrerad form väsentliga fakta kring objekten, deras historia, byggnadstid och annat. En utmärkt karta i färg gör dem lätta att hitta, register och ordförklaringar hjälper till vid studiet. Men urvalet är rätt konventionellt begränsat till kända ting inom kulturminnesvården. Och texten är ofta på samma sätt lite snäv. Mycket som väl också hör till "kulturminnen" saknas därför. I fråga om Lund t. ex. nämns inte att Tegnér's hem ännu finns att se, vid Bökeberg görs ingen association till en av Hjalmar Gullbergs vackraste dikter, vid Rössjöholm förbigås

Frans G. Bengtssons namn med tysthet etc. Ja, inte ens på Ven får Gabriel Jönsson ett omnämnande, ej heller Gustav Rydberg och Johanson-Thor.

Att veta att den lilla medeltidskyrkan Stora Råby strax intill Lund under 30 år var Henrik Schartaus predikstol kunde kanske intressera en del. Äldre industriminnen får väl något utrymme, men t. ex. i Landskrona är inte Thulins namn nämnt (däremot faktiskt Selma Lagerlöfs). Modern teknik i monument som Kockums väldiga kran eller Barsebäcks milsvitt dominerande siluett, denna den moderna tidens motsvarighet till forna tiders upplevelse av Lunds domkyrka kommenteras inte. Utvikningar av detta slag skulle inte krävt så stort utrymme och hade berikat boken till glädje för många allmänintresserade.

Nå, något skall väl återstå att förbättra i en kommande upplaga. Ty en sådan bör vara självklar för en bok som inom den givna ramen uppvisar så många förtjänster. Därtill kommer att det subventionerade priset, 30:— kr, gör den tillgänglig för alla och envar.

G. v. S.

Domboksutdrag rörande Fryksdals härad.

[Del VI:] Anno 1708—1721. [Sammanställda av:] *Gunnar Almqvist* och *Kay Leino*. Sunne 1980 [stencil]. Förlag: Tre-67, Kay Leino, box 154, 686 00 Sunne.

De flitiga utgivarna av utdrag ur Fryksdals härad's dombok har nu hunnit igenom ett sekel. Del IV i serien innehåller för Östra Amtervik texten in extenso. Delen omfattar register även för del III.

I Rig har tidigare gång på gång framhållits värdet av dessa noggrant gjorda utdrag, inte enbart till släktforskarens fromma. Här blott några exempel: Lösökonan Anna i Gunnerudstorp som fött ett oäkta barn fick 1715 stå 3 söndagar i pliktspallen, eftersom hon nu dömdes för tredje gången. "Konan orkade icke botum utan pliktade med rijssljtande". — 1717 dömdes såväl drängen Olof som konan Anna i Nolbergswjka till en söndag i pliktspallen och böter (Olof till 10 daler och Anna till 5 daler silvermynt). "Så skall ock drängen gifwa konan 5 Riksdaler Courant til Barneföda".

Så olika kunde straffen bli.

1717 fick hustrun Kerstin fastställt av rätten "sin äntelige wilje wara at hennes dotter Kerstin Johansdotter skall få niuta ljka stor arfzlott som de andra Barnen i löst och fast".

Lika arvsrätt infördes först 1845 i landet.

G. H-g

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1980

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1980 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 26 000 kronor som bidrag till tryckningen av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1/1 1980 Ingående Balans Konto

Tillgångar

Sv. Handelsb. kapitalräkning	620:65
Sv. Handelsb. kapitalsamlings- räkning	17 142:—
Postgiro	3 726:76
Kassa	278:80
Ej utkvitterad gåva	1 000:—
Tidskriften Rig	1:—
Balanserat under- skott	6 910:75
Årets underskott	14:14
	<u>6 924:89</u>
Kronor	29 694:10

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Obetalda fakturor	13 178:—
Reserverat för tryckningskostnader	10 000:—
Nordiska museet	<u>1 016:10</u>
Kronor	29 694:10

Resultaträkning

Intäkter

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet	26 000:—
Medlemsavgifter	27 883:24
Räntor	1 969:65
Försäljning Rig	502:81
Gåva	500:—

E o intäkt. Disponerat ur reserv för tryckningskostnader	10 000:—
Årets underskott	<u>425:50</u>
Kronor	67 281:20

Kostnader

Tryckningskostnader	59 238:—
Honorar	3 615:—
Diverse utgifter, porto etc	<u>4 428:20</u>
Kronor	67 281:20

Balansräkning den 31 december 1980

Tillgångar

Sv. Handelsb., kapitalräkning	685:45
Sv. Handelsb., kapitalsamlings- räkning	13 646:85
Postgiro	411:75
Kassa	278:80
Tidskriften Rig	1:—
Ej utkvitterad gåva	1 500:—
Balanserat underskott	6 924:89
Årets underskott	<u>425:50</u>
Kronor	<u>7 350:39</u> 23 874:24

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Obetalda fakturor	15 379:—
Nordiska museet	<u>2 995:24</u>
Kronor	23 874:24

Stockholm den 15 juni 1981

Åke Kromnow

Bo Westerberg

Hans Medelius

Revisionsberättelse

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1980 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse. Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1980 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med för oss företedda handlingar. Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per den 31 december 1980. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 5 juni 1981

Lillemor Kihlskog

Göran Bergengren

Nya
NIF PUBLICATIONS

utgivna av

Nordiska institutet för folkdiktning, Åbo

No 8

BOTARE

En bok om etnomedicin i Norden
av Bente Gullveig Alver, Bengt af Klint-
berg, Birgitte Rørby och Anna-Leena
Siikala

Pris 70:– exkl. moms

No 9

**FOLKLORE OCH NATIONSBYG-
GANDE I NORDEN**

Redigerad av Lauri Honko

Pris 35:– exkl. moms

No 10

**FOLKLORISTIKENS AKTUELLA
PARADIGM**

Redigerad av Gun Herranen

Pris 50:– exkl. moms

Genom bokhandeln eller direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen
115 21 STOCKHOLM
tel. 08/22 41 20

*Nu har den äntligen kommit,
den nya*

SKANSENS HUS OCH GÅRDAR

På Skansen finns 68 anläggningar med tillsammans 140 hus. De berättar om byggnadstraditioner och levnadsförhållanden i olika delar av Sverige vid olika tider och i olika sociala miljöer. Här finns också kyrka och skola, missionshus och Folkets hus och i stadskvarteret verkstäder för 13 olika hantverksyrken.

I **Skansens hus och gårdar** beskrivs allt detta i över 70 rikt illustrerade artiklar. Boken innehåller också Skansen-historia och byggnadsöversikter liksom sak-, person- och topografiskt register. 21 författare nu eller tidigare verksamma vid Nordiska museet och Skansen, är på olika sätt delaktiga i den nya upplagan av **Skansens hus och gårdar**.

Boken kan köpas på Skansen eller från Nordiska museet, Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm, tel 08/22 41 20.

Boken kostar kr 150: – inkl moms.

Skansens hus och gårdar

1980 944 s ISBN 91 7108 186 0

Rött klotband. Rikt ill. Skyddsomslag i färg.